

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ERHAN ŞERMET

OTORİTEYİ SEVMEK

Bir topluluğu oluşturan bireyler, el ele verip mutluluk içinde yaşayabilecekken bazen iradelerini iyilik ve dürüstlükten uzak, küçük bir zorbarlar grubuna teslim ediverirler. Bu nasıl mümkün olur?

Diktatörlük arzusuyla yanıp tutuşan bir bireyin hayat yolculuğunda karşısına çıkacak irade, ona başkanlık sarayının anahtarlarını sunabileceği gibi pekâlâ bir terapistle görünmesini de önerebilir. Otoriteryen lider ve takipçileri arasındaki ne tür bir ilişkidir?

Otoritenin ve itaatin, topluluklar arasındaki dostluk ve düşmanlığın mekanizmaları nasıl işler?

Otoriteyi Sevmek'te Erhan Şermet, okuruyla birlikte tüm bu sorulara yanıt arayan bilimsel çalışmalar arasında bir gezintiye çıkıyor. Sosyoloji ve psikoloji alanlarından teoriler ve ilginç sosyal psikoloji deneyleriyle örülen kitap, konuya bütüncül ve ilişkişel bir bakış sunuyor. Kitapta Bob Altemeyer'in otoriteryenlik üzerine araştırmalarından, Muzaffer Şerif'in *Survivor* yarışmasına ilham veren ünlü Haydutlar Mağarası deneyi ve Stanley Milgram'ın itaat deneylerine, pek çok çalışma çarpıcı sonuçlarıyla yer alıyor. Erhan Şermet bireyin otoriteyle olan ilişkişini ele alırken, her iki tarafa da farklı açılardan yaklaşmayı amaçlamış. Yazarın araştırma sonuçlarıyla bağlantılı olarak aktardığı birikim, yakın tarihten kimi örneklerle de zenginleşerek çok boyutlu bir yorumlama ve renkli bir tartışma alanı sunuyor.

Otoriteyi Sevmek

Erhan Şermet

Sayo Kitabevi 1

Edebiyatdışı 1

Genel Yayın Yönetmeni | Hakan Ayvaz

Dizi Editörü | Cemile Öz

Yayına Hazırlayan | Gökçe Mine Olgun

Kapak Çalışması | Yıldız Şermet, "Bando", malz.: terra-cota, 2003

Kapak Tasarımı ve Dizgi | Başak Yaman Eroğlu

1. Baskı | Haziran 2021

ISBN | 978-605-70643-0-1

© Erhan Şermet, 2021

© Sayo Kitabevi, 2021

Yayıncının yazılı izni olmaksızın alıntı yapılamaz.

SAYO KİTABEVİ VE TİCARET A.Ş.

Acıbadem Mah. Acıbadem Cad. Yeşim Apt. No. 30 A

Kadıköy-Acıbadem / İstanbul Tel: 0 216 330 2 666

Sertifika No: 7570842977

e-posta: editor@sayo.com.tr

BPC Matbaacılık

Akşaburgaz Mahallesi Mehmet Deniz Kopuz Cad.No:17

Esenyurt / İstanbul Tel: 0212 886 83 30

Sertifika No: 48745

OTORİTEYİ SEVMEK

Erhan Şermet

Erhan Şermet 1968 yılında İstanbul'da dünyaya geldi. İstanbul Erkek Lisesi'nden mezun olduktan sonra eğitimini AFS bursu ile bir yıl ABD'de sürdürdü. Üniversitede okuduğu dal olan endüstri mühendisliğiyle ilgili işlerin yanı sıra, bir dönem profesyonel fotoğrafçılıkla ilgilendi. Daha sonra, esas ilgi alanı olan sosyal bilimlere yöneldi ve sosyoloji eğitimini tamamladı. Bugünlerde psikoloji alanında yüksek lisans yapıyor. Sanatçı Yıldız Şermet'le evli ve Irmak isminde bir kızları var.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	7
1- OTORİTERYEN TAKİPÇİLER	11
2- BENİ LİDERİNİZE GÖTÜRÜN!	43
3- ÜÇ DÜNYA	63
4- OTORİTERYEN ŞİDDET	81
5- KİTLELER	95
6- OTORİTERYEN BİREY NASIL DÜŞÜNÜR? NASIL TARTIŞIR?	115
7- ZİHİNSEL BİR BECERİ OLARAK AHLAK	150
8- DOSTLUK VE DÜŞMANLIK ÜZERİNE BİR DENEY	172
9- İTAAT ÜZERİNE BİR DENEY	194
10- BİTİRİRKEN	229

GİRİŞ

İlk gençlik yıllarımdan beri cevabını bulmakta zorlandığım bir sorunun, bu kitabın ortaya çıkmasında etkili olduğunu düşünüyorum: Büyük ya da küçük, herhangi bir insan topluluğunu oluşturan bireyler, nasıl olur da birbirlerine destek olup hayatlarını karşılıklı olarak kolaylaştırabilecekken, sayıca kendilerinden çok daha az ve güçsüz, hatta zekice davrandığı bile söylenemeyecek bir zorbalar topluluğuna tek tek iradelerini teslim etmeyi yeğleyebilirler?

Bu soru, elbette, insanların topluluklar halinde yaşamaları kadar eskidir. Sophokles'in MÖ beşinci yüzyılın ortalarına tarihlenen tragedyası *Antigone*'de¹, hainlikle suçlanan ağabeyini onurlu bir biçimde toprağa verebilmek amacıyla Kral Kreon'la tartışan cesur Antigone, düşüncelerini dile getirmekten çekinmediği için, kral tarafından "çoğunluktan farklı olmakla" suçlanır; diyalogun sonundaki sözleri ise başkaldırı-

¹ Sophokles. (2016). *Antigone*, çev. Ari Çokona. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

nın en zarif ve insancıl ifadelerinden biridir: “Nefret etmek için değil, sevmek için yaratıldım”.

İyilik içermeyen bir otoriteyi kolayca kabullenebilme konusundaki soru, eski olmasına eskidir ama ne yazık ki bir türlü eskiyip gündemden düşmemektedir. Bu soru, ideal bir ‘bugün’ içinde, tarih öğrencilerinin ödevleri dışında önemsizleşmiş olabilirdi, oysa yaşadığımız şu günlerde, onu tekrar etmeden sıradan bir haber bültenini izlemek güç.

Söz konusu soru, bizi kaçınılmaz olarak bireyin otoriteyle olan ilişkisine götürüyor; bu ilişki oldukça zengin bir alan ve özellikle İkinci Dünya Savaşı felaketinden sonra daha iyi anlaşılan önemiyle, farklı disiplinlerin ilgisini çekmiş. Ortaya çıkan birikim, elbette sosyoloji ve psikoloji alanlarından kimi teorik bilginin de şu an elinizde tuttuğunuz kitapta yer almasını gerekli kıldı. İlk anda soyut ya da teorik görünebilecek kimi bilgileri, somut olaylar ve problemlerle bağlantılı olarak aktarmaya çalıştım. Otoriteye körü körüne bağlılık konusunda kimi standartlaşmış örneklerin yakın tarihimiz ve günümüzle örtüşebilmesi, açıkçası, çalışırken beni biraz üzdü ve ürküttü; ama belki bir tür teselli olarak, aynı örtüşmenin daha ‘içeriden’ yazabilme şansı yarattığını fark ettim. Yakın tarih örneklerinin yanı sıra, aydınlatıcı ve ufuk açıcı bulduğum kimi psikoloji deneyleri de önümüzdeki sayfalarda sizleri bekliyor: Bob Altemeyer’in² otoriteryen davranışla ilgili deneyleri, Muzafer Şerif’in³

² Robert A. Altemeyer, 1940 doğumlu Kanadalı Psikolog. Otoriteryen kişilik üzerine çalışmaları ile tanınmaktadır.

³ Muzafer Sherif (d. Muzafer Şerif Başoğlu, 1906 -1988), sosyal psikolojinin kurucu öncüleri arasında kabul edilen Türk asıllı Amerikalı sosyal psikolog.

ve Stanley Milgram'ın⁴ grupların davranışı ve itaat üzerine deneyleri gibi. Gerek Şerif'in gerekse Milgram'ın deneyleri, dilimizde karşına çoğu kez son derece kısaltılmış biçimde ve 'ana fikre' indirgenmiş yorumlarıyla çıktı. Kitapta bu çalışmalara, basit birer ana fikirden çok daha fazlasını söylediklerine inandığım için, olabildiğince detaylı yer vermeye çalıştım. Aynı şekilde ahlak, birey ve kitle davranışı ile ilgili bölümlerde de basit bir ana fikirden çok, bir tartışma altyapısı sunabilmeyi kendimce önemsedim.

Tarih, bize ahlak ve insan doğasının karmaşıklığının işin içine girdiği alanlarda, iyi niyetli bile olsa kestirme cevapların tehlikeli olduğunu öğretmiş olsa gerek. Otoriteye körü körüne bağlılıkla ilgili ortaya konacak indirgemeci, kestirme cevap ve çözümlerin, başka türlü bir otoriteye bağlılık davetinden öteye gitmeyeceğini düşünüyorum. Dolayısıyla, önümüzdeki sayfalarda mutlak çözümler ve çarpıcı öneriler yok. Bu küçük kitap, yer yer bir derleme ve özetleme mantığıyla ilerleyerek, daha özgür ve adil bir dünya için nelerin değişebileceği konusunda tartışma konuları ve ipuçları sunmayı umuyor ve bunu yaparken de her şeyden önce okurun bakışını kendi içine çevirebilmeyi diliyor.

Umarım bu amacına ulaşabilir. İyi okumalar.

Erhan Şermet

Nisan 2021

⁴ Stanley Milgram, (1933 - 1984), özellikle kendi adıyla anılan itaat deneyleriyle tanınan Amerikalı sosyal psikolog.

OTORİTERYEN TAKİPÇİLER

İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, insanlığın zihnini meşgul eden en önemli sorulardan biri, nasıl olup da insanın kendi eliyle böyle bir yıkımı yaratabilmiş olduğuydu. Savaşı başlatan ülkelerin halkları hiç de eğitimsiz değildi. Ne olmuştu da yüzyıllarca resimden siyaset bilimine, müzikten endüstriyel tasarıma, her alanda dehalar yetiştirmeyi başarmış Almanya ve İtalya halkları, bir dediği bir dediğini tutmayan iki diktatörün peşinden savrulup gidebilmiş ve beraberlerinde tüm dünyayı o güne dek görülmemiş ölçüde vahşet ve acıya boğmuştu?

Hayatımızın her anında, hırs yüklü, tutarsız ve ilkesiz, gerçeklikten kopuk insanlarla karşılaşabiliriz. Bu diktatör özentileri gözümüze komik görünebilir, ya da onlar adına üzüntü ve utanç duyarız. Ama destekçi kalabalıklar aynı kişileri bir ülkenin en yüksek makamlarına taşıdığında, durum artık tamamen değişmiştir, ortada komik bir şey kalmamıştır artık. Kendimizi, olup biteni ürpererek izler halde buluruz. Bi-

liriz ki olayların akışı içinde bir yerlerde, er ya da geç kendimiz için de üzülmemiz ya da utanç duymamız gerekecektir.

Diktatörlük arzusuyla yanıp tutuşan bir bireyin hayat yolculuğunda, psikolojik destek ile başkanlık sarayı arasındaki yol ayrımında karşısına konan irade, son analizde halkın olup biteni algılayış ve yorumlayışıyla ilgilidir –en azından iş işt en geçene kadar. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, psikoloji ve sosyoloji alanlarında yapılan kimi çalışmaların odağı, böylesi tehlikeli ve despotça eğilimlere sahip olan bireyden çok, ne tür bir kişilik yapısının böylesi bir kişiliği benimseyip destekleyerek iktidara taşıyabildiği üzerinedir. Bu bağlamda, yukarıdaki sorunun cevabının öncelikle bireyin otoriteyle ilişkisinde arandığını söyleyebiliriz. Otoriteye itaate hazır, gerektiğinde otoritenin emriyle saldırganca eylemlere girişmeye kolayca razı olabilecek insanın anlaşılması, diktatörlüklerin nasıl olup da mümkün olabildiğini açıklamanın bir yolu gibi gözükmektedir. Otoriteyi koşulsuz sevmeye eğilimli kişilik yapısı, yeterli yaygınlık ve baskınlığa ulaştığında, hiç şüphesiz dün olduğu gibi bugün de dünyanın kaderini belirleyebilmektedir. Bu açıdan bakıldığında, bu kişilik özelliğinin insanlık için en büyük risklerden biri olduğunu söylemek abartılı olmasa gerek.

Kendimizi risklerden korumamız gerektiğinde, belirsizlikten kurtulmaya çabalar, olup biteni anlayabilmek için ortaya tanım ve ölçüler koymaya çalışırız. Örneğin, konu elektrikse, hangi maddelerin iletken

olduğunu, elektrik geriliminin kaç voltta sonra öldürücü olabileceğini biliriz. Peki *otorite severler* ile ilgili elimizde ne tür tanım ve ölçüler var? Theodor Adorno ve arkadaşları⁵, konunun önemini İkinci Dünya Savaşı'ndan önce fark ederek, bireyin otoriteyle ilişkisini ele almışlardı. Bugün dilimize de yerleşen otoriter-yenlik ya da otoriteryen kişilik sözcükleri, bu çabaların bir meyvesidir. Yine Adorno ve arkadaşları, otoriteryenliğin ölçümü için testler ve bir ölçek geliştirme konusunda ilk çalışmaları yapmışlardır. Ama isterse-niz, önce tanım ve temel özelliklere bir göz atalım.

Otoriteryenlik kelimesinin ansiklopedik tanımı “oto-riteye kör bir itaat hali, düşünce ve davranışta bireysel özgürlüğün tersi” (Britannica, 2021) şeklindedir. Konunun önde gelen araştırmacılarından Bob Altemeyer ise 2006 yılında yayımlanan *The Authoritarians* [Otoriteryenler]⁶ adlı kitabında, kelimeye sohbet tadında bir açıklama getirmektedir: “Otoriteryenlik, otoriter-yen liderler ve otoriteryen takipçilerinin aralarında

⁵ Bu açıdan Frankfurt Toplumsal Araştırmalar Enstitüsü bir kurum olarak öne çıkmaktadır. 1923 yılında kurulan Enstitü’ye ilerleyen yıllar içinde Theodor Adorno(1903-1969) ve Max Horkheimer’in (1895-1973) katılımları önemli bir zenginlik getirmiştir. 1933’te Horkheimer ve Adorno’nun Almanya’yı terk etmek zorunda kışları ve Nazi Almanyasında kısıtlanan düşünce ortamının ardından, Enstitü İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra Frankfurt’ta yeniden kurulmuştur. Batı kapitalizmi ile birlikte Sovyet sosyalizmini de eleştirebilen özgürlükçü düşünce yapısı ile Enstitü’nün çalışmaları bugün ‘Frankfurt Okulu’ altında ele aldığımız yaklaşımların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

⁶ Altemeyer, B. (2006). “The Authoritarians”. University of Manitoba
– Winnipeg Kanada.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

pişirdikleri bir şeydir. Takipçiler liderlerine fazlasıyla teslim olduklarında ortaya çıkar; takipçiler liderlerine aşırı derecede güvenirler, ne kadar anti-demokratik, zorba ya da kaba kuvvete dayalı olursa olsun, liderlerinin yapmak istediği her şeyi kabullenmeye hazırdırlar". Tanımlar, insanın aklına, bir propaganda mitinginde sevgili liderlerinin pek de anlamlı olmayan konuşmasını kendinden geçerek alkışlayanlardan, çalıştığı şirketin yönetiminin aldığı adaletsiz bir kararı ölesiye savunmayı kendine görev edinen beyaz yakalılara ya da linç için toplanmış kalabalıklara, çeşitli manzaralar getiriyor.

Otoriteriyen kişilik kavramının içini doldurabilmek için, temel özelliklerini ele almak faydalı olabilir. Adorno ve arkadaşları, otoriteriyen kişiliği ele alırken, itaatkârlıkla başlayarak, güç ve kaba kuvvetin yüceltilmesi, mantık dışı inanışlara eğilim ve cinsellikle ilgili konulara abartılı ilgi gibi öğeleri içeren dokuz özellik ortaya koymuşlardı. Onların karşılıklı görüşmeler ve araştırmalar sonucunda derledikleri özellikler listesini, daha sonra Bob Altemeyer sadeleştirme yoluna gitmiş ve üç temel özelliği otoriteriyen kişiliğin yapı taşları olarak ortaya koymuştur. Bunlar otoriteriyen itaatkârlık, otoriteriyen saldırganlık ve gelenekçiliktir. Dilerseniz, bu üç özelliğe, Adorno ve arkadaşlarının tanımlamış olduğu içsellik karşıtlığını da ekleyerek, otoriteriyenliği biraz daha yakından incelemeye çalışalım.

Otoriteryen itaatkârlık

İtaatkârlık elbette her zaman kötü bir şey olmayabilir: Trafik ışıklarına uymak, bizi ve başkalarını birçok tehlikeden korur ve hiç de yanlış bir davranış değildir. Şeker hastalığından muzdaripsek, doktorumuzun iyi beslenme ve hareketli bir hayatla ilgili önerilerine kulak asmamız da kuşkusuz anlamlıdır. Otoriteye uyum, gerek bireysel gerekse toplumsal anlamda, hayatın işleyişini kolaylaştırmak, tehlike ve kayıpları azaltmak açısından gerekli görülebilir. İnsan topluluklarının bir arada uyum içinde yaşayabilmesi için kimi kurallar vardır ve bu kurallara belli ölçüde itaat olmadan ortak yaşamın yürütülmesi imkânsızdır. Öte yandan Banksy'nin şu grafitisi de pek yabana atılır gibi değil: "Dünyanın en büyük suçları, kurallara karşı gelenler tarafından işlenmez. Bombalar atan ve köylerde katliam yapanlar, kurallara itaat edenlerdir".⁷

Otoriteryen bireyin itaatkârlığını farklı kılan şey, tutarlılık aramaması ya da ahlakî bir sağlamaya ihtiyaç duymaması, dolayısıyla ahlaken yerlerde sürünen bir otoriteye kolayca itaat edebilmesi, hatta bu türden bir itaati erdem olarak görmesidir. Burada, bir çeşit itaatin yüceltilmesi söz konusudur. İtaati yüceltmek, ancak eleştirel düşünmeyi reddetmekle mümkün olabilir. Bu tür bir seçimin arkasında, hiç şüphesiz önce-

⁷ "The greatest crimes in the world are not committed by people breaking the rules but by people following the rules. It's people who follow orders that drop bombs and massacre villages."

likle düşünsel bir tembellik ve bu tembellikle kol kola girmiş bir konformizm yatar. Kişi, herhangi bir haksızlığa karşı çıkmanın risklerinden, düşünsel tembelliği yoluyla neredeyse en başından kendisini koruyup kollamaktadır: Otorite olarak kabul edilmiş güç odağının (çete reisi, şirket yöneticisi, takım kaptanı, devlet başkanı vs.) herhangi bir konuda haksız olacağını bile düşünmekten kaçınan bir zihin yapısından söz etmekteyiz. Kişi, kendisiyle aynı konumdaki diğer bireylerle yakınlaşmak ya da dayanışmak yerine, otoriteye uymayı tercih eder. Onun için 'uyumlu bir birey olarak yaşamak' artık, çevresiyle dayanışma içinde olmak değil, hiyerarşik olarak kendisinin üstünde kabul ettiklerinin isteklerine uymak anlamına gelmektedir.

Derinde yatan sebep, otoriteryen bireyin dünyayı yorumlayabilmek için kullanacağı kişisel bir varsayımlar ve değerler sistemini ortaya koyamaz durumda olmasında aranabilir. Bu durumun ortaya çıkmasıyla ilgili olarak yetiştirme biçimi, kültür, hatta belki bir ölçüde genetik yatkınlığı da içeren pek çok etken sayılabilir. Nihayetinde, bireyin karşısında koskoca bir dünya vardır, ama iş bu dünyayı bağımsızca yorumlayıp anlamlandırmaya geldiğinde, birey böylesi bir adımdan uzak durmayı tercih etmektedir. Elinde dünyayı yorumlayıp anlamlandırmasını sağlayacak uygun kavramları ve düşünme biçimlerini içeren bir alet kutusu olmayabilir, ya da alet kutusunu açmamayı tercih ediyor olabilir –böylesi ona daha güvenli ve kolay geldiği için. Belki de alet kutusu, ne yazık ki çocukluğu boyunca duymuş olduğu dindarlık ve

milliyetçilikle ilgili parlatılmış birkaç cümle dışında boştur...

Sahip olamadığımızı, en iyi ihtimalle ödünç alırız. Bu noktada, otoriteryen bireyin tercihi, basitçe çevredeki en güçlü sese yönelmek, o sesin söylediklerini tekrar etmek gibi gözüküyor. Alet kutusundaki kısıtlı birkaç cümlelerin o baskın ses tarafından da tekrar ediliyor olması kesinlikle önem taşır, zira otoriteryen bireyin dünyayı anlamlandırmak için kullanabileceği fazla bir şey yoktur ve eldekiyle çelişkiye düşmek ürkütücüdür. Aradığı, tanıdık bir dizi değeri onunla paylaşıyor gözüken, sırtını yaslayabileceği bir baba figürüdür. Ortaya konamayan kimlik, sağlam gözüken bir iradeye teslim edildiğinde, boşluk dolmuş gibi olur, kişi kendini daha konforlu ve güvenli bir alanda buluverir. Dünya, artık anlamlandırmak üzere çaba göstermek zorunda olduğu bir yer değildir. Dünyayı anlamlandırmak için bir türlü ortaya koyamadığı ne varsa, önce ödünç alınmış, ardından içselleştirilerek bir kimlik oluşturulmuştur. Bu anlamda otoriteryen takipçinin düşünme biçimi “Annem, babam en iyisini bilir!” diyen küçük çocuktan pek farklı değildir. Birey, kimliğini oluşturup ortaya koyma yolunda, daha çocukluğunu arkada bırakırken aşması beklenecek mesafeleri aşamamış, kendini yetişkinler arasında bulduğunda anne baba figürünün yerine geçecek bir nesne aramıştır. Bugünün toplumlarında, otoriteryen birey için en kapsayıcı ebeveyn figürü olarak, akla devletin ta kendisi gelir. Dilimizdeki “devlet baba”

ifadesi, anneyi es geçen ataerkil yanıyla birlikte, bu açıdan manidardır.

Devletin temel varlık sebebi, vatandaşların güvenliklerinin sağlanması ve karşılıklı haklarının korunması ile ilişkilendirilebilir. Thomas Hobbes'un "İnsan, insanın kurdudur" sözü, 17. yüzyıl İngiltere'sinde, iç savaş ve kaos şartları altında, her bir bireyin güvenlik ve toplumsal huzur adına iradesinin bir kısmını devlete devretmesinin gerekliliğine işaret etmek için söylenmiştir. Devlet, vatandaşlarını 'birbirlerinden ve daha uzaktaki saldırganlardan' korurken, aşırı güçlenip de bizzat vatandaşlarının yaşamını güçleştirmeye başladığında, bu kez vatandaşları devletten kimin koruyacağı sorusu ortaya çıkar. Her şeyde olduğu gibi, burada da kaçınılmaz bir denge ihtiyacı vardır. Otoriteryen birey, teslimiyetçi düşünce yapısı gereği, böylesi bir denge arayışından kolayca vazgeçebilir gözükmektedir. Uygun şartlar yaratılırsa, devletin kapsayıcı ve neredeyse soyut bir otorite figürü olarak mutlak bir kontrole sahip olmasını ve bu kontrolün tek bir kişinin elinde somutlaşmasını kabullenmeye hazır ve nazırdır. Mussolini'nin 1933'te sarf ettiği şu sözünü hatırlayalım: "Her şey devletin içinde, hiçbir şey devletin dışında değil, hiçbir şey devlete karşı değil". Dünya ne kadar basit bir yere dönüştü, değil mi?

Devletle uyumlu olmaya bu derece razı birinin, yasalara da son derece saygılı olmasını bekleyebilir miyiz? Otoriteryen birey söz konusu olduğunda, bu beklenti karşılıksız kalmaya adaydır. Bir örnek ver-

mek gerekirse, otoriteriyen birey, elbette son derece özgürlükçü olan kimi arkadaşları gibi, hırsızların yakalanarak kanun önüne çıkarılmalarının gerekliliğini savunacaktır. Hırsızlık, yasalarca tanımlanmış bir suçtur ve bu yerinde bir istektir. Ama iş, örneğin bir hırsızın karakolda kötü muamele görmesi ve dövülmesi gibi bir konuda fikir yürütmeye gelince –ki bu da yasalarca tanımlanmış bir suçtur– otoriteriyen bireyin, olaydan bahsederken yasaların gereğinden söz etme ihtiyacı duymadan, polisin şiddet içeren davranışını savunduğunu duymak sizi şaşırtmayacaktır.

Benzer bir durum, sıradan vatandaşın otorite karşısında hakları ele alındığında da gözlenebilir. Otoriteriyen birey, otorite figürü olarak kabul ettikleri karşısında, yasalarca korunan haklarından kolayca feragat edebilir, ya da en azından, ‘durumu şüpheli diğerlerinin’ bu haklarının göz ardı edilmesine rıza gösterir. Bu durum, özellikle özel hayatın ihlali sayılabilecek telefon dinlemeleri gibi konularda kolayca gözlenebilir. Küçük bir test yapmaya ne dersiniz? Önce kısa bir senaryo:

Bir ülkede, kimi uç fikirlere sahip ve suç işleme ihtimali yüksek insanların takibi amacıyla, polis içinde yüksek teknoloji cihazlarla donanmış özel bir telefon dinleme ekibi oluşturulmuştur. Bu ekip, kimi şüphelilerin takibinin aciliyeti gibi sebeplerle bazen gerekli yasal izinler için vakit

kaybetmek istememektedir. Ayrıca ekibin kimi üyeleri, bazı telefon görüşmelerini basına sızdırmakta ve dinledikleri kişilerin gerçek yüzlerini herkesin görmesini istemektedirler.

Ekibin çalışma biçimi hakkında ne düşünüyorsunuz?
Eğer ekibin yaklaşımını doğru buluyorsanız, en azından bu konuda, otoriteriyence düşündüğünüzü varsayabiliriz. Eğer ekip, ‘gerekli yasal izinler için vakit kaybetmek’ istemeyebiliyorsa, özel hayatın korunması konusunda yasalar çıkarmış olmanın hiçbir anlamı yoktur. Basına sızdırma –bunun üzerine eklenen bir suçtur– kişilerin itibarlarıyla oynandığı anlamına gelmektedir. Devlet, yasaları savunmak için vardır ve devlet organlarının yasaya uymaması, her alanda kanun tanımazlığa davet anlamına gelmektedir.

Eğer yaşıınız çok genç değilse, yukarıdaki senaryoda aslında yakın tarihimize ait bir dizi olayı öyküleştirmeye çalıştığımı fark etmişsinizdir. 2000’lerin ilk on yılının sonlarından bahsediyorum. Her ne kadar o dönem gündeme gelen yoğun telefon dinlemelerinden çoğu kişi rahatsızlık duymuş olsa da toplumda büyük bir tepki oluşmadığını hatırlıyorum; büyük bir tepki oluşmuş olsa, öykünün akışı değişirdi. Dönemin, telekomünikasyondan da sorumlu olan ulaştırma bakanının, o günlerde basına yansıyan açıklamasını hatırlıyor musunuz? Kaybolup gitmemesi için taşlara kazınması gereken bir cümle: <http://www.milliyet.com.tr> *Yasadışıdır, yasal ol-*

mayan işiniz yoksa, dinlenmekten korkmayın, istediğiniz kadar konuşun”.

Bu cümleyi hatırlıyorsanız, aynı ekibin Türkiye’ye kısa bir süre sonra, bir ‘telefon kayıtları festivali’ yaştattığını, insanların “Bu gece kimin hangi konuşması yayınlanacak acaba?” merakıyla uykusuz kaldığını da hatırlamanız muhtemeldir... Ve elbette bakanın, en azından kendisini ve çevresini korumak endişesiyle, tavrını değiştirdiğini...

İster hırsıza kötü muamele reva görülsün ister özel hayatın gizliliği önemsenmesin, her iki örnekte de basitçe otoriteyi koruyup kollayan bir tavır belirginleşmektedir –takım tutmayı çağrıştıran bir ruh hali. Otoriteriyen birey, işleyiş yasa dışı bile olsa, itiraz etmediği sürece otorite tarafından korunup kollanmakta olduğunu varsayar. Polis, onu değil hırsızın dövmecektir; başkaları dinleniyor olabilir ama onun başı derde girmeyecektir... Otoriteriyen birey, korkusunun etkisiyle başından teslim olmuştur ve otoriteyle uyumlu davranıldığı sürece koruma altında olacağını varsayarak güven bulmaktadır. Onun teslim olduğu, yasalar ya da ilkeler değil, otoritenin ta kendisidir. Otorite figürleri, yasanın ve yasanın arkasındaki temel ilkelerin önüne geçmiştir. Otoriteriyen bireyin mottosu artık şu cümledir: “Her şey otoritenin içinde, hiçbir şey otoritenin dışında değil ve hiçbir şey otoriteye karşı değil; yasaların kendisi dahil”.

Otoriteryen Saldırganlık

Otoriteryen bireyin saldırganlığı, sıradan bir ‘bela çıkarmayı seven’ bireyin saldırganlığından ayrılması gereken bir şeydir. Çoğu durumda, gözlenmesi daha güçtür. Bunun başlıca sebebi, otoriteryen bireyin çok nadiren, kavgacı bir serseri olarak karşımıza çıkmasıdır. Otoriteryenler, genellikle muhafazakâr bir görüntü altında, günlük hayatta mülayim ve kavgadan gürültüden uzak bir görünüm sergiler. Oysa onlarla yapılacak, uzunca bir görüşme, çoğu kez içlerinde patlamaya hazır bir öfke volkanının fokurdayıp durduğunu hissettirir. Her şey kötüdür, herkese haddinin bildirilmesi gerekmektedir: Dinsizler, aşırı dinciler, eşcinseller, köyden şehre gelenler, şehirde yaşayıp giderken köye yerleşmeye kalkışanlar, sokakta yürürken kocaman kulaklıklarla müzik dinleyenler, hiç müzik dinlemeyenler, başka ülkelerden memleketimize gelenler, memleketimizi bırakıp da gidenler vs. vs.

Otoriteryen itaatte ‘herşeyi içine alan’ otoriteden bahsettik, otoriteryen bireyin, saldırganlığının ortaya çıkması için, ‘dışında kalamayacağı ve karşısında olamayacağı otoriteyi’ arkasında hissetmesi şarttır. Başına bir şey gelmeyecekse, korunup kollanıyorsa, saldırganlaşmaya hazırdır.

Saldırganlığın, ancak kendisini sağlama aldığı anda ortaya çıkması, takipçileri kadar otorite figürlerinin ta kendisi için de geçerlidir: Otoriteryen liderler, adil açık oturumlardan ve tartışmalardan kaçınmak zo-

rundadırlar. Ortada gerçek anlamıyla savunulacak fikirleri yoktur, sadece ajite edici cümlelerle kitleleri sürüklemeye üzerine kurulu bir stratejileri vardır. Propagandaları, yoğun sözel şiddet üzerine kuruludur. Daha da beteri, çoğu kez gırtlaklarına kadar yolsuzluğa batmışlardır. Bu durumda, adil ve ölçülü bir tartışma ortamında, dersine çalışmış bir rakip karşısında şanslarının olmayacağı açıktır. Açık oturumlar ve tartışma programları, onlar için birer cezadır ve ölüme uzak dururlar. Ama iş, sözlerinin eş düzeydeki bir diğer konuşmacı tarafından didiklenip tutarsızlığının ortaya konamayacağı, miting meydanlarındaki yüksek volümlü monologlara gelince, durum değişir. Takipçi kalabalıklarını coşturup, günahlarını ustaca sırtlarına yükledikleri rakiplerini yuhalatmak konusunda son derece istekli ve başarılıdırlar. Tüm bunlar, başlı başına zehirleyici bir şey olan sözel şiddetin bile, otoriteriyen birey için ancak arkadan saldırarak ve kendini sağlama aldığı anda kullanılabilir olmasına örnektir.

Aynı düşünce yapısıyla ilgili, bu kez fizikî şiddet içeren somut bir örnek verelim: Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi İngilizce Öğretmenliği Bölümü 1'inci sınıf öğrencisi Ali İsmail Korkmaz, Eskişehir'deki Gezi eylemlerinde, 2 Haziran 2013 gece yarısı polisten kaçarken Yunus Emre Caddesi'ndeki Sanayi Sokak'a girdi. Burada gece karanlığında, bir fırının arkasında eli sopalı esnaf ve sivil polislerin saldırısına uğradı. Yere düştü, vurmaya devam ettiler. Ali İsmail Korkmaz, başına aldığı darbelerden dolayı girdiği otuz

yedi günlük komanın sonunda yaşamını yitirdiğinde on dokuz yaşındaydı...

Ali İsmail Korkmaz, kendisini öldürenlerle aynı fırında, bir gündüz vakti, belki çoğunluğu kendisi gibi düşünmeyen müşterilerin arasında karşılaşsa ve düşüncelerini isteyerek veya istemeyerek belli etmiş olsa, saldırıya uğrar mıydı? Çok muhtemeldir ki karşısındakilerin ağzından ancak gevelemeyle söylenme arası yarı anlaşılır bir şeyler çıkacak, Ali İsmail Korkmaz fırından çıktığında ise ardından küfür edilerek, 'mevzu' halledilmiş olacaktı...

Bu trajik olaydaki mekanizma çok açıktır: Olay, eleştirel bakabilecek gözlerden uzakta, karanlıkta kuytu bir sokakta yaşanmıştır. Olayın kurbanı, otoritenin savunmayacağı birisi olarak algılanmaktadır, polisten kaçan bir göstericidir, genç bir öğrencidir, başka şehirdendir. Saldırana ceza olamaz, çünkü sivil polisler de oradadır, otoritenin temsilcilerinin varlığı karşısında, yasanın kendisi, arkasındaki ahlak ilkesiyle birlikte buharlaşıvermiştir. Saldırganların arkalarını yasladıkları fikir, şu şekilde özetlenebilir gibi durmaktadır: "Polisten kaçıyorrsa zaten haksızdır, istediğimizi yapabiliriz, ceza görmeyiz".

Ortada, saldırganlar için bir ödül var mıdır? Çoğu kez ilk akla gelen, suçu işleyen bireylerin içlerinde tutmak zorunda kaldıkları sadistçe arzularını tatmin etmeleri olacaktır. Bu, kanıtlanması güç olmakla birlikte, elbette bir ölçüde gerçeklik payı taşıyabilecek bir değerlendirmedir. Ama toplumsal şiddet kumaşı büyüteç altına alınıp incelendiğinde, içindeki iplik-

lerin pek azının doğrudan sadizmle ilgili olduğu görülecektir. Belki de katillerin saldırganlığının altında, “devlete yakın olma ve o güçlü, her şeye muktedir devletin bir kolu olarak var olma arzusu” yatmaktadır. Bu isteğin üstü kazındığında ise, altından doğrudan ceza görme korkusunun çıkması bizi şaşırtmaz. Kişinin, konumunu en başından ceza vermeye gücü yeter duran tarafta tanımlaması rahatlatıcı, güven verici bir şey olsa gerek. Hem kim bilir, günü geldiğinde fırına bir kaçak kat çıkmak isterlerse, bu yakınlığın somut bir meyvesini almaları da olasıdır... Elbette, böylesi bir düşünce biçimi, kendiliğinden ortaya çıkmaz. Bu tür bir bakışı anlamlı kılan bir toplumsal iklimin yaratılıp destekleniyor olması, olayın gerçekleşebilmesi açısından önemlidir. Gösterici ve esnaf ayrı gruplar olarak tanımlanmalıdır ve bu iki ayrı grubun düşman olmaları gerektiği gibi kalıp düşüncelerin yaygın kabulü önemlidir. Aynı şekilde, saldırganlığı destekleyebilen kimi kültürel öğeleri eleştirme becerisinin çoğunluğa yabancı olması, tüm bu işleyişi mümkün kılan daha derindeki bir diğer sebep olarak görülebilir. Ve tüm bunlarla birlikte, en başından, şiddetin kendisinin de kabul edilebilir bir yöntem olarak öğrenilmiş olması gerekir. Bu konuyu ileriki bölümlerde daha detaylı olarak ele alacağız.

Şiddet ve otoriteryenlik, tarih boyunca hep el ele yürümüştür. Şiddet suçu işleyen otoriteryenler, her eylemlerinde harekete geçmeden önce, otoritenin arkasına saklanabileceklerine emin olmuşlardır. Eylemlerini saklayacak bir karanlığa da ihtiyaç duyarlar, dü-

pedüz gece karanlığı ya da sansürlenmiş haberler gibi. Ve otoriteryen saldırganlar daima, saldırdıklarından daha kalabalık ve güçlü olmuşlardır. Kurbanlar sayıca azdır, silahsız ve korumasızdırlar; çocuk, kadın veya saf bir iyilik duygusuyla dünyayı değiştirebilmeyi uman gençler.

Otoriteryen eğilimler arttıkça, ölüm cezasına verilecek onayın yükseldiği, bilinen bir gerçektir. Otoriteryen birey belki yine, güçlü olanın bir parçası olma arzusuyla, sert ve katı cezalandırmayı yüceltmeye eğilimlidir. Otoriteryen bakış açısıyla, ceza suçu önleyici son çare olmaktan uzaklaşmakta, sert cezalar düzenin garantisi olarak görülmektedir. Buradaki işleyiş yukarıdakinden farklı değildir; otorite adına yüceltilen saldırganlık, bu kez doğrudan ‘kanun namına’ olmasıyla, daha da örtük bir haldedir. “Üçünü beşini sallandıracaksın, bak bakalım bir daha yapıyorlar mı” ifadesini duymayamız yoktur. Bu kişilere ne söylemeli? 17. yüzyıl İngiltere’inde, yankesiciliğin halka açık meydanlarda idamla cezalandırıldığı ve en yoğun yankesicilik olaylarına da şehvetle idamı izleyen kalabalığın içinde rastlandığı bilgisini paylaşmak, faydalı olabilir mi?

Otoriteryen bireyin şiddetle ilişkisinin dikkat çekici diğer bir yönü, güç, sertlik ve yıkıcılığı yüceltme eğilimidir. Silahların, bugün bile dünyanın pek çok yerinde, geçit törenlerinde kalabalıkların saygı dolu bakışları altında sergilenip ana caddelerde gezdirilebiliyor oluşu, ilginç bir örnek olabilir. Yıllar önce, bir televizyon haber bülteninde izlediğim görüntülerin, en azından birey psikolojisi açısından, daha uç bir

noktaya işaret ettiğine inanıyorum. 1999 yılında Lübnan'da, Hizbullah örgütüne bağlı intihar komandolarının, giysilerine tutturulmuş patlayıcılarla birlikte bir geçit töreninde asker adımlarıyla yürüyüşünü gösteren haber görüntülerinden bahsediyorum. Şiddetin ve yıkıcılığın en yüksek seviyeden kabulü, verilebilecek zarar karşılığında bireyin ölümü kabullenebildiği intihar saldırılarında ortaya çıkıyor olsa gerek. Şiddet, koşulsuz itaatle el ele yürüdüğünde, uygulayıcısını da içine çekip yok ederek, faili ve kurbanlarını aşmakta, olası konumların en üstüne yerleşmektedir. Yok eden ve yok edilen arasındaki ayrım silikleşmekte, zafer tek başına şiddet ve yıkımın olmaktadır...

Gelenekçilik

Gelenek konusunda kimi zaman yanılırız. İnsanlar, geleneklerin değişmediğini, tamamen aynı kaldığını düşünmeye eğilimlidir. Örneğin İskoçyalıların çoğunluğu, erkeklerin giydiği, eteğe benzer geleneksel giysileri "kilt" in, ezelden beri değişmeden yaygın olarak giyilmekte olduğuna inanır. Oysa tarihçilerin aktardığına göre, kilt çeşitli değişikliklerden sonra ancak yüz yıldan biraz daha fazla bir zaman önce bugünkü şeklini alarak yaygınlık kazanmıştır. Benzer bir durum, bugün birçok toplumsal davranışımızın yüzlerce yıldır değişmediğine dair inancımızda gözlenebilir. Oysa kadın erkek ilişkileri, evlilikle ilgili ailelerin bir

araya gelmesi, bayramları nasıl geçirdiğimiz ve nasıl bayramlaştığımız, dinle ilgili bilgilere erişimin biçimleri ve nice benzeri, bir yaşam süresince değişimi gözlenebilecek türden geleneklerdir. Gelenekler elbette toplum yaşamı için anlamlıdırlar ve elbette toplumla birlikte değişimleri kaçınılmazdır. Otoriteryen birey, değişimin bizzat içinde yaşamakla birlikte, herhangi bir toplumsal davranışın, kendisinin benimsediği şekliyle mutlak ve değişmez olduğuna inanmış gözükmektedir.

Aslında gelenekten anladığımız, herhangi bir zaman dilimi ve coğrafyada yaygın kabul gören orta sınıf değerleridir. Açıktır ki “orta sınıf değerlerine katı bir bağlılık” olarak tanımlandığında gelenekçilik, kendilerini muhafazakâr olarak tanımlayanlar kadar, kendilerini “çağdaşlar kampının üyeleri” olarak değerlendiren bireyleri de kapsar hale gelmektedir. Özetle bu özellik, kişinin toplumun kabul etmekte olduklarıyla ilgili bir dizi varsayım taşımasını ve varsayımlarını sorgulamadan kişisel olarak benimsemesini özetler. Varsayımlar, hangi mesleğin ne kadar ‘değerli’ ya da ‘değersiz’ olduğu, paranın saygınlıkla ilişkilendirilebilmesi, bir kadın ya da erkeğin ne şekilde ‘iffetli’ olacağı gibi sayısız konuyu kapsamaktadır. Varsayım sözcüğünü kullandık, çünkü toplumun farklı kesimlerinin farklı inanış ve davranış biçimleri olabileceği gibi, kişinin iyi tanıdığı topluluklarla ilgili bile varsayımlarında yanılıya düşebilmesi mümkündür. Toplumun hangi konuda ne düşündüğünü bilmek elbette her zaman mümkün olmayabilir, ama her

durumda, otoriteryen birey bu konudaki varsayımını kendi düşüncesinin önüne koymaya eğilimlidir. Komşularının kendisi hakkında ne düşündüğü, mahallelinin ne diyeceği, kolayca onun bireysel arzu ve değerlendirmelerinin önüne geçebilir. Gelenekçi birinin gözünde, genel kabul görmüş varsayılanla ilişkin her türden sorgulama rahatsız edicidir, istenmez.

Varsayılan toplum görüşünü kendi değerlendirme-
sinin önüne koyma konusunda, Solomon Asch'in⁸ bir deneyi ilgi çekicidir: Asch, Amerikalı öğrencilerin değerlendirmesi için, takvim sayfalarında yer alabilecek türden bir cümle seçer ve cümleyi iki farklı biçimde sunar:

Küçük isyanların, tıpkı doğadaki fırtına gibi, politik yaşamda da arada bir gerekli ve iyi olduğunu düşünüyorum.

Thomas Jefferson

Ya da

Küçük isyanların, tıpkı doğadaki fırtına gibi, politik yaşamda da arada bir gerekli ve iyi olduğunu düşünüyorum.

Vladimir İlyiç Lenin

Cümle, Amerika Birleşik Devletleri'nin üçüncü başkanı Thomas Jefferson'a atfedildiğinde, Rus devrimci

⁸ Solomon Asch (1907 – 1996) Polonya asıllı Amerikalı psikolog ve sosyal psikoloji öncüsü. Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

Vladimir İlyiç Lenin'e atfedildiğinden daha fazla onaylanmaktadır. Asch, cümlelerin 'kaynağının' değiştirilmesi sonucunda onaylanması veya onaylanmaması olgusunu, Amerikalıların algı dünyalarıyla ilişkilendirmiştir. Ortalama Amerikalı öğrencinin zihninde Jefferson 'politika', Lenin ise 'kan' ile eşleşir gözükmektedir. Cümle hep aynı cümledir, ama altına yazılan isimle birlikte zihindeki çerçeveleme kolayca değişebilmekte ve cümlelerin onaylanma oranı inip çıkmaktadır. İlginç olan, üniversite öğrencilerinin zihinlerinde, varsayılan dünyanın gerçek dünyaya kolaylıkla galip gelebilmesidir. Otoriteriyen bireyin zihninde, bu galibiyetin daha da kolaylaştığını ve gerçek dünyanın ancak yoğun bir filtrelemeyle algılandığını düşünebiliriz.

Gelenekçi bakışın, toplumların birbirlerine bakışını etkilemesi konusunda Bob Altemeyer'in soğuk savaşın sonunda Rus bilim insanları ile birlikte yapmış olduğu araştırma ilginçtir. Çalışmada, Rus ve Amerikalı öğrencilerin otoriteriyenlik dereceleri ve soğuk savaş boyunca hangi tarafın daha kötü niyetli ve saldırgan tavır gösterdiğine inanma eğilimleri karşılıklı değerlendirilmiştir. Otoriteriyen eğilimli Rus ve Amerikalı öğrenciler karşılıklı olarak soğuk savaş diğer tarafın başlatmış olduğuna ve nükleer silahları ilk kullanacak olanın da karşı taraf olacağına daha fazla inanmaktadır. Araştırma, her iki tarafta da bireylerin otoriteriyenlikleri arttıkça, soğuk savaşla ilgili kendi hükümetlerinin propagandasına daha fazla inanır hale geldiklerini göstermesi açısından ilginçtir. Rus ya

da Amerikalı, bireylerin otoriteryen eğilimleri düştükçe, olaylarla ilgili daha yansız ve serinkanlı değerlendirmeler öne çıkmaktadır. Benzer bulgular, İsraili bilim insanı Gidi Rubinstein'ın İsrail'de Ortadoğu'daki çatışmalar konusunda Yahudi ve Müslüman kökenli kişiler arasında yaptığı bir araştırmada da desteklenmiştir: Bireylerin dinlerine bağınazca bağlılıkları arttıkça, karşılıklı düşmanlık duyguları ve düşmanlık propagandasını kabule yatkınlıkları da artmaktadır. Anlaşılan o ki konu otoriteryenlik olunca, benzerler birbirlerine daha kolay düşman olabilmektedir. Sizin de içinizden "Durun, siz kardeşsiniz!" demek gelmiyor mu?

İçsellik Karşıtlığı

Otoriteryen birey, iç dünyayı ve bireyin benzersizliğini hor görmeye eğilimlidir. Yaratıcılık, özgünlük ve hayal gücü, otoriteryen birey için çoğu kez içi boş şeylerdir. Bu başından mı böyledir, yoksa otoriteryen birey, içinde yer aldığı yapının kendisine biçtiği rolü kabullenerek mi bu özelliği sahiplenir? Bu, tartışmaya açık bir konu olsa gerek.

Yakın tarihimize baktığımda Picasso'nun resimlerini gördükten sonra, "Bunu ben de yaparım" diyen bir Cumhurbaşkanı ve "Roman okumuyorum, çünkü romanlarda yazarlar gerçek olaylar değil," diyen bir başbakan hatırlıyorum, muhakkak daha fazlası vardır. Kişisel tarihimde aynı türden sözler sarf eden

sayısız ‘kerli ferli’ insanı listelemeye çabalamıyorum bile. Eğitimci bir arkadaşım, çocuklarının “resim, müzik gibi ıvır zıvır işlerle vakit kaybetmesini” istemeyen belirli bir veli tipinden üzüntüyle söz eder. Okul bu tür veliler için, çocukların sınavlara girip “para kazandıran gerçek mesleklere” hazırlanacakları bir yerdir, dolayısıyla resim yapıp şarkı söylemeye ayıracak vakitlerinin olmaması gerekir. Onlar için beslenecek bir iç dünya yoktur; işler güçler, sınavlar, basitçe çetesi tutulup muhasebesi yapılabilecek türden kayıp ve kazançlar vardır.

Günümüz toplumu, yeni ve orijinalmiş gibi dururken, yeni ve anlamlı hiçbir sözü olmayan *kültür endüstrisi* ürünleriyle doludur. Televizyon dizileri ve çoksatanlar çoğu kez kişiyi oyalamaktan fazla bir işlev taşımazlar ve mevcut toplumsal ilişkileri onaylayan yanları, örtülü ya da açık, öne çıkar. Ana akım içinde, eleştirel düşünceye ve genel işleyişin tartışılabilir olduğunu hatırlatan bir esere rastlanması, kişinin kendi varoluşu ve toplumun işleyişi üzerine farklı bakış açılarıyla karşılaşabilmesi, oldukça güçtür. Kişi, özenle iç dünyasının sunabileceklerinden uzak tutulurken, toplumun kendini yenileme yolları ta başından tıkanmış olur.

Bu tıkanma hali, otoriteryen bir sistemin sürdürülebilirliği açısından anlaşılırdır: Birey olma hali ve kapalı bir kutu gibi duran iç dünya, otoriteryen yapıların uğraşmak isteyeceği türden şeyler değildir. Bağımsızlaşmış bireyi basit sözlerle peşinizden sürükley-

yemezsiniz. İşin kötü tarafı, bağımsız düşünebilen bir bireyi parlak ve güzel sözlerle de sürükleyebileceğinizin garantisi yoktur. Çünkü bireyler kolayca sürüklenmezler. Uzun söze gerek yok, otoriteryen liderliğin ve yapıların bu şekilde işleyemeyeceği açıktır. Dolayısıyla gerçek bir sanatsal özgünlük, özgür düşünme becerisi, engin bir hayal gücü otoriteryen yapılar için arzu edilir şeyler değildir. Eğitim sisteminden medyaya, toplum bu becerilerden uzak tutulmaya çalışılır. İç dünyanın ihmali ve özgün düşüncenin hiçe sayılması, aileden devlete otoriteryen yapının korunabilmesi açısından hayatidir.

Otoriteryenliğin Ölçümü

Bir kişilik özelliğini tanımlayabiliyorsak, aynı özelliğin bireyde varlığını ya da yokluğunu ve varsa, ne derece belirgin ve güçlü olduğunu ölçebilmek de isteriz. Bu alanda ilk adımlar, Theodor Adorno ve arkadaşlarının oluşturduğu F-Ölçeği⁹ olarak adlandırılan ölçek ve testlerde ortaya çıkar. Burada bireye, yukarıda anlattığımız özellikleri ne ölçüde taşıdığı konusunda ipuçları sunacak, yoruma açık sorular sorulur ve cevaplarıyla otoriteryenlik dereceleri ortaya konmaya çalışılır. F-Ölçeği'nin F'si, faşizm anlamındadır ve amaç bireydeki faşistçe eğilimleri ölçebilmektir. Adorno'nun *Otoriter-*

⁹ F-scale (1947). Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

*yen Kişilik Üzerine*¹⁰ isimli çalışmasındaki ifadesiyle, “Potansiyel faşist diye bir şey varsa, tam olarak neye benzer? Anti-demokratik düşünceyi oluşturan unsurlar nelerdir? Böyle bir kişi varsa toplumumuzda ne kadar yaygındır?” Adorno’nun ilk iki sorusu, yukarıda değinmeye çalıştığımız özelliklerin tanımlanmasıyla ilgilidir, üçüncü soru ise doğrudan bir test ve ölçüm sistemi arayışına işaret etmektedir. Adorno’nun İkinci Dünya Savaşı öncesi ve savaş boyunca, Avrupa’yı ateşe sürükleyen eğilimleri faşizm altında ele alması son derece anlamlıdır. Dönemin politik yapılanması ve Adorno’nun bizzat çektiği sıkıntılar, yitirdiği arkadaşları ve şahit oldukları göz önüne alınınca, F-Ölçeği çabası son derece bilgecektir. Ama faşizmin burada basit bir ideolojik ayırmadan öte, baskıcı yapıların bir üst tanımı olarak ele alındığını elbette göz ardı etmemek gerekir. Ve biliyoruz ki faşizm, karşımıza artık sadece üniformalar ve bayraklarla çıkmıyor.

Bugün, yaygın olarak kabul gören bir ölçüm aracı Kanada Manitoba Üniversitesi Psikoloji profesörlerinden Bob Altemeyer’in geliştirmiş olduğu “Sağ Kanat Otoriteriyenlik Ölçeği”¹¹ dır. Altemeyer’in seçtiği “sağ kanat” ifadesi ideolojik bir anlam taşımaz; bu ifadeyle kastedilen, mevcut yönetimle çatışmadan, mevcut yasal otoriteye itaat etmek süratiyle ortaya konan bir otoriteriyenliktir. İster sol görüşlü ister sağ görüşlü bir yönetime bağlı olsun, hükümet organlarının yasal

¹⁰ *Otoriteriyen Kişilik Üzerine*; çev. Doğan Şahiner, Sel Yayıncılık

¹¹ *İngilizcesi Right Wing Authoritarian Scale. Kısaca SKO-Ölçeği.*
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

otoritesiyle çelişkiye düşülmeden sergilenen otoriter-yenlik, “sağ kanat otoriteryenlik” olarak değerlendirilir. Bu, Batı dünyası için çoğu kez ideolojik olarak da sağla ilişkilendirilebilecek bir durumken, örneğin eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nde sağ otoriteryenlik, sol ideoloji ile ilişkilendirilecek bir durum olarak karşımıza çıkardı. Mevcut yasal otoriteyi kabul etmeyen, kendilerini örneğin ‘devrimci’ olarak tanımlayan örgütlerin kendi içlerinde oluşacak türden bir otoriteryenlik ise “sol kanat otoriteryenlik” olarak sınıflandırılır, yine ideolojik yelpazeden bağımsız olarak. Açıktır ki bugünün dünyasında, sağ kanat otoriteryenlerin sayısal ağırlığı yanında, diğer kanat oldukça önemsiz gözükmemektedir.

Altemeyer’in geliştirdiği SKO-Ölçeği’ni anlamak için belki de en pratik yol, test cümlelerinin birkaçına göz atmaktır. (Lütfen her cümleye, onay veya reddinize bağlı olarak +4’ten -4’e bir puan vereceğinizi düşünün. Sonuna kadar aynı fikirdeyseniz +4; biraz katılıyorsanız +1 ya da +2; taban tabana zıt fikirdeyseniz -4; kararsızsanız 0 gibi):

- Ülkemizin, bizi çürüten radikal yeni düşünceleri ve günahkârlığı ortadan kaldırmak için gerekeni yapacak güçlü bir lidere ihtiyacı var.
- Kimileri bunu rahatsız edici bulsa da ülkemizin, geleneksel tavırlarımızı eleştirecek, hür düşünceli kişilere ihtiyacı var.
- Eğer belirli gruplar ve baş belaları seslerini kesip

toplumdaki geleneksel yerlerini kabullenselerdi, ülkemiz bugün çok daha iyi durumda olurdu.

- Çıplaklar kampları hiç de kötü yerler değildir.
- Bugün ülkemizde pek çok radikal, Allahsız insan var ve ülkemizi kendi Allahsız amaçları uğruna yok etmeye çalışıyorlar. Bu kişileri otoriteler etkisiz hale getirmelidir.
- Bir kadının yeri, nerede olmak istiyorsa orasıdır. Kadınların kocalarına ya da toplumun kurallarına itaat ettiği günler geçmişte kaldı.

Cümleler biraz sağlı sollu gelip şaşırtıyor gibi, ne dersiniz? Altemeyer'in testi, yukarıdakilere benzer yirmi iki maddeden oluşmaktadır ve cevapların değerlendirilmesi sonucu, kişinin taşıdığı otoriteryen eğilimlerle orantılı bir puan ortaya çıkmaktadır. Burada, önceki sayfalarda bahsettiğimiz, otoriteryen özelliklerin varlığı ve bireyin demokratik düşünme yetileri test edilmektedir. İlk örnek cümlemiz üçü bir arada tadındadır. “Güçlü lider ihtiyacı”: *otoriteryen itaatkârlık*; “Bizi çürüten radikal yeni düşünceler ve günahkârlık”: *otoriteryen gelenekçilik*; “ortadan kaldırılması için gerekenin yapılması”: *otoriteryen saldırganlık*...

Sorular esas olarak, tanımlanmış özelliklerin kişideki varlığının ölçümü ve kişinin ideolojik tercihleri ne yönde olursa olsun, bireysel hak ve özgürlükleri ne şekilde algıladığıyla ilgilidir.

Sosyal bilimlerde, çeşitli özelliklerin tanımı net olarak yapılırsa da hiçbir bireyin bu özellikleri yüzde yüz

safılıkta taşınması beklenemez. Tıpkı cimri yaftası vurduğumuz insanların bir anda olmadık bir harcamayla herkesi şaşırtabilmeleri ya da somurtkan bilinen kişilerin kimi zaman çok eğlenceli olabilmeleri gibi. Dolarısıyla, test sonucu olarak ancak belirli aralıklar ve ortalamalar anlamlı görülebilir. Hiçbir teste, özellikle tek bir kişinin değerlendirilmesinde, yüzde yüz bel bağlanamaz. Bunun nedeni, bireyin her soruyu, testi hazırlayanın varsaydığı şekilde yorumlamayabileceği, günlük olaylardan ya da anlık duygularından etkilenebileceği ve test yapılan bireyin, testin işleyişini çözdüğünü düşünerek, kendisi için daha iyi sonuçlar çıkarma yönünde kimi çabalar gösterebileceği gibi ihtimallerdir.

Bu üçüncü durum için eğlenceli sayılabilecek bir örnek, 1960'ların hippie dünyasının bir tür peygamber gibi gördüğü psikolog Timothy Leary'nin uyuşturucular konusunda aldığı bir mahkumiyetten sonra yaşananlardır. Mahkûmiyeti kesinleşen Timothy Leary'den, ne tür bir hapisane ortamının kendisi için uygun olabileceğinin belirlenmesi için psikolojik bir testi tamamlaması istenmiştir. Unutulan, Leary'nin vaktiyle önüne konan testin hazırlanmasında çalışmış bir psikolog olduğudur. Testin işleyişini çok iyi bilen Leary, cevapları "asla kaçma niyeti olmayan" ve "bahçe işlerinde huzur bulan" bir mahkûm gibi doldurmuş ve mahkûmların vakitlerinin çoğunu açık havada, bahçede çalışarak geçirdikleri, çok düşük güvenli bir hapishaneye gönderilmesini sağlamayı başarmıştır. Sonuç, elbette kolay bir kaçış ve neredeyse dünya

çapında bir kovalamacadır... Kendisi her açıdan benzetilemese de Leary'nin hikayesi, kendilerini demokratik olarak pazarlamayı başaran otoriteryen politikacıları çağırıştırıyor gibi, ne dersiniz?

Leary'nin macerası bir yana, iyi tasarlanmış bir testin, çok sayıda bireye uygulanması sonucu oluşacak istatistiksel verilerin güvenilir olması beklenir. Hatalar grup içinde birbirini dengelemekte ve o insan topluluğu için anlamlı sonuçlara ulaşılabilir. Ayrıca, belirli bir test sonucu veren grupların, başka çeşitli testlerden geçirilmesi yoluyla, test sonucunun sağlamlasının alınması da mümkündür. Ölçümün güvenilirliğine ikna olunduktan sonra, "Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği'nde yüksek puanlar alan gruplar, başka hangi testlerde dikkat çekici skorlar almaktadır?" gibi sorular, konunun derinleştirilerek daha iyi anlaşılması açısından çok değerlidir. Bu şekilde, bir yatkınlık ya da özelliğin, başka yatkınlıklar ve özelliklerle ilişkileri anlaşılabilir, konunun çok yönlü incelenebilmesi yolunda adımlar atılabilir.

Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği, güvenilir olarak değerlendirilmektedir. Test sonuçları, başka bulgularla da desteklenmektedir. İlerleyen bölümlerde, bu konuda ilginç bir deneyle karşılaşacağız. O halde, otoriteryen olarak tanımlanabilecek bireylerin başka hangi ölçeklerde yüksek puanlar aldıklarını incelemek ilginç olabilir. Zekâ konusunda özel bir durum gözlenmemektedir, otoriteryen birey, herhangi bir başka birey kadar zeki ya da akılsız olabilir, dikkat çeken bir

şey yoktur. Ama Tehlikeli Dünya Ölçeği¹²'nde alınan puanlar dikkat çekicidir. Bu ölçek, bireylerin dünyayı ne derece güvenli ya da tehlikeli bir yer olarak algıladıklarını ortaya çıkaran sorular içermektedir. Örnek vermek gerekirse, Tehlikeli Dünya Ölçeği'nde yine ifadeyi onaylamaya bağlı olarak +4 ve -4 arasındaki bir puanlama yapılacak şekilde, aşağıdaki gibi ifadelerin değerlendirilmesi istenmektedir:

- Çok yakında büyük bir kargaşa ve anarşi patlaması yaşayabiliriz. Bütün işaretler bunu gösteriyor.
- Toplumumuz bu şekilde sefahat ve çürümeye gömülmeye devam ederse, günün birinde Tanrı hepimizi yok edecek, tıpkı Sodom ve Gomorra'da yaptığı gibi.
- Gittikçe daha tehlikeli hale gelen bir dünyada yaşamıyoruz ve anarşiye de sürüklenmiyoruz.

Eğer birisi Tehlikeli Dünya Ölçeği'nde yukarıda örneklerini verdiğimiz ilk iki cümleye katılarak +4, üçüncü cümleye ise katılmayarak -4 veriyorsa, o kişinin dünyayı oldukça tehlikeli bir yer olarak algıladığını söyleyebiliriz. Aynı kişinin Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği'nde de yüksek puanlar alma olasılığı, istatistiki olarak oldukça yüksektir. Otoriteryen bireyler, ortalama bireye göre, dünyayı korkulacak bir yer olarak algılamaya çok daha eğilimlidir. Araştırmacı Bob Altemeyer'in ifadesiyle, "otoriteryen bireyler,

¹² ing. Belief in a Dangerous World Scale
Ücretsiz PDF Kitap Arşivi - <https://rantey.org>

korku konusunda 2 al 1 öde türü bir ikramiye kazanmış gibi” gözükmektedirler.

Korku, gerçekten de önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Tüm itaat, saldırganlık ve gelenekçilik gibi özellikler, biraz derine inildiğinde korkuyla ilişkilendirilebilmektedirler. Dünyaya korku dolu bir bakış, belki de en çok korkulan otoritenin yanında yer almamayı imkânsız kılmaktadır; yeni olan her şeyin tekinsizliği karşısında geleneklere sığınılmaktadır. Korku, otoriter-yen bireyin dünyaya bakışı ile ilgili altı defalarca çizilmesi gereken bir özellik gibi gözüküyor, ayrıca otoriter-yen yapıların işleyişi için de hiç şüphesiz vazgeçilmez...

Altemeyer’e göre, tek ikramiye korku konusunda değildir. Otoriter-yen bireyler, bir alanda daha “2 al 1 öde” ikramiyesinden yararlanıyor gözükmektedirler. Bu, Kendini Haklı Görme Ölçeği’nde (*ing.* Self-Rightousness Scale) karşılaşılan bir diğer şampiyonluğa işaret etmektedir. Eleştirel düşüncenin sığlığı ve özellikle daraltılmış bir hayal gücü, olaylara farklı bakış açılarıyla bakma yeteneğini kısıtlıyor olabilir. Durum, trafiği kendi camunda göründüğünden farklı değerlendiremeyen şoförün “herkesin kendisine çarpacak gibi hareket etmesi ve güzel güzel giderken sürekli yolunun kesilmesi” türünde şikayetlerini bıkkınlıkla dillendirmesine benzetilebilir. Bu özelliğin değerlendirilmesinde kullanılan ölçeğin ilk cümlesini örnek olarak vermekle yetinelim:

- İnandığım şeyler öylesine doğru ki, onlardan asla şüphe duyamam.

Otoriteryen bireyin, onay kutucuğunu işaretlemeye eğilimli olacağını söyleyebiliriz. Başka söze gerek var mı?

Ufak bir durum değerlendirmesi yapalım mı? “Otoriteryenim, dolayısıyla otoritenin emirlerini sorgulamaya hevesli değilim ve bana dokunmayacağını varsaydığım, otorite onaylı şiddetle bir alıp veremediğim yok. Olaylara farklı bakmak konusunda bir çabam yok, aksine, geleneklere körü körüne bağlı olmanın erdemi-ne ikna olmuşum ve alışageldiğim fikirlerin dışındaki her şey bana uzak ve aykırı gözüküyor. Bunlara ek olarak, dünyanın tehlikeli bir yer olduğuna inanıyorum, korku içindeyim ve korku, durumumu daha kolay hale getirmiyor. Üstüne üstlük, olayları farklı bir perspektifle değerlendirmeyi bir türlü beceremediğim için kendimle ilgili kesintisiz bir haklılık inancı taşıyorum, bu durumda iyisi mi siz de benden korkun. Çünkü Yeşilaycı bile olsam, şiddet eğilimini artıran bir kokteylin içinde yüzüyorum ve hep biraz sarhoşum: Kendimi tehdit altında hissediyorum, korku içindeyim ve ne yaparsam yapayım, haklı olacağıma dair sağlam bir inancım var. Doğrudan saldırgan olmasam da doğru zamanda sihirli sözcükleri söyleyecek kişiler tarafından kolayca yönlendirilebilirim...”

Acaba tüm otoriteryenlerin korkuyla ilişkisi aynı mıdır? Aralarında korkusuzlar da bulunabilir mi? Bazılarının, çok yüksek başka hırslara sahip olmaları, başkalarının hayatlarını kontrol etmek gibi arzularla yanıp tutuşuyor olmaları mümkün müdür? Otoriter-

yen düşünce biçimleri, korkusuz ve güç takıntılı birinde varsa, ne tür biriyle karşı karşıyayızdır? Evet, işler burada ilginçleşiyor, çünkü otoriteryen liderlerin, sıradan otoriteryen takipçilerden ayrıldığı yere geldik...

Bu ilk bölümde, otoriteryenliğin tanımı ve özelliklerini ele almaya çalıştık, umarım güzel vakit geçirdiniz. Eğer sıkıldıysanız ve kitaptan memnun değilseniz, bunu ikinci bölümde tanışacağınız otoriteryen lidere anlatmanızı rica edeceğim. Kendisi konuyla doğrudan ilgilenecek, yalnız lütfen benim adımı vermeyin.

BENİ LİDERİNİZE GÖTÜRÜN!

Otorite ve Liderlik

Otoriteryen lider ve davranışını ele almadan önce, dilerseniz, otorite ve iktidar kavramlarını incelemeye çalışalım. “İktidar”, bir toplulukta yönetme gücünü elinde bulunduran kişi veya kişileri tanımlamak için kullanageldiğimiz bir sözcüktür. Otorite ise iktidarın işlemlerini sağlar: Yöneten kişilerin yeterliliği, güvenilirliği gibi konulardaki inançlardan beslenir ve hükmetme, yönlendirme ve emir verebilme gücünün temel dayanağını oluşturur. İktidardakilerin kamu yönetimi, ekonomi, hukuk gibi alanlarda bilgi sahibi olmalarını ve bu bilgilerini iyi niyet ve doğrulukla kullanmalarını, dolayısıyla alanlarında bilgili ve dürüst birer ‘otorite’ olmalarını bekleriz. Görüldüğü gibi, “otorite sahibi olmak” ve birinci bölümde ele aldığımız otoriteryenlik, oldukça farklı kavramlar.

Modern sosyolojinin kurucularından Max Weber’e göre, bir toplulukta otorite duygusunun ortaya çıkması, insanların yöneticilerine gönüllü olarak itaat

etmeleriyle başlar. Gönüllü itaati sağlayan otoritenin altında, elbette yönetenlerin ahlakî ve entelektüel yeterliliklerine duyulan inanç yatar. Bu yeterliliklere sahip olmadığı açık olan bir iktidar, ancak her koşulda otoriteyi kabul etmeye hazır otoriteryen kalabalıkların desteğiyle gücünü koruyabilir ve çoğu kez, kontrolü yitirmemek için zor kullanmaya hazırdır. Dolayısıyla bir iktidarın otoriteryenliğinin altında, gerçek bir otorite olmayı başaramayışı yatar. Max Weber, zor kullanma ihtiyacını, iktidarın “meşruiyetini kaybetmesinin” bir sonucu olarak değerlendirir.

Weber’e göre, iktidarın yönettikleri nezdinde meşru kabul edilmesini sağlayan üç dayanak, dolayısıyla üç farklı otorite tipi vardır. Weber’in ortaya koyduğu ilk otorite tipi *geleneksel otorite* olarak adlandırılır. Bu tipte, yerleşmiş gelenekler ve bu geleneklerin kutsallığına duyulan inanç otoritenin dayanağıdır. Geleneksel otoritenin, meşruiyetini çok eski geleneklere yaslanan, kurumsallaşmış bir inançta bulduğunu ve doğrudan gelenek tarafından kutsandığını söylemek yanlış olmaz. Monarşiler, hanedanlıklar bu şekilde var olur; aynı şekilde dinsel kurumların toplum üzerindeki gücü de bu otorite tipine bir örnek teşkil eder. Kimi dinsel kurallar ve bu kurallarla ilgili bilimsel bir eleştirinin çok fazla değer taşınamaması, geleneksel otoritenin işleyişine örnek olarak görülebilir. Böylesi bir otorite, sorgulanamazlık zırhına sarılıdır ve kökleşmiş inançlardan beslenir; geleneksel otoriteyi içsel-

leştirmiş bireyler için, en azından hayatın belli alanlarında, mit ve efsanelerin gücü bilimden üstündür.

Weber'in tanımladığı ikinci otorite tipi ise oldukça farklıdır: *yasal-akılcı otorite*. Burada iktidar, meşruiyetini akla ve yasalara uygun bir yönetim sergiliyor olusundan alır ve eylemlerinin gerekçelerini açıklamak gibi bir sorumluluğa sahiptir. Otoritenin kuralları, otoriteyi de bağlar ve otoritenin her eylemi sorgulanabilir. Liderlik, bir krallıkta bekleneneği gibi babadan oğula geçemez, bu konuda yasal uygunluklar ve örneğin modern devlet yönetiminde seçilme şartının yerine getirilmiş olması aranır. Yasal ve akılcı işleyiş, otoritenin varlığını sürdürebilmesi için esastır, yasa dışına çıkan ya da yaptıklarının akılcılığına duyulan inancın kaybolduğu bir iktidar, meşruiyetini yitirerek 'düşmeye' mahkûm olur. İster devletin en üst katında ister küçük bir organizasyonda, yönetim devrinin yıkıcı sonuçlar yaratmadan, 'gürültüsüz patırtısızca' gerçekleşebilmesi için, anlamlı yasal mekanizmalar mevcuttur ve bu mekanizmalara saygı gösterilmesi beklenir.

Weber'in üçüncü ve son otorite tipi *karizmatik otorite* adını alır. Bu tür bir otoritenin meşruiyeti, bir kişinin olağanüstülüğüne dayanır. Bu kişi çoğu kez liderin ta kendisidir, ama liderin olağanüstülüğü pekâlâ, yaşamayan ya da fiziksel dünyada varlığı doğrudan algılanabilir olmayan başka bir olağanüstü varlıkla ilişkilendirilerek pekiştiriliyor olabilir. Halkı lidere bağlayan, onda gördükleri kutsallık, kahramanca güç, yanılmazlık gibi neredeyse insanüstü özelliklerdir,

bağlılıkları da müritliği andırır biçimde olacaktır. Liderleri bir düzen oluşturmıştır, onlardan beklenen bu düzene kendilerini adamalarıdır. Liderin takipçileri üzerindeki karizması, lidere tamamen yeni bir hakikat vaat edebilme gücünü vermektedir. Dolayısıyla karizmatik otorite, toplumun yerleşmiş düzenine ve alışkanlıklarına itiraz edebilir, en azından kimi alanlarda kökten değişikliğe gitme, devrimler yapma potansiyelini taşır. Weber'in karizmatik otorite konusunda seçtiği örnekler Hz. İsa ve Hz. Muhammed'dir.

Tarihsel bağlamda, herhangi bir iktidarın ortaya çıkışı, sayılan otorite tiplerinden biriyle doğrudan ilişkili olarak açıklanabilse de, meşruiyet duygusunun uzun iktidar süreleri boyunca korunması, liderlik makamı için sayısız ince manevranın üstesinden gelme becerisini gerektirir. Dolayısıyla günümüzün iktidar oyunları boyunca, amacı sadece liderlik makamını terk etmemek olan herhangi bir otorite figürü, bu üç öğenin değişen ağırlıklarda bir karışımında dayanak arayacaktır; bu da gerçek hayatta üçten fazla otorite şekli olmasını bekleyebileceğimiz anlamına gelir. Tıpkı bir ressamın, üç farklı renk tüpünden sayısız renk türetebilmesi gibi, bir kral ya da padişahın tarih içinde aynı zamanda karizmatik özellikler taşımış olabileceğini fark edebilir ya da kendisini yasalara bağlı ve akılcı olarak tanıtan bugünün bir liderinin zaman içinde geleneksel otorite anlayışına özgü öğeleri kendisine dayanak yapmaya çabalamasını izleyebiliriz. Weber'in karizmatik liderlikle ilgili "Önemli olan tek şey, bireyin uyrukları tarafından nasıl görüldüğüdür,"

sözü bu anlamda bugün, şüphesiz tüm otorite tipleri için geçerlidir.

Konu liderin davranışına geldiğinde, orkestra şefi metaforuna sıklıkla başvurulur. Bu konuda Richard Sennett'in *Otorite*¹³ isimli kitabında seçtiği iki örnek şef vardır: Toscanini ve Monteux. Her ikisi de yönetecekleri eser konusunda kendi müzik yaklaşımlarına sahip birer 'otorite'dir, ama her iki şefin otoritelerini üstlerinde taşıma biçimleri, dolayısıyla yönetmekte oldukları orkestrayla kurdukları ilişkileri oldukça farklıdır. Toscanini, otoritesini orkestrayı terörize ederek ortaya koyan bir şeftir, herhangi bir hatada çılgınlık atarak müzisyenleri azarlamaya hazırdır, her an ayaklarını sert biçimde yere vurarak öfkesini duyurmasını, hatta batonunu orkestra üyelerinden birine fırlatmasını bekleyebilirsiniz. Otoritesini bir tartışılmazlık anıtı, öfke ve sertlik duvarı ardında korunan bir tür kararlılık olarak sergilemek Toscanini'nin şeflik düsturu gibi gözükmektedir.

Sennett'in ikinci örneği olan Monteux ise otoritesini orkestraya farklı biçimde yansıtmaktadır: Doğal ve rahat bir yönetimi vardır, dolayısıyla orkestrayla iletişimi de –zaman içinde parmakların, başın, gözlerin ve batonun küçük hareketleriyle oluşturulup karşılıklı benimsenmiş bir dilden bahsedebiliriz– neredeyse bir kendiliğindenlik taşımaktadır. Kendine kararsız kalma hakkı tanımaktadır ve orkestrayla çalışırken, bunu hissettirmemek gibi bir kaygısı yoktur: Herke-

¹³ Richard Sennett. (2017). *Otorite*, çev. Kamil Durand. İstanbul: Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

sin algılayabildiği ufak bir duraksama ve sonrasında, belki beklenenden daha yavaş ya da daha hızlı akan notalar... Monteux'nün uyarıları da oldukça yumuşaktır: "Viyolonselciler, bu kadar yüksek sesle çalmak istediğinizden emin misiniz?" ya da "Obua biraz daha yumuşak olursa çok güzel bir pasaj" gibi. Ama orkestra üyeleri için Monteux'nün de ürkütücü olabildiği anlar vardır. Bir müzisyen, ciddi bir hata yaptığında, Monteux orkestrayı susturur ve gözlerini sessizlik içinde o kişiye çevirir. Bakışın anlattığı açıktır: "Sizden beklenen şekilde çalamadınız, bunun hesabını vermeniz gerekiyor". Bu, Sennett'in ifadesiyle, Monteux'nün duygusal açıdan neredeyse kahredici, ama aynı zamanda düzeltici otoritesinin ortaya çıktığı andır...

İki farklı şefin tavırları, liderlik davranışının iki zıt ucuna verilmiş birer örnek olarak değerlendirilebilir. Çevrenizdeki liderliğe soyunmuş bireylere baktığınızda, Toscanini ve Monteux'nün benzerlerini kolayca görebilirsiniz.

Ancak iki farklı şef davranışının, tıpkı üç farklı otorite tipinde olduğu gibi, çok nadiren saf olarak karşımıza çıkacağını kabul etmemiz gerekir. Weber'in üç tip otoritesi ve yukarıdaki iki farklı şeflik tipi, gerçek yaşamda liderin liderliğini inşası ve yürütüşü konusunda, tıpkı bir ressamın elindeki boya tüplerini kullanışı gibi, farklı karışım oranlarıyla ve değişik renklerle görünür olacaktır.

Bu genel tanımlardan, özel alanımız olan otoriteryenliğe döndüğümüzde, aynı birkaç renk tüpünden yapılan karışımların bu kez çok daha beklenmedik,

hatta aldatıcı tonlarda ortaya çıkacağını, kimi zaman karışımından öte birbirini örten renk tabakalarından ve tabanda gizlenen ‘gerçek’ rengin görülmesindeki zorluklardan bahsetmek zorunda kalacağımız açıktır. Şefler, yönettikleri orkestrayı ister terörize etsinler ister son derece insani ve yakın bir ilişki kursunlar, ilk adımları kaçınılmaz olarak, nasıl bir yorum istediklerinin tüm orkestra üyelerince doğru biçimde anlaşılmasını sağlamak olacaktır. Açıktır ki konser salonunda duyulmasını istedikleri yorum konusunda dürüstlükten uzaklaşmaları, işlerini yapamamaları anlamına gelirdi. Oysa politika gibi karşılıklı çıkar ve beklentilerin muğlaklaştığı alanlarda kurulmaya çalışılan liderlikler, belirsizliklere ve takipçilerin zihinlerinde oluşturulacak yanılsamalara oynamayı gerektirir; özellikle işin içine otoriteryence beklentiler karışmaya başlamışsa ve iktidar yolculuğu bir rodeoya dönüşme riski taşıyorsa...

Otoriteryen Lider

Önceki bölümde otoriteryenliği ve itaat, saldırganlık, gelenekçilik gibi temel özelliklerini ele almaya çalışmıştık. Kimi zaman lider davranışlarını örnek olarak sunsak da daha çok otoriteryen takipçi olarak adlandırabileceğimiz türden birey odağımızdaydı. Bu birey, biliyoruz ki verdiğimiz Sağ Kanat Otoriteryenlik Testinde “Ülkemizin, bizim için en radikal yeni düşünce-

leri ve günahkârlığı ortadan kaldırmak için gerekeni yapacak, güçlü bir lidere ihtiyacı var,” cümlesini yüksek puanlarla onaylayacak türden biridir. Ama herkes bu cümleyi onaylayıp durursa otoriteryenler topluluğunun harekete geçmesi güçtür, çünkü yapıları gereği ihtiyaç duyacakları liderleri ortaya çıkmamış demektir. İhtiyaç duyulan, başka türden biridir. Otoriteryen topluluk, cümleyi basitçe onaylayıp beklemek yerine, kendine güvenen bir ses tonuyla, “Evet, beklediğiniz lideriniz geldi. Hemen başlıyoruz!” diyecek birinin özlemi içindedir. Otoriteryenler arasındaki bu kişi, çevresini yönlendirmeyi önemseyen, söz sahibi ve lider olmayı fazlasıyla arzulayan biri olacaktır. Bu türden bireye, eğilimlerinden yola çıkarak sosyal tahakkümcü ya da *sosyal dominatör* adını verebiliriz. Psikoloji bilimi, sosyal tahakküm eğilimleriyle ilgili olarak da, tıpkı otoriteryenlikte olduğu gibi, teoriler ve ölçekler sunmaktadır.

İlk olarak, Amerikalı sosyal psikologlar Jim Sidanius ve Felicia Pratto tarafından 1992 yılında ortaya konan *Sosyal Baskınlık Teorisi*¹⁴, toplum içinde sosyal hiyerarşilerin oluşumunu inceler ve iddiası, bu konuda ortaya konacak temel işleyiş kurallarının tüm insanları -ve primatları!- kapsayacağıdır. Yaş, cinsiyet ya da ait olunan mezhep, nasıl olur da hiyerarşik bir düzenin anahtarlarına dönüşürler? Yaşlılar, bir grup olarak kendilerini nasıl olur da gençlerin yukarısına yerleştirir? Aynı dinin içinde yer alan mezheplerden biri, nasıl olur da diğer mezhepleri aşağı iterek toplumsal yaşam ve bölüşümde daha çok söz sahibi olur? Tüm

¹⁴ İng. Social Dominance Theory.

bu soruların cevapları, açıktır ki toplum içinde gruplar arası tahakküm mekanizmalarının ortaya konması ile ilgilidir. Cevaplar aranırken, bireye yönelik bir ölçüm skalası oluşturma ihtiyacı duyulmuş ve yapılan araştırmalar bireyin tahakkümle ilgili eğiliminin iki boyut üzerinden ölçülmesinin daha anlamlı olacağını göstermiştir. Bu iki boyuttan biri Tahakküm Arzusu¹⁵, diğeri ise kişinin Eşitlikçilik Karşıtlığı¹⁶ ile ilgilidir.

Tahakküm arzusu ve eşitlik karşıtlığının birlikte ele alınması, son derece gerçekçi bir yaklaşımdır. Bir sosyal tahakkümcü, tahakkümü hayal edip arzulamasının ötesinde, eşitlik ilkesinden vazgeçtiği oranda bu özelliğini gerçek anlamda ortaya koyar hale gelmektedir. Ölçülüp anlaşılmak istenen kişilik özelliği, sadece en üstte olmayı hayal etmekle ilgili değildir. “En üste çıkmak istiyorum, diğerleri beni ilgilendirmiyor, dolayısıyla her yol mubah!” diyen kişidir ölçülüp anlaşılmaya çalışılan. Sosyal Tahakküm Yönelimi Ölçeği’nde¹⁷, sosyal tahakkümcü bir bireyin, örnek olarak şu cümleleri, yanlarında görüldüğü gibi değerlendirmeleri beklenir:

- Kimi insan toplulukları basitçe diğerlerinin altındadır. (Onay)
- İsteddiğini elde etmen için bazen güç kullanman gerekir. (Onay)
- **Eşitlik**, idealimiz olmalıdır. (Ret)

¹⁵ İng. Dominance.

¹⁶ İng. Anti-egalitarianism.

¹⁷ Social Dominance Orientation.

- Artan bir sosyal eşitlik toplumun yararınadır. (Ret)
- Hayatta ilerlemek için bazen başkalarını ezip geçmen gerekir. (Onay)
- Aşağı gruplar yerlerini bilmelidir. (Onay)
- İnsanların gelirlerini olabildiğince eşit hale getirmek için çaba göstermeliyiz. (Ret)
- Hiçbir grup, toplum üzerinde hâkimiyet kurmamalıdır. (Ret)

Cevapların işaret ettiği düşünce biçimi nettir: “Benim için eşitlik, sosyal adalet vb. arzu edilecek şeyler değil ve fırsatını buldukça başkalarını ezip geçerek gücümü artırmak isterim.”

Sayısallaştırılabilecek test sonuçları elbette tek rehberimiz olamaz. Günlük hayatın içinde kulak misafiri olduğum şu iki kısa konuşmayı, aktarabildiğim kadarıyla paylaşmak istiyorum. İlk konuşumuz orta yaşın biraz üzerinde, eğitilmiş, meslek sahibi ve üst gelir düzeyinden. Yoksul ve gelişmemiş bir bölgemizdeki bir şehrin insanlarından bahsediyor:

Evet ...'ı biliyorum. Atıp tutarlar, insan hakları, eşitlik, şu bu... Ben oraya defalarca gittim. Sokaklarını görseniz leş gibi pis. Her yer çamur içinde, çocuklar yalın ayak sümükleri akarak dolaşırlar. Kimse doğru dürüst elini bile yıkamaz. Evler de pis, doğru dürüst sıra bile yok. Pis kokar hepsi. Doğru dürüst okula da gitmezler. Şimdi hepimiz eşit mi

olacağız? O kadar çalış didin, sonra onlarla aynı-sın. Yok öyle yağma...

Bir de otuzlarındaki heyecanlı girişimciyi dinleyelim:

Bu işe girdin mi atak olacaksın, öyle oyalandın mı, şuna buna takıldın mı arkada kalırsın. Hakkını al-mayı bileceksin, ağlamayan bebeğe meme yok. Ezip geçeceksin milleti, acımak yok. Acırsan, acınacak hale düşersin. Yapan nasıl yapmış, sen de yapacak-sın. Beceremeyen batır gider, kimse hatırlamaz bile.

Bu iki kısa konuşmada *eşitlik saçmalıktır ve kazan-mak için her yol mübahtır* inanışları net olarak ortaya konmuş. Birinci konuşan, acıma ve dayanışma gibi duyguları unutmış gibi gözüküyor; öyle ya da böyle, o kazanmış bir kere ve bu yeterince iyi. Ötesine kafa yormak, eşitlikten dem vurmak tehlikeli bile olabilir, sonuçta eşitlik onun için kayıp anlamına gelebilir. Herkesin oyunun eşit sayılmasının büyük bir hata olduğuna canıgönülden inanan insanlarla karşılaştınız mı? Ya da karşısına çıkan herkese *sen* diyerek hitap eden, ama sizden farklı bir ifadeyle hitap edilmesi tehlikeli gözükken devlet görevlileriyle? İkinci konuşan için de elbette eşitlik anlamlı bir değer değil, ama o şimdilik daha çok kazanma derdinde ve onun için her yol mübah...

Çoğu otoriteryen bireyin, Sosyal Tahakküm Eği-limleri Ölçeği'nde ortalama ve altı puanlar almasını

bekleyebiliriz, onları “otoriteryen takipçiler” olarak adlandırabiliriz. Otoriteryen takipçileri, politikayla ilgili sıradan seçmen davranışının ötesine geçme arzusu olmayan, hayatın diğer alanlarında da sakin ve iddiasız görünümlü bireyler olarak düşünebiliriz. Bir hareket başlatmak ya da bir atılımın yükünü omuzlamaktan çok, kendilerini güvenli hissettikleri bir çevre içinde kazasız belasız yaşayıp gitmekten başka bir amaçları yok gibidir. Bu kişiler elbette başarılı olmayı arzularlar, ama liderlik etmek gibi bir hırsları yoktur. Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği’nde yüksek puanlar alanların çoğunluğunu *takipçiler* olarak değerlendirebiliriz.

Diğer yandan, kişi elbette Sağ Otoriteryenlik Ölçeği’nde çok yüksek puanlar almadan da sosyal tahakküm kurma arzuları taşıyabilir. Bu türden kişiler, her zaman dünya sevimlilik şampiyonu olmasalar da bir organizasyonun işleyişinde yararlı olmaları beklebilir: Çöplerin düzenli toplanmasından uçakların doğru pistlere doğru zamanda inmesini sağlamaya, sosyal tahakküme eğilimli bireyler, herkesin görevini harfiyen yerine getirmesini sağlamak açısından biçilmiş kaftan olabilirler. Aralarında, çok yüksek liderlik becerilerini son derece faydalı biçimde ortaya koyanlar da olabilir. Hâkimiyet arzusu, adalet duygusundan büsbütün kopmamış ve samimiyetle bir ideali gerçekleştirme amacıyla ilişkili olabilir. Ama konumuz otoriteryenlik olduğuna göre, bizim için ilginç olan sosyal tahakkümcüler bu gruptakiler değildir.

Bu kitapta ele almaya çalıştıklarımız, sosyal tahakküme eğilimli olmakla birlikte, sağ kanat otoriteryen-

lik özellikleri de gösterenlerdir. Bu türden bireyler dikkat çekicidir, çünkü gerçek yaşamda test ölçeğinde durdukları gibi durmazlar, sürprizlerle doludurlar. Otoriteryen olmakla beraber, sosyal tahakkümcü özellikler de gösteren bu nadir grubun temsilcileri, birer otoriteryen lider adayıdır. Aynı otoriteryen düşünce havuzundan beslenmekle birlikte, ürkütücü derecede hırslı olabilirler: *En üste çıkmak istiyorum!* Sadece kendilerini düşünerek hareket ederler: *Başkaları beni ilgilendirmiyor.* Kural tanımazlar: *Her yol mübah!* Elbette en üste çıkabilmeleri için, tüm bu özelliklerini gizlemek zorundadırlar. Kendilerini, her an eşitlik ve adalet peşinde koşan kahramanlar, fedakâr çalışanlar, dürüstlük âşığı idealistler, romantik âşıklar ya da herkesin iyiliğini isteyen iş adamları vs. olarak takdim etmeye heveslidirler. Romantik bir akşam yemeği ya da gerilimli bir yönetim kurulu toplantısı hiç fark etmez; asla tutmayacakları sözleri vermeye fazlasıyla hazırdırlar. Ne dersiniz, bu rengârenk insanlara hem Sosyal Tahakküm hem de Otoriteryenlik Ölçekleri'nde aldıkları yüksek puanların şerefine *ikisi bir aradalar* adını verelim mi? Yüzeydeki görüntü farklı olabilse de çevrelerindeki bireylere samimi bir uyum göstermek konusundaki isteksizlikleri ve özünde toplumu bir arada tutan kimi ilkeleri yok sayma eğilimlerinden dolayı, en azından bir kısım ikisi bir aradayı tanımlamak için elbette daha başka sözcükler de seçebilirdik, ama hem “kişilik bozuklukları” ile “kişilik özellikleri” arasındaki sınır her zaman çok net çizilemiyor hem de kırııcı ve dışlayıcı olmanın çözüme bir faydası yok...

Hatırlarsanız, ortalama bir otoriteryen eğilimli bireyin dünyayı tekinsiz ve ürkütücü bir yer olarak görmeyeyatkin olduğunu söylemiştik. Korku, otoriteryen takipçi bireyin hayatında büyük bir yer taşırken, sosyal tahakkümcülük özelliği de taşıyan ikisi bir arada da durum farklıdır. Araştırmalar onların çok daha az korktuklarını, Tehlikeli Dünya Ölçeği puanlarının düşük olduğunu göstermektedir. Sıradan otoriteryen birey için dünya, büyük balığın küçük balığı yediği, her zaman temkinli olunması gereken, korkulacak bir yerdir. Otoriteryenlerin arasındaki nadir kuşumuz, tahakkümcü ikisi bir arada ise, büyük balığın kendisi olduğuna emindir. Kazanacağına inandığı oyundan ne korkar ne de çekinir, sadece fırsatları doğru kullanması gerekmektedir. Hayat bir it dalaşıdır, ama ısırın ve ısırıldığını koparan elbet o olacaktır.

Korku ile ilişkilerindeki taban tabana fark, sıradan bir otoriteryenin sosyal adaletle bakışıyla ikisi bir aradanın bakışı arasındaki farktan da sorumlu olabilir mi? Sosyal tahakkümcü için eşitlik ideali, zavallıların arkasına sığınmak isteyeceği türden bir saçmalaktır. Her ne kadar benzer muhafazakâr ekonomik yaklaşımları destekliyor da olsa, ortalama otoriteryen eğilimli birey için sosyal adalet büsbütün anlamsız değildir. O, doğal olarak kendisi ve ailesi için endişeler taşımaktadır. O yenecek küçük balıktır, diğeri ise büyük balık olduğuna inanmaktadır. Küçük balık elbette endişe duyacaktır, ama kişi bir kez büyük balık olduğuna inanmışsa, öğle yemeğinden niye korksun

ki? Otoriteriyenlerin dünyasında, sadece gücünün yetmeyeceğine inananlar için kuralların değeri vardır.

Bir diğer özellik ise sosyal becerilerle ilgili olabilir. İkisi bir aradalar, yüzeysel bir bakışla da olsa argümanlarını akıcı ve tutarlı biçimde ortaya koyabilirler. İkna güçleri daha yüksektir, daha az dogmatik gözükürler. Gerçekten de daha az dogmatiktirler, sadece sömürü, güç ve kontrol konusunda saplantıları vardır. Yukarıdaki örnekten devam edecek olursak, tipik bir ikisi bir aradanın, sıradan bir otoriteriyen bireyle aynı muhafazakâr ekonomi politikalarını savunması muhtemeldir, ama sunuş biçimleri farklı olacaktır. Sıradan otoriteriyen birey, ekonomide özelleştirme ve daha az devlet kontrolünü/desteğini vs. savunduğu konuşması biraz uzayınca, uyku getiren biri olarak algılanabilir. “Her koyun kendi bacağından asılır” gibi pek de sevimli olmayan ifadelere başvurabilir, oysa öyküdeki koyun ne yazık ki bizzat kendisidir. Tahakküm eğilimli otoriteriyen ise, aynı muhafazakâr düşünceleri çok daha büyük bir ustalıkla ortaya koyar: “Yaşanacak olan bir devrimdir, her bir bireyin ortaya koyacağı ayakta durma çabasıyla tüm toplum şahlanacaktır, kimse sosyal devlete sırtını dayamamalıdır, rekabet güzeldir; canlılık, özelleştirmeye ortaya çıkan piyasanın görünmez eli, artacak verim, sonunda zenginleşecek olan orta direk vb. vb.” Tanıdık geliyor mu?

Hem otoriteriyen hem de tahakkümcü özellikler gösteren ikisi bir aradaların, Sağ Kanat Otoriteriyenlik Ölçeği’nde aldıkları puanlar, elbette sıradan otoriteriyen takipçilerin puanlarından farklı olmayacaktır.

Ama testin neyi ölçmekte olduğuna ilk uyanacaklar, muhtemelen ikisi bir aradalar olacaktır ve sonuçların farklı çıkmasının kendileri için daha kârlı olacağını düşünürlerse, cevaplarını değiştirmeye ilk onlar kalkışacaktır. Bu davranış tarzı, siyasetçisinden küçük firma yöneticisine ikisi bir aradalarda sıklıkla gözlelenebilir. Karşımızda duranın, Yeşilaycı ve muhafazakâr görünümlü bir tür Timothy Leary olduğunu ve aslında zannettiğimiz gibi demokrasi âşığı filan olmadığını fark ettiğimizde, çoğu kez iş iştenden geçmiştir.

Sıradan otoriteriyen bireyler, kendi dünya görüşlerinin içinde yaşarlar. Düşünce ve inanışları, önemli ölçüde yaşamlarına yansır. Liderliğe oynayan ikisi bir aradaların ise, temel arzuları kontrol ve güçtür. Bu iki arzunun peşinde koşarken, karşılarında çıkacak her şeyi, fırsat ya da engel olarak algılamaya eğilimlidirler. Onlar için esas olan, hayatın her ânında, kendileriyle ilgili en uygun, en işe yarar görüntüyü çizmektir. Bu türden birey, kendisine ait bir dünya görüşünün içinde yaşamaz, ilerlemesi için uygun bulacağı dünya görüşlerinden birinin görüntüsünün ardına sığınır. Sıradan otoriteriyen birey cami ya da kiliseye ibadet için giderken, güç ve kontrol saplantılı otoriteriyen birey cami ya da kilisede görünmenin sosyal ağı için doğru olacağını düşündüğü için oradadır. Yetiştiriliş biçimi onu dindarlığa yakın kıldıysa ve bu rol onun için verimli olabilmişse, kendisi gibi yetiştirilmiş, ama güç ve kontrol saplantısına sahip olmayan otoriteriyen bireyler arasında dine dayalı muhafazakâr görüşleri kullanarak yükselmesi kolaylaşacaktır. Ama senaryo

hep aynı olmak zorunda değildir, yetiştirme biçimi sonucu onu sosyalist, çevreci ya da savaş karşıtı olarak da görebiliriz. Gerektiğinde bir rolden diğerine atlamak da onun için anlaşılabilir bir şeydir. Savunuyor gözüktüğü dava onun amacı değildir. Yanındakiler de yoldaşları değildir. Amacı güç ve hâkimiyettir, savunulan dava ve dava arkadaşları sadece araçlardır, gerisi uygun zamanda sarf edilecek uygun sözlerden ibarettir. Bu şema, ister apartman yöneticisi olsun ister devlet başkanı, her tahakkümcü otoriteryen liderde gözlenebilecek davranış biçimini özetler. Bireysel ajandasında sadece “daha fazla güç ve tahakküm” yazar, bunu örtmek için başka başka ajandaları inandırıcı biçimde ortaya koymaya ihtiyaç duyar. İşler sarp sararsa, inandırıcılığını koruma çabası içinde patolojik biçimde gerçeklikten kopmaya hazırdır.

Bir önceki bölümde, bir otoriteryenlik özelliği olarak içselliğin reddinden, iç dünyanın ve kişinin biricikliğiyle ilişkili duygularının, özel ilgi alanlarının ve heveslerinin hor görülüp yok sayılmasından bahsetmiştik. Otoriteryen liderlik heveslisinin kendisine ve diğerlerine davranışında bu özellik çok belirgindir. Tahakkümcü ve otoriteryen eğilimleri bir arada gösteren bireyler, kişileri eşsiz ve değerli görmektense, nesneleştirme eğilimindedirler. Onlar için dünya her biri eşsiz ve değerli bireylerle dolu bir yer değildir, onlar sadece bireylerin ne işlerine yarayabileceğiyle ilgilendikleri için, karşısındaki herkesi kendi amaçları doğrultusunda kullanılabilir olarak görmek isterler. Örneğin, kendilerini aile reisi olarak tanımlamışlar-

sa, çocuklarının okuyacakları okullar ve edinecekleri meslekler, onların kişisel özelliklerine bağlı olarak sabır ve sevgiyle keşfedilmesi gereken şeyler değildir. Onlar bu soruların cevaplarını, kendi maddi ya da manevi tatmin arayışları içinde, çocuklarından bağımsız olarak “bilirler”. Ya da bütün bir halkın kaderi ellerindeyse, halkın mutluluğu ya da arzuları onlar için bir değer taşımaz; halk onlara tâbidir ve liderlerinin istekleri halkın da isteği olmalıdır –başka türlü-sü düşünülemez. Burada, otoriteryen liderin kendine karşı olan davranışının da diğer bireylere olan davranışından farklı olmadığını altını çizmek gerekir: Otoriteryen lider, kendi saçma hırslarının bir nesnesine dönüşmüştür. Fşî zor bulunur bir bencilliğe sahip olmakla birlikte, bir benliğe sahip değildir.

Hiçbirimiz benliğimizi tüm açıklığıyla ortaya seremeyiz; sosyal ilişkilerimizde güçlüklerle karşılaşmak için, kimi duygularımızı filtreleyip, tavırlarımızı topluma uyumlu kılmaya çalışarak, ilişkilerimizi bir maske benlik –ya da persona– üzerinden kurup yürütürüz. Bu normal ve anlaşılırdır, ama otoriteryen liderin personası hastalıklı derecede şişik ve gerçeklikten kopuktur. Benliği, abartılı bir personanın altında boğulup gitmiş, ortada karikatürü andıracak derecede kof ve yapmacık, ama sonuna kadar talepkâr ve buyurgan bir kişilik resmi kalmıştır. Tarih bize, yeterince yükselmiş otoriteryen liderlerin hedeflerine ulaşmak için aynı zamanda hem sevilen hem de korkulan biri olmak istediklerini gösteriyor. Ve tarihin anlattığı tüm öykülerde, işler ters gittiğinde ikisini birden becere-

mediğini fark eden otoriteryen liderlerin, neredeyse içgüdüsel olarak, Machiavelli'nin¹⁸ sevgili prensine verdiği şu öğüdü takip ettiklerini görüyoruz: "Sevilen biri olmaktansa, korkulan biri olmak daha güvenlidir!" Otoriteryen liderin ilişkileri, kaçınılmaz olarak sık ve her an düşmanlığa dönüşmeye hazırdır. Otoriteryen lider, çevresine verdiği zarar konusunda tamamen du-yarsızdır ve aynı şekilde, yaşamla kurduğu hastalıklı ilişki sonucunda kendisini sonsuz bir hapis hayatına soktuğunu da bilmez, "ben" olamadan bencil olmayı seçmiştir; istekleri, çabaları yenilgi ve zaferleri vardır, ama benlik olmayınca tatmin mümkün değildir. Hayatı, her an bir Amok koşusuna dönüşmeye hazırdır.

Gerçek dünya, bireydeki otoriteryen liderlik eğilimlerini destekleyip, bu eğilimlerin el ele yürüdüğü hastalıklı arzuların gerçekleşmesine nadiren izin verir. Pek çoğumuzun yolu ilkesiz, saldırgan ve kof bir özgüvenle oradan oraya koşturup duran tuhaf insanlarla kesişmiştir. Bu türden insanlar, belki yakın çevrelerine ufak çaplı cehennemler yaşatırlar, ama toplumun tamamı üzerinde kayda değer bir etkileri yoktur. Ama içlerinde küçük bir yüzde, belki de genetik pi-yangonun işleyişiyle sahip oluverdikleri birkaç yeteneğin tarihin akışıyla tuhaf bir uyumu sayesinde, tüm yetersizliklerine rağmen, umulmadık biçimde öne çıkabilirler. Bunların arasında, dillerini konuşmayı herkesten iyi bildikleri otoriteryen kalabalıkları istedik-

¹⁸ Niccolo Machiavelli. (2015). *Prens*, çev. Nevin Yeni. İstanbul: Alfa Yayıncılık.

leri gibi sürüklemek beceri ve hırsına sahip liderler, şüphesiz en tehlikeli örneklerdir. Tarih, böylelerinin yarattığı yıkımlarla doludur.

İlk iki bölüm, konumuza bir giriş yapabilmek için teorik bilgiler de içermek zorundaydı. Umarım, sıkılmadınız. Ama artık otoriteryenliğin ne olduğu ve otoriteryen takipçiler ve otoriteryen liderlerin nerede ayrıldıkları konusunda sağlam bir fikrimiz var. Eğer bu bilgileri yeterli bulup kendi diktatörlüğünüzü kurmak için hemen işe girişmeyecekseniz, bir sonraki bölümde normal bireyler, otoriteryen bireyler ve ikisi bir aradalarının “Dünya Simülasyonu” maceralarını ele alacağız, işler karışabilir...

ÜÇ DÜNYA

Kitabımızın ilk bölümünde otoriteryen bireyi tanıma-ya çalıştık. İkinci bölüm, aynı özelliklere tahakküm hırsının eklendiği, daha düşük bir yüzdeyle karşımıza çıkan otoriteryen lider adayına ayrılmıştı. Otoriteryen birey neredeyse kaderci denebilecek bir yaşam sürmeye eğilimliyken, tahakkümcü bireyin en büyük amacı olup biteni kontrol konusunda sınırsız güce ulaşmaktı. Bu iki insan tipinin, tek başlarına fazlaca etkin olmayacaklarını düşünmek yanlış olmasa gerek. Peki, bir araya geldiklerinde neler olur? Bu sorunun cevabını arıyorsanız, kitabın doğru bölümündesiniz!

Bu bölümde ilk olarak Bob Altemeyer'in, her defasında farklı türden bireylerle tekrarladığı bir sosyal deneyin ilginç sonuçlarını, yine Altemeyer'in *The Authoritarians* adlı kitabında yer aldığı şekliyle, özetleyerek aktarmaya çalışacağız. Deneylerde, üç farklı dünyanın oyun ortamı içinde yeniden yaratılması amaçlanmıştır. Birinci dünyada oyuncular, Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği'nde düşük puanlar almış, do-

layısıyla otoriteryen eğilimler göstermesini bekleme-yeceğimiz kişilerden oluşmaktadır. İkinci dünyanın oyuncularını ise tam tersine, sadece Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği'nde yüksek puanlar almış, dolayısıyla otoriteryen davranmasını bekleyebileceğimiz türden kişilerdir. Üçüncü dünya ilginç bir karışım sunmaktadır: Yüksek Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği puanlarına sahip bir gruba, aynı zamanda tahakküm eğilimleri ile ilgili ölçekte de yüksek puanlar almış, tahakküm eğilimli otoriteryenler olarak değerlendirebileceğimiz az sayıda ikisi bir arada eklenmiştir.

Tümü Kanadalı üniversite öğrencisi olan katılımcılar, bir dünya simülasyonu oyununa davet edildiklerini düşünmektedirler. Onlara, oyunun çevre duyarlılığının geliştirilmesi amacıyla karışık öğrenci grupları tarafından oynandığı anlatılmış, ancak grupların, katılımcıların otoriteryenlik eğilimlerine göre belirlendiği konusunda bilgi verilmemiştir. Oyuncular simülasyon mantığı içinde Kuzey Amerika, Çin, Afrika, Okyanusya gibi bölgelere dağıtılmaktadır. Oyun alanı dev bir dünya haritası gibi düzenlenmiştir. Her bölgenin, oyunun başında sahip olduğu bir altyapısı ve belli kaynakları vardır. Amaç, oyuncuların bölgelerinde yaşam koşullarını daha iyiye götürmek konusunda becerilerini ortaya koymalarıdır.

Oyunun başında, oyun yöneticileri her bölgeyi temsilen bir kişinin ayağa kalkmasını istemektedir. Ayağa kalkan bireyler, kendi bölgelerinin temsilcileri olarak "elit" unvanı kazanmaktadır. Elitler belirlendikten sonra diğer oyunculardan kısa süreliğine ay-

rılarak, kendilerine hak ve görevleri anlatılmaktadır: Her bölgenin, elitlerin kontrolü altında olan bir banka hesabı vardır. Elitler, ellerindeki parayı kullanarak oyun bankasından fabrikalar, hastaneler, ordular, silahlar vs. satın alabilirler. Elitler ayrıca, dünyayı dolaşarak diğer elitlerle görüşme ve dünya meselelerini ele alma hakkına da sahiptirler.

Yaklaşık iki buçuk saat sürmesi beklenen oyun boyunca, kırk yıllık bir dünya işleyişi canlandırılmaktadır. Amaç, kırk yılın sonunda tüm insanların daha iyi bir hayat sürdüğü, açlık, yoksulluk ve salgınların görülmediği, herkesin iş sahibi olduğu, sağlık ve eğitim gibi hizmetlerden yararlanabildiği, çevre sorunları yaşamayan barışçıl bir dünya oluşturabilmektir. Oyun otoriteryenlikle ilgili bir araştırma için özel olarak tasarlanmamıştır, ama farklı otoriteryenlik puanlarına sahip öğrencilerin katılımı sayesinde bir deneye dönüşmektedir. Oyun yöneticilerinin sayısız grupla oyun deneyimi vardır ve Bob Altemeyer, katılan gruplarla ilgili olarak her oyundan sonra onların fikirlerini de almıştır.

Bir de ilginç bir ödül söz konusudur: Oyun bittiğinde “dünyanın en zengin insanı” da belirlenecektir. Bölgelerinin banka hesaplarını kontrol eden elitlerin, teorik olarak en azından bir kısım parayı cebe indirme imkânı göz önünde bulundurulduğunda, dünyanın en zengin insanı olma konusu oyuna ayrı bir boyut katacak gibi görünüyor, ne dersiniz? İsterseniz dünyalardan birincisiyle deneyleri aktarmaya başlayalım.

1- Düşük Otoriteryen Eğilimlilerin Dünyası

İlk oyun 18 Ekim 1994 tarihinde, düşük Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği puanına sahip altmış yedi öğrenciyle oynandı. Öğrenciler elbette, düşük otoriteryen eğilimlerine göre seçilmiş olduklarını bilmiyorlardı. Katılımcıların her biri, rastgele seçilmiş bir grup içinde, çevre sorunlarıyla ilgili bir dünya simülasyon oyununa katıldığını düşünüyordu.

Her bölgeden birer elit seçilmesi istendiğinde, yedi erkek ve üç kadın ayağa kalkarak bölgelerinin temsilcisi oldular. Oyun başlar başlamaz, Pasifik Kıyısı elitleri Tasmanya'da bir toplantı teklif etti. Tüm elitler bu toplantıya katıldı ve ortaya çıkacak tüm önemli sorunların buluşularak tartışılması konusunda anlaştıktan sonra bölgelerine döndüler.

Her bölge kendi sorunlarını çözmeye yöneldi. Ordular küçüldü, silah yerine tarım makinelerine yatırım yapmak herkese daha makul geliyordu. Tüm simülasyon boyunca, ciddi bir savaş riskiyle karşılaşmadı. Kuzey Amerikalı elit bir ara savaş açmaya niyetlendiyse de etrafındakilerin tamamının “abi, işine git ya...” türü ifadelerini duyunca –Bob Altemeyer, bu ifadelerin bazılarının biraz daha hakaret içerir türde olduğunu ima ediyor. Biz de konuyu hayal gücünüze bırakmayı tercih ediyoruz. Sonuçta sadece bir sözcüğü değiştirmeniz gerekiyor– hevesi kursağında kaldı.

Oyunun rutini gereği birinci saatin sonunda “ozon

tabakasında sorun" alarmı verildiğinde, elitler hemen Tasmanya'da buluştular, ortak bir bütçe oluşturuldu ve gerekli teknolojilere yatırım yapılarak sorun çözüldü. Başka konularda da ortaklıklar oldu: Kuzey Amerika pek ilgilenmese de Afrika kıtasında ve Hindistan'da ortaya çıkan kıtlıklara Avrupa yardım gönderdi. Buna rağmen 400 milyon insanın açlıktan ölmesine engel olunamadı.

İki buçuk saate sığdırılmış kırk yılın sonuna geldiğinde, Dünya nüfusu 8.7 milyarı geçmişti ve oyuncular neredeyse herkese yiyecek, sağlık hizmeti ve iş imkânı sunmayı başarmıştı. Başarının formülü çok da karmaşık görünmüyordu: uyumlu ve tüm tarafların yararına olabilecek anlaşmalar, sürdürülebilir ekonomik programlar ve cebe para indirmeyen elitler –Kuzey Amerika hariç.

Düşünüldüğünde, 400 milyon ölü elbette az değil ama oyunun oldukça başarılı biçimde tamamlanmış olduğu söylenebilir. Otoriteryen eğilimlerin düşük olduğu bireylerde "ya sen, ya ben!" yaklaşımı çok daha nadir görülen bir şey gibi duruyor. Bireyler, uyumlu ve yapıcı oldukları gibi, çevre vb. herkesi ilgilendiren sorunlara daha duyarlı gözüküyorlar. Pek çok farklı grubu izlemiş olan oyun yöneticileri ise bu oyun grubunun o güne kadar gördükleri en yapıcı ve uyumlu grup olduğunu ifade ediyor. Oyunda en zengin bölge olan Kuzey Amerika eliti hariç tüm oyuncular, dünya insanların karşılıklı bağımlılığını ve dünyanın ihtiyaçlarını anlar gözüküyor.

Sizce bu grup kendisi için nasıl bir ortak slogan

seçerdi? Herhalde ideal slogan olarak bayraklarının üstüne “Hepimiz aynı gemideyiz” ya da “Haydi, hep beraber çalışıp bu işi halledelim!” yazmayı tercih ederlerdi, ne dersiniz?

2- Yüksek Otoriteryen Eğilimlilerin Dünyası

Aynı oyun bu sefer, Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği’nde tamamı yüksek puan almış oyuncularla oynanırsa nasıl bir manzara ortaya çıkar? Bu sorunun cevabına ulaşmak için, Bob Altemeyer ve arkadaşları aynı simülasyonu bu kez, yüksek puana sahip elli yedi öğrenciyle tekrar ettiler. Elbette yine kimsenin deneyin gerçek amacından haberi yoktu ve katılımcılar yüksek otoriteryenlik eğilimi ile ilgili olarak seçilmiş bir grup olduklarını da bilmiyorlardı.

Hatırlarsanız, başlangıçta her bölgeyi temsil edecek dünya elitlerinin ayağa kalkarak “aday” olması isteniyordu. Bu işlem, deneyden bağımsız, herhangi bir öğrenci grubunda 20 saniye kadar sürer. Her bölge için bir kişinin ayağa kalkması beklenir, hepsi bu. Ama bu grupta bir isteksizlik göze çarpıyordu: Her zaman ilk anda ayağa kalkabilecek birilerinin olacağını beklerken, bu kez tüm grup ilk 15 saniye hareketsiz kaldı. Kimsenin elit olmaya hevesli gözükmediği bir grup! Öğrenciler, hevesli olabileceğini düşündükleri arkadaşlarını ayağa kalkmaları için teşvik etmeye çalıştılar, ama kendiliğinden ayağa fırlayan yoktu. Elit-

lerin belirlenmesi için ortalama sürenin iki katı olan 40 saniye harcanması gerekmişti.

Oyunun başladığı gibi devam ettiğini söylemek yanlış olmaz: Elitler birbirleriyle temas kurmak konusunda hevesli değildi ve sonuçta kimse kimseyi doğru dürüst ziyaret edip beraberce bir şeyler yapmaya kalkışmadığı için, dünya oyun boyunca birbirinden kopuk sekiz adaya bölünmüş gibiydi. Oyun yöneticilerinden biri bu durumu şöyle özetledi: “Elitler bölgelerine girdiler ve bir daha çıkmadılar”.

Genel bir pasiflik hali egemendi. Sorunlar karşısında gösterilen genel tavır “Bu kadar büyük bir sorun karşısında zaten elden bir şey gelmez” şeklinde tanımlanabilir. Örnek vermek gerekirse, ozon tabakasıyla ilgili kriz haberi duyulduğunda, dünya elitleri arasında bir buluşma gerçekleşemedi ve tabii hiçbir şey yapılmadı.

Her bir bölgenin kendi içindeki uyum ve dayanışma iyiydi. Ama dışarıdan birisi o bölgeyle temas kurmak istediğinde, uyum ve dayanışmayla karşılanmıyordu. Bölge üyeleri, aralarındaki uyumu dışarı yansıtmak konusunda oldukça isteksiz duruyorlardı. Diğer gruplardan nadir de olsa gelen görüşme isteklerine, *yabancıların* ne istiyor olabilecekleri hakkında aralarında geçen kısa konuşmalardan sonra, genellikle ilgisiz davranıyorlardı.

Hindistan artan nüfusunun etkisiyle kabına sığamaz hale gelmişti, aynı şekilde Sahra Altı Afrika’da kıtlık kol geziyordu. Kuzey Amerika ve Avrupa fakir üçüncü dünyaya bir miktar yardım gönderdiyse de bu

hiçbir derde deva olamadı. Bu bölgelerdeki yoksulluğa çözüm olarak doğum kontrolünün desteklenmesi fikriyle ilgilenen çıkmadı.

Ne savaş oldu ne de bir tehdit. Ama yine de hiçbir bölge, oyunun başında kendilerine verilmiş olan askerî güçleri azaltarak başka alanlara yatırım yapma ve hayat standardını yükseltme yolunu seçmedi. Genel bir durağanlıktan öte, tüm dünya haritasının üzerine adeta kasvet ve umutsuzluk çökmüştü. Özellikle fakir ve nüfus sorunu yaşayan bölgelerin elitleri ne yapacaklarını bilemez haldeydi, pek bir şey de yapmadılar. Bob Altemeyer'in ifadesiyle, "Dünya halklarının çoğunluğu, anlamadıkları bir dersin bitmesini bekleyen öğrencilere benziyordu". İki buçuk saat içinde akıp giden kırk yılın sonunda 1.9 milyar insan açlıktan öldü –savaş olmadığı düşünülürse, bu bir rekordu.

Bu grubun ortak sloganı ne olurdu acaba? İnsanın gözünün önüne, ortak bir bayrağı sallayacakları bir görüntü bir türlü gelmiyor. Herkes tek başına, üzerlerinde aynı cümle yazılı küçük bayraklar sallardı herhalde. Bayrakların üstünde ne yazardı? "Bulaşmayın bize, bulaşmayalım size" türü bir şey olsa gerek.

3- Yüksek Otoriteryen Eğilimliler ve Sosyal Tahakkümcülerin Dünyası

Aynı oyun, farklı katılımcılar. Buraya aldığımız üçüncü deneyde Bob Altemeyer, 48 yüksek Sağ Kanat Oto-

riteryenlik Ölçeği puanına sahip öğrenciyle 7 ikisi bir arada öğrenciyi oyuna dâhil etmiştir. Hatırlayalım, ikisi bir aradalar ifadesiyle, hem sağ kanat otoriteryenlik puanı hem de sosyal tahakküm yönelimi puanı yüksek olan daha “özel” bir grubu kastediyoruz. Bu deneyde, “İkinci deneye yedi tane sosyal tahakkümcü eklense, işler nasıl değişirdi?” sorusunun cevabı aranıyor gibi de düşünebilirsiniz.

İşler sahiden de değişmiş gözüküyor: Hatırlarsanız, ortalama olarak 20 saniye sürmesi beklenen, elitlerin ayağa kalkarak bölgelerinin sorumluluklarına talip olma işlemi, sadece otoriteryen eğilimlilerden oluşan grupta, normal sürenin iki katına çıkarak bir rekor kırmıştı. Karma grupta da bir rekordan söz edilebilir. Bu kez, hemen ayağa fırlayanların etkisiyle sadece 12 saniye içinde tüm elitler belirleniverdi!

7 ikisi bir aradanın 4 tanesi hemen ayağa fırlayarak elit oldu. Bu veri, test sonuçlarına bağlı değerlendirmeyi sağlamak açısından iyi bir başlangıç sayılabilir, ama hemen ayağa kalkmayan ikisi bir aradalardan 2 tanesinin oyun boyunca yaptıkları daha da dikkat çekici gözüküyor.

Birinci örneğin hikâyesi şöyle: Bu ikisi bir arada, bölgesinin eliti görüşmelere katılmak için seyahatlere gittiğinde, rolünü kabullenerek uslu uslu “evde” oturmuş gibi gözükse de el altından çevirdiği işler bir süre sonra gün yüzüne çıktı. Nasıl mı? Bölgesinin halkını

ikna ederek bir devrim yaptı, ardından kendi ekibini oluşturdu ve bölge elitini, yaptığı tüm anlaşmaları kendisinin ve ekibinin onayına sunmak zorunda bıraktı. Onun için bir tür “darbeci” diyebilir miyiz? Siz ne dersiniz?

Ayağa fırlamayı tercih etmeyen diğer ikisi bir aradanınsa canı asla evde oturmak istememiş gibi. Böyle bir görev ve yetkisi olmamasına rağmen, bölgesinin kaynaklarının değerlendirilmesi konusunda çeşitli görüşmeler yaptı ve oluşturduğu stratejiyi grubunun elite kabul ettirmeyi başardı. Bu olaydan sonra, kendi bölge ahalisinin arasına karışmamayı tercih etti, bir tür “danışman” rolü üstlenerek elite birlikte çalıştı, seyahat ve görüşmelere katıldı. Oyunun sonunda, diğer elitlerin bu ikisi bir arada hakkındaki ifadeleri oldukça ilginçti: “Aslında kararları o veriyordu!”

Bu oyunda, öncekine oranla inanılmaz yoğunlukta bir trafik gözlemlendi: sürekli devam eden görüşmeler, toplantılar, genel olarak başarılı yürütüldüğü söylenebilecek pazarlıklar ve bitmez tükenmez bir hareketlilik... Bir oyun yöneticisi, o gece oyun alanının aldığı hali tanımlamak için “Tıpkı borsa gibiydi” ifadesini tercih etti.

Peki, karışık grubun bu heyecanlı gecesinde tam olarak neler yaşandı? Bir kere o kadar çok görüşme, pazarlık ve alışveriş oldu ki bazı bölgelerin elitleri hiçbir işlerine yaramayacak bir sürü şeye sahip oldular, ama hayır işi yapan olmadı. Aynı şekilde, ozon krizi ortaya çıktığında, onca hareketliliğe rağmen kimse ortaya para koymadı. Tüm bölgeler askerî yatırımlara

önem verdi. Askerî anlamda öne geçip güçlendiğini hissedenler, bu alanda geri kalanları tehdit etmeye başladı. Okyanusya eliti, nükleer silah edindikten sonra, zayıf gördüğü Hindistan'a savaş açtı. Çaresiz kalan Hindistan, Amerika'dan yardım talep etti ama yardım gelmeyince Okyanusya'ya teslim oldu ve haraç ödemeyi kabullendi. Bundan güç alan Okyanusya eliti, Afrika ve Latin Amerika'yı tehdit ettiğinde, bu kez Amerika yardıma hazırdı –tabii ücreti karşılığında. Benzer olaylar birbirini kovaladıkça, kamplaşma ve karşılıklı tehditler o kadar tırmandı ki eğer 40 yıla karşılık gelen simülasyon süresi dolmamış olsaydı, nükleer bir felaket kaçınılmaz görünüyordu.

Onca gerilime rağmen ilginçtir ki savaştan ölen olmadı, ama silahlanmanın yine de can aldığı söylenebilir: Kaynakların çoğunun askerî harcamalara ayrılmasından ötürü açlık ve salgınların önüne geçilemedi. Doğum kontrolüne önem verilmedi. 1.6 milyar insan açlık ve salgınlar sonucunda öldü. Bir önceki geceye oranla 300 milyon daha az ölü, belki araya giren ikisi bir aradaların kıvrak pazarlık becerileriyle ilişkilendirilebilir. Ama oyun 5 dakika daha sürseydi, herkesi öldürecek bir nükleer felaket yaşanabilirdi –yükselmiş olan riski de şüphesiz ikisi bir aradalara borçluyuz.

Bu oyunda, savaşı bir kazanç kaynağına dönüştüren Okyanusya elitinin Dünya atmosferinin zehirlenmesine sebep olduğu söylenebilir. Fikir sadece elite aitti, ama fikrinde tek başına da olsa bölgesinin halkına istediğini yaptırabilirdi. Kan dökmeden elde edilen Hindistan zaferinden sonra, “Savaş iyidir” sloga-

nını benimseyen birkaç kişiyi saymazsak çoğunluğu ikna ettiğini söylemek güç. Ama aynı fikirde olmayan üyeler sadece sessiz kaldı ve ortaya anlamlı bir itiraz koyamadılar. Ancak oyun bittikten sonra elitlerinin “kötü birisi” olduğunu söylediler.

Bu karma grubun ortak bir sloganı olsa, bayraklarında ne yazardı? Muhtemelen, “Herkes kendisi için!” gibi bir cümle olurdu bu.

Bu gecenin sonunda, dünyanın en zengin insanı yarışması konusunda ortaya çıkan durum da oldukça ilginç: Para, çoğumuzun beklentisinin aksine, elitlerin cebine inmek yerine bölgelerin kasalarında kalmıştı! Bu durum, bizzat deneyi düzenleyen Bob Altemeyer’i bile şaşırtmıştı. Gerçek hayatta bunun nadir olduğunu biliyoruz. Nihayetinde, rekabetçi bir oyun oynanıyordu ve oyunun gerçek galibi olmak, oyunculara hayalî paraları zimmetine geçirmekten daha anlamlı gözükmüş olmalıydı.

Elbette, her üç simülasyon da birer oyundu. Kimse gerçekten ne aç kaldı ne de savaşta vurulup öldü; bir bölgenin eliti olmak için insanın oturduğu sandalyeden hızlıca ayağa kalkması yeterliydi, verilen her karar kolayca gerçekleşme şansına sahipti vb. Yine de ortaya çıkan kimi durumların, katılımcı grupların kimi özelliklerine işaret ettiğini söyleyebiliriz. İsterse-niz, üç oyunu kısaca bir gözden geçirelim:

Üç dünya arasında bir kıyaslama yapmak gerekirse, Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği’nden düşük puan almış olan bireylerin ortaya çıkardığı dünyanın, içle-

rinde en başarılısı olduğunu söylemek mümkün. 400 milyon kişinin açlıktan öldüğü bir dünya, hiç şüphesiz kusursuz değildi. Ancak yine de işlerin herkes için daha iyi yürümesi amacıyla gösterilen ortak bir çaba söz konusuydu. Oyunun sonunda varılan noktada büyük sorunlar yoktu, silahlanma yerine daha anlamlı alanlara harcanan kaynaklar sayesinde, insanların sağlık ve eğitim gibi temel gereksinimleri karşılanmış, istihdam odaklı ve sürdürülebilir ekonomik yaklaşımlar ön plana çıkarılmıştı. Çevre gibi herkesi ilgilendiren konularda beraberce hareket edilebilmiş ve bölgeler arası ilişkileri bozmaya eğilimli bir lider de “nazikçe” susturulmuştu. Evet, 400 milyon ölü az değil ama tüm bu simülasyonlar içinde açık ara farkla en iyi sonuç bu.

İkinci oyunda, Sağ Kanat Otoriteriyenlik Ölçeği’nde yüksek puanlara sahip olan bireylerden oluşan grubun simülasyonunda ortaya oldukça renksiz ve tatsız bir dünya çıktı. Bu grupta öne çıkan özellik, oyuncuların bölgelerine, daha doğrusu sadece rastlantılar sonucu dâhil oldukları gruplarına bağlılıklarıydı. Gruplar bir kez tanımlandıktan sonra, oyuncular kendi gruplarının içine kapanmayı tercih etmişti. Dünya onlar için, ait oldukları grup (iç grup) ve dışındakilerden (dış grup) oluşuyor gibiydi. Kendi grupları merkezdeydi ve gerisi onlara “yabancıydı”. Bu bakış açısı onları grup içinde dayanışmacı kılıyordu, ama grubun dışına karşı, her zaman düşmanca ya da savaşçı olmasa da, en azından ilgisiz ve uzak bir tavır söz konusuydu. Bu yaklaşım, geniş ölçekli birliklerin olu-

şumuna büyük bir engel teşkil ediyordu. Oyun yöneticisinin ifadesiyle, “Elitler bölgelerine girdiler ve bir daha çıkmadılar”. Ozon tabakası konusunda alarm verildiğinde –bu herkesi ilgilendirecek hayati bir meseleydi– Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçeği’nden yüksek puan almış olan bireylerin toplanmayı bile başaramaması, bunun somut bir örneğidir. Bu davranış biçimi, bir otoriteryen kişilik özelliği olarak da belirginleşen *etnik merkezçiliği* akla getirmektedir. Bu konuyu, sonraki bölümlerde daha detaylı bir şekilde ele alacağız.

Bunun yanı sıra, ikinci deneyin bireyleri, yaratıcılıktan uzaktı. Bazı bireylerin, bölgelerinde kimi sorunların çözümü için enerjik birer başlangıç yaptıkları gözlenirse de motivasyonlarını hızla yitirdiler ve zorluklar karşısında çaba göstermekten kolayca vazgeçtiler. Kıtık ve salgınlar sonucu 1.9 milyar insan ölümünü engelleyemediler. Sonucun başarılı olduğunu söylemek mümkün değil. Onları motive edip canlandıracak, hayal güçlerini ateşleyecek birilerine ihtiyaç varmış gibi gözüküyor.

Az sayıda da olsa ikisi bir aradaların oyuna katılımı, üçüncü deneyin işleyişini derinden etkilemiş gibi gözüküyor. Sosyal Tahakküm Ölçeği’nde yüksek puana sahip olan bireylerin eklenmesiyle, aranan kan bulundu ve gereken motivasyon fazlasıyla sağlanmış oldu. İkinci ve üçüncü deney arasında bir kıyaslama yapacak olsaydınız, hangisini tercih ederdiniz? Üçüncü deney, elbette daha tehlikeli bir dünya yarattı ama bu aynı zamanda daha canlı ve hareketli bir dünyaydı

ve olup bitene dışarıdan bakıldığında, bu dünyanın belirli bir çekiciliğinin olduğu bile söylenebilir.

İkinci ve üçüncü deneylerin bir ortak noktası da, açlık ve yoksullukla iç içe yaşanan bölgelerde doğum kontrolünden uzak durma eğilimiydi. Nüfus artışıyla ilgili sorunlar, yüksek sağ otoriteryenlik puanı taşıyan bireyler tarafından kaderci bir bakışla göz ardı edilmekteydi.

Sosyal Tahakküm eğilimlilerin katılımı, oyunu canlandırmasına canlandırdı ama tüm gezegendeki hayatı yok edebilecek türden bir nükleer felaketten kıl payı kurtulunmuş olduğu da unutulmamalı. Ortaya çıkan canlılık bizzat, gezegendeki tüm türler için yaşamı riske atmıştı. Nükleer yıkımın gerçekleşmemiş olmasının tek sebebi, zamanın yetmemiş olması gibi gözüküyor. Müthiş bir canlılık ve zengin bir ilişkiler ağı oluşmakla birlikte, ahlakî değerlerin zayıflığı ve ortak iyilik, yardımlaşma, sosyal adalet, dayanışma, çevreye duyarlılık gibi kavramların yanından bile geçilmemiş olması ürkütücü bir durum. Grup, ne yaptığını bilir gözüken, ciddi ciddi oradan oraya koşturup duran üniversite öğrencilerinden oluşuyordu ama deneyin düzenleyicisi Bob Altemeyer'e göre, "otoriteryen ve tahakkümcü eğilimler taşıyan üniversiteliler yerine sıradan liselilerden oluşsa, çok daha iyi bir sonuca ulaşılabilirdi".

İş, eğitim, eğlence vb. amaçlarla katıldığınız çeşitli gruplarda bu üç örnekten birine benzeyen var mı? Yüksek sağ kanat otoriteryenlik puanına sahip olan bireylerin, sosyal tahakkümcü kuzenleriyle buluşma-

ları, her ikisinin içindeki en kötünün ortaya çıkmasını sağlıyor olabilir mi? Eğer bir kıyaslama yapacak olsaydınız, bugün içinde yaşadığımız dünyayı, burada sunulan üç dünyadan hangisine daha yakın bulurdunuz?

Deneylerde, yüksek otoriteryenlik puanlarına sahip bireylerle yüksek tahakküm eğilimlilerin bir araya geldiği kombinasyon “patlayıcı” özellikler gösterdi ve ilk kez nükleer felaket riski yaşandı. Altemeyer ve arkadaşlarının, simülasyon deneyini burada aktardığımız üç örnekten daha fazla tekrar etmiş olduklarını belirtmeden geçmeyelim. Bizim detaylı olarak aktarmayı tercih ettiğimiz deneylerde, gruplar doğrudan ilgili iki ölçeğin testlerinin uygulanması sonucu elde edilen otoriteryenlik ve sosyal tahakküm eğilimi puanlarına göre oluşturuldu.

Sosyal tahakküm eğilimi ile ilgili ölçek henüz hazır olmadığı için sadece yüksek otoriteryenlik puanları esas alınarak yapılan bir simülasyonda ise nükleer felaket yaşandı: Bu oyunda, Ortadoğu eliti petrol fiyatlarını iki katına çıkararak açılışı yaptı, ardından aşırı silahlanan Sovyetler Birliği’nin Kuzey Amerika’yı işgal etmesi sonucunda nükleer savaş çıktı ve 7.4 milyar insan bu savaşta öldü. Saatin geri alınıp oyunun yeniden başlatılmış olmasına rağmen, bu kez daha küçük ölçekli bir nükleer savaşta 400 milyon ölümün önüne geçilemedi. Oyunun sonuna gelindiğinde, Ortadoğu eliti cebine indirdiklerinin yardımıyla dünyanın en zengin insanı olmuştu. Bu deneyin akışı incelendiğinde, araya sosyal tahakküm eğilimli otoriteryenlerin karışmış olma ihtimali oldukça yüksek gözüküyor.

Tarih kitapları ve güncel haber bültenleri, otoriteryen liderlerin yönetimi altında otoriteryen takipçilerin, kolaylıkla saldırganlığa sürüklenebildiklerini gösteren örneklerle dolu. Günümüzde sosyal tahakkümcü otoriteryen bireylerin gerçek yaşamda kimi zaman erişebildikleri büyük güçleri açıklamak için, mevcut ekonomik işleyişin bir “altyapı” olarak değerlendirilmesi de şüphesiz önem taşıyor. Bob Altemeyer’in deneyleri bu bağlamda ilişkileri anlaşılır kılmak konusunda son derece ilham verici olsa da, deneysel psikoloji temelli bu deneylerden toplumsal işleyişin önemli bir boyutu olan ekonomik mekanizmalara doğrudan odaklanmalarını beklemek, şüphesiz haksızlık olurdu. Böylesi bir değerlendirmeye ekonomi, sosyoloji, sosyal psikoloji gibi alanların harmanlanmasını gerektirecektir. Rekabetin bu denli yüceltildiği, başarının temel ödülü olarak “daha fazlasına sahip olmak” dışında bir şeyin düşünülemediği bir dünyada, sömürünün bir iş yapma biçimi olarak kabul görmeye devam etmesi kaçınılmaz bir durum. Böylesi bir dünyada, yüksek tahakküm eğilimine sahip otoriteryen bireyler kolayca “iş bitirici oyuncular” olarak ayrışma şansı yakalayabilir. Küçük piyasalarda ya da bir apartman toplantısında gözlemleyebileceklerimizin ötesinde, silah ticaretinden küresel yeraltı kaynaklarının paylaşımına, ancak büyük yıkımlar ve savaşlarla var edilebilen kimi ekonomilerin ancak sosyal tahakküm eğilimli otoriteryenler yardımıyla “işler halde” tutulabileceğini düşünebiliriz. Bugün dünya ölçeğinde otoriteryenliğin ortaya koyduğu en somut

ve büyük risk, en derinde ekonomi temelli bir sömürü arzusuyla ateşlenen saldırganlık ve şiddetle ilgili gibi gözükme-
mektedir ve bu bağlamda tahakküm eğilimi de gösteren otoriterlerin anahtar rolleri üstlenmek için biçilmiş kaftan olabileceğini düşünmek abartılı olmasa gerek.

Bir sonraki bölümde, otoriterliğin en tehlikeli yüzü olan saldırganlığın ortaya çıkışı ile ilgili teorileri tartışacağız. Ayrıca, zengin bir konuk listemiz var: Psikiyatrist Sigmund Freud, biraz sorunlu gözüken genç dostumuz Ahmet ve palyaço görünümlü bir şişme bebek olan sevgili cefakâr Bobo, kaçırmayın.

OTORİTERYEN ŞİDDET

Önceki bölümlerde, yolumuz en az birkaç kez şiddetle kesişti. Otoriteye bağlı olarak şiddete yatkınlığı, otoriteryen bireyin temel özelliklerinden biri olarak gördük. Bu yatkınlık, otoritenin şiddet içeren tutumunu kolayca göz ardı edebilmekten doğrudan bu eyleme katılmaya, çok farklı biçimlerde karşımıza çıkabilir. Tarih, otoriteryenlikle ilişkilendirilebilecek şiddet olaylarıyla doludur ve şiddetin bu konuda karşımıza çıkan en büyük tehlike olduğu herkesin kolayca katılacağı bir gerçektir. Ama iş şiddetin kökenlerini tartışmaya gelince, fikir birliğini korumak her zaman çok kolay olmayabilir.

Bireyin şiddeti kabullenebilmesini ya da bizzat uygulayabilmesini mümkün kılan etkenler nelerdir? Bunlar, bireyin zihninin içinde gömülü ve doğrudan gözlenemeyen, ancak akıl yürütmeyele çözülebilecek bir dizi duygu ve düşünce akışları mıdır? Yoksa bireyin davranışlarının doğrudan incelenmesi sonucu

gözlenip anlaşılabilecek, hatta deneylerle incelenebilecek bir takım öğrenme süreçlerinden mi bahsetmek gerekir?

Yukarıdaki sorular, en az iki kampın varlığına işaret ediyor: Kamplardan biri çözümleme için akıl yürütme ve yorumlamayı öne çıkarırken, diğer kamp somut gözlem veya deneyle desteklenmeyen çıkarımları dikkate almamaktadır. Elbette taban tabana zıt oldukları söylenemez: Her iki kampın üyeleri de benzer bir gözlemden yola çıkarak işe koyulmakta –ortada çok fazla şiddet var, niye böyle?– ve çalışmalarının sonunda tutarlı ve açıklayıcı bir teori sunmayı amaçlamaktadırlar.

İsterseniz, soyut alanlara savrulmaya açık kamplar arası tartışmayı şimdilik bir kenara bırakalım ve biraz uç da olsa bir örnek seçmeye çalışalım. Birinci kampın psikoloji alanındaki en önemli temsilcisi Sigmund Freud’un tuhaf bir zaman mekân kayması sonucu, İstanbul’da yaşayan Ahmet isimli genç bir adamı “analiz ettiğini” hayal edelim. Ahmet yirmili yaşlarının başında, hafif tutuk ama içten içe öfkeli bir izlenim bırakan genç bir adam olsun ve Herr Freud, elinden hiç bırakmadığı purosunu tüttüre tüttüre İstikbal marka bir çekyatın üstüne atılmış hoş bir Türk halısının üstüne sırt üstü uzanan Ahmet’le defalarca görüşsün.

Herr Freud’un tespitleri ne yönde olurdu? Analistimiz, her görüşmeden sonra kısa notlar tutacak ve bir süre sonra kafasında kapsayıcı bir resim oluşturmaya çalışacaktır. Farz edelim Ahmet babasının fazlasıyla baskıcı ve mesafeli tavırlarından dolayı çocukluğu

boyunca sıkıntılar yaşamış, kendisini aile içerisinde özgürce ifade edememiş ve bu yüzden özellikle babasına karşı bir öfke biriktirmiş olsun. Seanslar ilerledikçe, babanın evde dediği dedik tavırlarıyla Ahmet'i ürküttüğü ve kişiliğini ezdiği ama aynı zamanda Ahmet'in kafasında imrenip özendiği bir güç ve erkeklik sembolüne dönüştüğü ortaya çıksın. Babanın hoyratça davranan, cezalandırıcı bir "aile reisi" rolünü benimsemiş olduğunu düşünebiliriz. Burada, Ahmet açısından iki zıt duygudan söz edilebilir: Babasının gücüne imrenmekte, kısıtlayıcılığından ise nefret etmektedir. Genç adam, babasıyla ilgili taşıdığı çelişkili duygularla baş etmekte zorlanmakta ve günlük hayatında kimi zaman fazlasıyla itaatkâr kimi zamansa hırçın ve saldırgan biri gibi gözükmektedir. Bir gün, uzayan bir seansın sonlarına doğru, babasıyla ilgili bir anısını anlatır. Kendisini dikkatle dinleyen Herr Freud'un sakın bir sesle yönelttiği, "Babanızla ilgili neler hissediyorsunuz?" sorusuna, ağlamaklı bir ses tonuyla, "Bilmiyorum, aklım çok karışık," diyerek cevap verir. Seans sonrası Herr Freud, defterine şu notu düşer: "Ahmet'in babasıyla ilgili çözemediği bir problemi var, birbiriyle çelişkili olan nefret duygusunu ve özdeşleşme arzusunu aynı anda hissediyor. Kendisini babasına benzer bir figüre dönüştürmek istiyor, ama öte yandan baba figürüne ilişkin fazlasıyla ağır bir öfke yükü taşıyor. Bu öfkeyi bilinç düzeyinde kabul etmekte zorlanıyor. Öfkesini yok edemeyeceği için, günlük yaşamda öfkesini yöneltebileceği tehlikesiz ve çevresinin de düşman olarak kabul edebileceği hedef-

ler arıyor. Böyle bir hedef bulduğunda saldırganlaşmaya eğilimli, bunun dışında kendisini güçsüz, silik ve kararsız hissediyor”.

Hayalî bir görüşme yarattık –üstelik zaman ve mekânda olmadık sıçramalar yaparak. Amacımız, psikodinamik yaklaşımın bakışını özetleyebilmektir. Psikodinamik teriminin, Freud’un yaklaşımına ilişkin önemli bir sözcük olduğunu vurgulayalım. Hatırlarsanız, hayalî Freud, “Öfkesini yok edemeyeceği için...” diye not almıştı. Psikodinamik sözcüğü, bir açıdan, mühendislik çağrışımı yapan termodinamiktense çok uzak değildir. Termodinamiğin, enerjinin hiç yoktan var edilemeyeceği ve var olan enerjinin de yok edilemeyeceği, sadece bir şekilden diğerine dönüşeceği ilkesine benzer bir biçimde, psikodinamik yaklaşımda da “var olan bir duygunun yok olamayacağı, kendisini başka bir şekle dönüşerek ortaya koymaya devam edeceği” düşüncesi temel bir ilke olarak kabul edilir. Herr Freud’un danışanı Ahmet, babasının hayatının önemli bir kısmı boyunca onun üzerinde sahip olduğu türden, mutlak bir güce özenmektedir ve bu konuda hayaller kurmaktadır. Aslında, babası da kuvvetle muhtemel ondan pek farklı değildir; onları farklı kılan tek şey, aralarındaki yaş farkından dolayı, benzer bir hayatın farklı dönemlerini yaşıyor olmalarıdır belki de. Ahmet, bir yandan hayalindeki babasının sahip olduğunu varsaydığı güce öykünmekte ve onun bir benzeri olmayı düşlemektedir. Diğer yandan, içindeki babasına duyduğu öfkeyi yok edemediği için, saldırganlık olarak dışarı yansıtmak-

tadır. Bunun için, kendisini tehlikeye sokmayacak ve çevresinin de onaylayacağı –bu çevre içinde babası da bizzat yer alabilir!– türden hedeflere ihtiyaç duymaktadır: yabancılar, kendisi gibi düşünmeyenler, başka bir dinin ya da mezhebin inananları, başka bir partinin seçmenleri gibi.

Ahmet'in çıkışı ne olabilir? Ahmet, küçük bir çocukken, anne babasını mutlak birer güç, kendisini var eden kimseler ve karşı çıkılamaz otorite figürleri olarak algılamıştır. Bu durum anlaşılabilir, zira Ahmet'in algı ve değerlendirmelerini şekillendiren evren, çocukluğunun ilk yılları boyunca kaçınılmaz bir biçimde, içinde büyüdüğü evin duvarları arasında yer alanlarla sınırlıdır. Çocukluğa has benmerkezciliği içinde Ahmet, babasının öfke patlamalarından sevgi dolu sürprizlere, çevresindeki her şeyden kendisini sorumlu hissetmektedir ve özellikle de karmaşık bir bağlılık yaşadığı babası tarafından onaylanmak onun için çok önem taşımaktadır. Yaşı ilerledikçe, bir yandan ebeveyni tarafından onaylanma, sevilip desteklenme halini yitirmeyi istememekte, diğer yandan da bağımsızlığını kazanma arzusuna sırt çevirememektedir. Bu ikilem altında zorlanan Ahmet'in çıkışı, ancak bağımsız bir birey olabilmesiyle mümkündür. Ahmet'in gerçekten büyüüp yetişkin bir birey olması için, ailesinden farklılaşarak bağımsızlaşabilmesi, anne babasının güçlerini tüm sınırları içinde doğru anlaması ve her şeyden önemlisi, kendi varlığını bu gücün dışında bir yerde konumlandırabilme becerisini edinebilmesi gerekmektedir.

Herr Freud'un bu durumda izlemeyi tercih edeceği yol, Ahmet'in anne babasıyla ilişkisinin gelişim sürecinde eksik kalan basamakları anlayarak tamamlamasına destek olmak ve bu uğurda zaman zaman Ahmet tarafından bir baba figürü gibi algılanabilme ihtimalini tüm avantaj ve riskleriyle işinin bir parçası olarak kabullenmektir.

Bu yaklaşım ilk anda çok tatmin edici duruyor ve taşlar yerine oturmuş gibi gözüküyor. Bireyin davranışını, içsel çelişkilerle ve boşalmak için farklı yollar arayan duygusal enerjilerle açıklamak heyecan uyandırıyor: Ahmet'teki otoriteryenlik potansiyelini ve sebeplerini çözmüş gibiyiz, ayrıca "Ahmet nasıl kurtulur?" sorusuna verecek sağlam bir cevabımız da var. Peki, bu bakış açısına ne tür bir eleştiri yöneltilebilir?

Karl Popper¹⁹, bir yaklaşımın bilimsel sayılabilmesi için, çürütülebilir olmasının önemine dikkat çekmiştir. Örnek vermek gerekirse, yağmurun yağması ile ilgili hepimizin bildiği bir açıklama var ve bu açıklamayı doğru kabul ediyoruz. Ama buharlaşma, bulutlar, sıcaklık farkları, yoğunlaşma vb. konularda gözlemler sonucunda daha önce sahip olmadığımız kimi bilgilere ulaşılsa, yeni bilgiler eldeki teoriyi çürütebilir. Yağmur hakkında sahip olduğumuz güncel bilgi ve anlayışımızla bu ihtimal, her ne kadar zayıf olsa da mümkündür.

Peki, Herr Freud'un Ahmet ile ilgili olarak ortaya koyduğu teoriyi çürütebilir miyiz? Ahmet, babasıyla

¹⁹ Sir Karl Raimund Popper (1902-1994), Avusturyalı-İngiliz düşünür, akademisyen ve sosyal yorumcu. Özellikle bilim felsefesi alanındaki çalışmaları ile tanınmıştır.

ilgili olarak aklının karışık olduğunu söyledi. Bu ifadeyi teorinin kanıtı olarak gördük, çünkü bu noktaya kadar her şey yorumdan ibaretti. Babasını çok sevdiğini ve ona hayranlık duyduğunu söyleseydi de teori yine kanıtlanırdı: Ahmet'in, içindeki kargaşayla yüzleşemediği için, babasıyla ilgili yüceltilmiş bir resim sunarak kendisini rahatlatmaya çalıştığını söyleyebilirdik. Ahmet babasından nefret ettiğini söyleseydi, bu da elbette lehte bir kanıt olurdu. Psikodinamik çözümlemelerin, yorumlayıcı yapıları gereği kolayca çürütülememesi –en azından belirli bir perspektifle bakıldığında– bilimselliklerini tartışılır kılmaktadır.

Bilimsellik eleştirisi elbette yabana atılamaz: Freud'un dünyasında karşılıklı görüşme ve yorumlama öne çıkar. Yapılan, görünmeyen iç dünyanın çözümlemesi için bir türlü dedektifliktir ve tüm görüşme ve yorumların sonunda ortaya konan resim, kültüre ve dile fazlasıyla bağlı olur. Kimi zaman yorumcu, yorumuyla farkında olmadan kendi iç dünyasını ele verir(!), mutlak bir nesnellikten söz etmek güçtür. Öte yandan, Freudçu yaklaşımın bireye kendi içine bakabilmesi ve içinde yaşadığı dünyayı yorumlayabilmesi için önemli bir kavramlar seti sunduğu ve bireyi zenginleştirerek derinlik kazandırdığı da bir gerçek.

Karşı kamp ise, yorum yerine nesnel veriden yola çıkmayı tercih ediyor. Bu kampın üyeleri bilimsel ve tekrarlanabilir deneyleri, geniş ölçekli ve istatistiğe dönüştürülebilir gözlemleri esas almaktan yana. Bu yaklaşım çerçevesinde, karşılıklı görüşme ve yorum-

lama fazlasıyla öznel addediliyor. Burada elbette haklılığın yanında bir zayıflık da söz konusu. Sonuç olarak nesnel ve kuru, hatta sayısallaştırılarak sunulan “veriler” de aynı şekilde, ancak bir yorumun sonunda anlam kazanmaktadır. Kaldı ki verilerin kimlerden ve nasıl toplandığı, hangi verilerin seçilip kullanıldığı gibi sorular nesnelliği tartışmalı hale getirebilir. Konu insan olduğunda, mutlak nesnelliğin ne ölçüde var olabileceği bir soru işaretidir. Çalışmayı somut veriye indirgenebilir olanla kısıtlamanın, bakış açısını -özellikle sosyal bilimlerde- önemli biçimde daraltabileceği de bu bağlamda ortaya çıkan bir başka eleştiridir.

Şu ana kadar sadece birinci kampın bakış açısından örnekler sunduk. Bu kampın çıkış noktasında, yorum ve akıl yürütmeye birlikte toplum ve bireyle ilgili eleştiri ve ideallerin de ağır bastığını hiç kuşkusuz söyleyebiliriz.

İkinci kamptakiler ise, benzer ideal ve eleştirileri şüphesiz paylaşmakla birlikte, ortaya somut gözlem ve deney sonuçları konmadan bilimselliğin sağlanamayacağı görüşüne bağlıdırlar. Onlar, şiddeti destekleyen ve gözlenmesi mümkün görünmeyen iç karmaşalardan çok, doğrudan gözlenebilir ve sınanabilir konulara odaklanmayı tercih ederler: Şiddetin öğrenilmesinin ardındaki mekanizmanın deneyler yoluyla anlaşılması gibi. İşte tam burada, irice bir palyaço görünümlü şişme bebek Bobo ile yollarımız kesişiyor.

“Bobo Bebek Deneyi”, psikolog Albert Bandura²⁰

²⁰ Albert Bandura (d. 1925), Kanadalı-Amerikalı psikolog. Özellikle sosyal öğrenme teorisi, öz yeterlilik kavramı ve eğitim alanındaki katkıları ile tanınmaktadır.

tarafından 1960'lı yılların başlarında, “şiddetin öğrenilmesini” incelemek amacıyla yapıldı. O güne kadar, şiddet davranışının çoğunlukla ödül ve ceza mekanizmalarına bağlı olarak edinildiği düşünülüyordu. Şiddetin bir davranış olarak sosyal gözlem yoluyla öğrenilip benimseniyor olabileceği düşüncesi oldukça yeniydi. Bandura'nın deneyinin, bu anlamda çığır açıcı olduğunu söylemek yerindedir. Deney 2,5- 6 yaş aralığındaki çocuklarla yapılmıştır ve farklı versiyonları vardır.

Deneyin bir versiyonunda, çocuklar bir resim-iş etkinliğiyle meşgulken, içeri bir yetişkin girer ve odada bulunan Bobo bebeği 'dövmeye' başlar. Tam 10 dakika boyunca bebeği yumruklayıp tekmelerken, “Havaya fırlat!”, “Vur!”, “Tekmele!” gibi sözler söyler.

Deneyin ikinci aşamasında, bu olayın çocuklar üzerindeki etkisi araştırılır. Bu aşamanın ilk amacı, çocuklarda öfke uyandırmaktır. Nasıl mı? Çocuklara oyunlar ve yapbozlar sunulur, ancak verilen yapbozların tamamlanması imkânsızdır. Sonra odadaki oyuncakların başka çocuklar için ayrılmış olduğu söylenir ve bir anda oyunu bırakıp başka odaya geçmeleri istenir. Çocuk olsanız, hatta yetişkin halinizle, siz de kızmaz mıydınız? Tam ağız tadıyla oyun oynayacakken, oyuncakları bırak başka odaya git, yapbozlar da tamamlanmıyor bir türlü.

Diğer odada, birçok başka oyuncakla birlikte palyaço görünümlü şişme bebek Bobo tüm masumiyetiyle durmaktadır. Hayal kırıklığına uğrayan öfkeli çocuklar ne yapacaktır? Albert Bandura ve arkadaş-

ları, saklandıkları ayna görünümlü camın ardından, çocukların büyük çoğunluğunun Bobo bebeğe saldırganca davrandığını gözlemiştir, hem de daha önce gördükleri yetişkinin tavırlarını ve sözlerini taklit ederek: “Havaya fırlat!”, “Vur!”, “Tekmele!” Bu deney, saldırganlığın taklit edilerek öğrenilen bir şey olduğunu açık olarak ortaya koymuştur.

Deneyin farklı bir versiyonunda, üç farklı çocuk grubuna televizyonda üç farklı “Bobo şiddet filmi” izletilir. Her üç filmde de saldırgan aynı şiddet davranışlarını gösterir. Filmlerden ilkinde saldırgan, davranışı sonrasında bir daha yapmaması konusunda sertçe uyarılır, ikinci filmde şekerle ödüllendirilir, üçüncü filmde ise herhangi bir tepkiyle karşılaşmaz.

Çocuklar şiddetle bu kez televizyon ekranında karşılaşsalar da deneyin bir sonraki aşamasında benzer bir hayal kırıklığı ve öfke yaratılır ve –evet– talihsiz Bobo yine çocuklarla baş başa bırakılır. Bunun sonucunda, saldırganlığın ödüllendirildiği filmi izleyen çocukların Bobo bebeğe daha kötü davrandığı gözlenir. Bu durum elbette anlaşılır gözüküyor. Ancak asıl dikkat çeken nokta, kendilerine sakız, çıkartma ya da şeker gibi ödüller verildikten sonra Bobo bebeğe saldırganlık göstermeleri istendiğinde, *tüm* çocukların aynı şiddet davranışını gösterebilmeleridir. Filmin içerdiği mesaj ne olursa olsun –ödül ya da kınama– şiddetin televizyonda gösterilmesi sonucunda, tüm çocuklar şiddet davranışını öğrenmiş oldular. Bir şeyi öğrenmek ve yapmak elbette birbirinden farklı şeyler. Zira film şiddetin olumlu bir şey olmadığını gösteren bir

mesaj verdiğinde, çocuklarda saldırganca davranışların ortaya çıkma olasılığı düşmektedir. Ancak her durumda şiddet davranışı tüm çocuklar tarafından öğrenilmiştir ve bu tamamen ayrı bir konudur. Filmin ana fikri ne olursa olsun, gösterilmesi sonucunda şiddet tüm izleyiciler tarafından istisnasız öğrenilir ve taklit edilebilir nitelik kazanır. Şiddetin ortaya çıkması için beklenen, uygun bir teşvik ya da ayartmadır sadece. Bu biraz ürkütücü gözüküyor, ne dersiniz?

Bobo bebek, her ne kadar ciddiyetten uzak, hafif havalı ve boş biri gibi gözükse de zorlu ve acılı bir yolculuğun ardından, insanlığa “sosyal öğrenme” konusunda çok önemli bir şey gösterdi: Birey herhangi bir davranışı yeterince uzun bir süre belirli bir dikkatle gözlemlediğinde, bu davranışı belleğine kaydeder ve taklit edebilir hale gelir. Burada söz konusu olan, bir hazır olma halidir ve davranışın potansiyel olarak gerçekleştirilebilir olduğunu gösterir. Yeterli güdülenme -ya da motivasyon- sağlandığında, öğrenilen davranış gerçekleştirilir.

Dikkat, bellek, taklit ve güdülenme Albert Bandura’nın Sosyal Öğrenme Teorisi’nin ana başlıklarıdır. Bunlar, bir davranışın “öğrenilmesi” için gerekli koşullardır. Kişi, saldırganlığı taklit ederek öğrenir ve davranışına verilen tepkilere bağlı olarak iki ihtimal ortaya çıkar: Onay görüp takdir edilen davranış pekişerek devamlılık kazanır, onaylanmayan davranış ise zorunlu olarak terk edilir. Bu teori, toplum içinde şiddetin öğrenilmesi ve yaygınlaşması konusunda önemli bir saptamada bulunmuştur. Buna göre, birey

ve toplum karşılıklı olarak birbirlerini etkileyerek şiddetin olabilirliğini belirler. Birinin davranışı diğeri için model olabilir. Belli bir davranışın toplum genelinde destekleniyor ya da kınanıyor olması, o davranışın ortaya çıkma sıklığını belirler.

Bir örnek vermek gerekirse, arkadaşından yumruk yiyip eve morarmış gözle gelen ilkokul öğrencisinin anne babasının, çocuklarına öcünü alması için ertesi gün arkadaşını aynı şekilde yumruklamasını önermesi de mümkündür, kavganın nedenini bulup, tekrar etmesini engelleyecek barışçıl bir yol araması da. Olay, anne babanın yapacağı tercihe bağlı olarak, şiddetin çoğalarak yaygınlaşması veya ortaya çıktığı yerde söndürülmesiyle sonuçlanacaktır. Hayatın her alanında şiddetin dışlanması, konu özellikle çocuklar olduğunda büyük önem taşıyor. Şiddetin ortadan kalkmasının yolu, şiddet içeren ifade ve sembollerden, görüntü ve öykülerden uzak durmaktan geçiyor.

Araştırma ve deneyler, şiddet içeren eylemlere katılımın büyük çoğunluk için bir sürüklenme hali olduğunu gösteriyor. Sadece suçu işleyen bireyi mercek altına alıp onu sadizmle suçlamak, gerçekçi olmadığı gibi, konunun içindeki sosyal mekanizmaları göz ardı edip anlayamama riskini de taşır. Burada, Solomon Asch'in "Grup olgusunu, bireylerin davranışlarının hem bir ürünü ve hem de ön koşulu olarak görmeliyiz," şeklindeki ifadesini anmakta fayda var. Bireyin kendini ait hissettiği otoriteryen grubun inanç ve beklentileri, bireyi tek başına ve bağımsız olarak düşünebiliyor olsa girişmeyeceği türden bir şiddet eylemine

itebilir ve bireyin sergilediği şiddet, çıtayı yükselterek grubu daha fazlası için kışkırtabilir. Bu anlamda, karşılıklı bir öğrenme ve teşvik –ya da güdülenme– halinden bahsetmek mümkün. Dilimizdeki “üzüm üzüme baka baka kararır” sözü, durumu oldukça iyi anlatıyor. Karşılıklı öğrenmeler ve güdülenmelerle ortaya konan bu işleyişi, tırmanan bir maç kavgasından linç gruplarına şiddet barındıran tüm grup eylemlerinde gözleyebiliriz. Birey, masum olmamakla birlikte, önüne geçemediği bir sürüklenişe kapılır gibidir. Aynı konuda, ilerleyen bölümlerde itaat üzerine çok önemli bir deneyine yer vereceğimiz Stanley Milgram’ın ifadesi de tamamlayıcı nitelik taşıyor. Milgram’a göre, açıklama olarak kültürel iklimi bir kenara itip bireyin sadist eğilimlerine sarılmak, “nehirin içinde akıntıya kapılmış sürüklenen birinin çok hızlı yüzdüğünü söylemekten” daha anlamlı değildir.

Asch’in ifadesinin çağrıştırdığı, birey ve grubun karşılıklı etkileşerek bir davranışı yayarak büyütebilmesi, elbette sadece kötülük ve yıkıcılığa doğru bir sürüklenişe işaret etmek zorunda değil. Akıntının daha demokratik ve insancıl bir toplumun yaratılması için oluşması da mümkün. İnsanlar hiç şüphesiz, kötülük ve saldırganlıkta birleşebilecekleri gibi iyilik ve dostlukta da birleşebilirler ve birbirlerini adım adım daha iyiye doğru teşvik edebilirler. Yine bir halk deyişimize başvuralım, “balık baştan kokar”. Güç sahibi olanlar, topluma hâkim olan düşünce iklimine etki edebilirler. Düşünce ikliminin değişmesi durumunda, otoriter-yen saldırganlığın da bundan etkilenmesi beklenir.

Rol model olması beklenecek, ebeveynden öğretme-
ne, trafik polisinden devlet başkanına her konumdaki
bireyin sırtına çok büyük bir sorumluluk biniyor.

Bu bölümde, iki farklı bakış açısıyla şiddet konu-
sunu ele almaya çalıştık. Eleştirel olarak nitelendire-
bileceğimiz psikodinamik bakış oldukça ufuk açıcı
bir potansiyel taşıyor. Pozitivist olarak nitelendirebi-
leceğimiz bilişsel-davranışçı yaklaşımlar aracılığıyla
ise insan davranışıyla ilgili daha genellemeye açık ve
somut sonuçlara ulaşılabilir. İkisinin de güçlü yanları
var ve biri için diğerinden vazgeçmek zorunda değiliz
elbette.

Bölüm burada bitiyor ama “şiddetle işimiz bitti” di-
yebilmek için henüz erken. Bir sonraki bölümde, ko-
nuyu Türkiye ve Hindistan’dan somut örneklerle, kitle
davranışı kapsamında ele alacağız.

KİTLELER

2 Temmuz 1993 Cuma günü, Sivas'ta düzenlenen Pir Sultan Abdal Şenlikleri kapsamında şehirde bulunan otuz üç yazar, ozan ve düşünür ile iki otel çalışanı, içinde bulundukları Madımak Oteli'nin Radikal İslamcı motiflerle hareket eden saldırgan bir grup tarafından yakılması sonucu, yanarak ya da dumandan boğularak hayatlarını kaybettiler. Olaylar sırasında otel dışında toplanmış saldırgan grupta yer alan iki kişi de öldü.

Ölenler, tıpkı katılan diğer sanat ve düşünce insanları gibi, dönemin Sivas Valisi Ahmet Karabilgin'in davetlileri olarak şehre gelmişlerdi. Olaylar cuma namazının ardından, etkinliklerin yapıldığı kültür merkezinin önüne yapılan bir yürüyüşle başladı. Çarşamba günü kentte bir bildiri dağıtılmıştı. Bildiride Aziz Nesin'in o dönem başyazarlığını yaptığı Aydınlık gazetesinde yayımlanan Salman Rüşdi'nin *Şeytan Ayetleri* adlı kitabından bahsedilmiş ve Nesin hedef gösterilmişti. Kalabalığın attığı sloganlardan biri "Sivas

laiklere mezar olacak" idi. Polisin güç kullanarak saldırgan grubu kültür merkezinden uzaklaştırmasının ardından, kalabalık slogan atmaya devam ederek Hükümet Meydanı'na geldi, Hükümet Konağı'nı taşıladı. Vali Ahmet Karabilgin'in Sivas'ı şenliklere ev sahibi yapması protesto ediliyordu. Ardından yeniden yürüyüşe geçen grup, Madımak Oteli'nin önüne ulaştı. Hükümet Konağı gibi otel de taşlandı, otelin önündeki araçlar ateşe verildi. Valinin katliam sonrası İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği rapora göre, o akşam saat 18:00'da, Madımak Oteli'nin önünde 15 bin kişi toplanmıştı. Saldırganlar, Madımak Oteli'nin alt katındaki eşyaları ve perdeleri ateşe verdi, alevler ve duman yükselerek binayı sardı, içeride kendini savunmak konusunda tamamen çaresiz durumdaki otuz beş kişi yaşamını yitirirken elli bir kişi kendi olanaklarıyla dışarı çıkmayı ve yaralarla da olsa kurtulmayı başardı. O gün otelin önünde çekim yapan İhlas Haber Ajansı'nın kaydettiği görüntülerde, kalabalıktan biri otelin birinci katına çıkan saldırgana "Lan yakın!" diye bağırırken bir diğeri ilk alevin görünmesiyle "Cehennem ateşi işte!" diyordu.

Otelden çıkabilenlerin arasında yer alan Aziz Nesin, başına vurularak üzerinde bulunduğu yangın merdiveninden linç için kendisini bekleyen kalabalığın arasına düşürülmek istendi. Darp eden kişi merdivendeki görevlinin ta kendisiydi, Aziz Nesin'i linçten kurtaran araya giren polisler oldu.

Ölenlerin arasında araştırmacı, yazar, eleştirmen ve çevirmen Asım Bezirci (66 yaşında), halk ozanı Nesi-

mi Çimen (62 yaşında), halk ozanı Muhlis Akarsu (45 yaşında) ve eşi Muhibe Akarsu (45 yaşında), şair Metin Altıok (53 yaşında), bağlama virtüözü ve müzisyen Hasret Gültekin (22 yaşında), gazeteci ve fotoğraf sanatçısı Mehmet Atay (25 yaşında), şair Behçet Sefa Aysan (44 yaşında), aktör Muammer Çiçek (26 yaşında), Hollandalı akademisyen Carina Cuanna Thuijs (23 yaşında), karikatürist Asaf Koçak (35 yaşında) gibi nice isimler vardı. En yaşlıları 66 yaşındaki Asım Bezirci, en gençleri ise 12 yaşında bir çocuk olan Koray Kaya'ydı.

Toplam otuz yedi kişinin canına mal olan olaydan sonra çok şey söylendi çok şey yazıldı ama olup bitenin hemen ardından yapılmış olan şu üç açıklama hafızalardan silinmedi:

Çok şükür, otel dışındaki halkımız bir zarar görmemiştir.

Dönemin Başbakanı Tansu Çiller

Olay münferittir. Ağır tahrik var. Bu tahrik sonucu halk galeyana gelmiş... Güvenlik kuvvetleri ellerinden geleni yapmışlardır... Karşılıklı gruplar arasında çatışma yoktur. Bir otelin yakılmasından dolayı can kaybı vardır.

Dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel

Aziz Nesin'in halkın inançlarına karşı bilinen tahrikleriyle halk galeyana gelerek tepki göstermiştir.

Dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Gazioğlu

Sivas katliamı²¹ hiç şüphesiz yakın tarihimizin en kara lekelerinden biri. Olay yaşandığı sırada, Diyarbakır Silvan'da kısa dönem er olarak askerlik yapıyordum. Yemekhanede, televizyonda katliamı izlerken memnuniyetle “Çok güzel yaptılar,” deyip alkışlayan bir grup eri gördüğüm üzücü ânı, sanıyorum hiçbir zaman unutamayacağım.

Sivas katliamı, nesnel bir bakış açısıyla sosyal bilimlerin “kitle davranışı” başlığı altında incelenebilir. Kitle davranışı, çok sayıda insanın aynı yer ve zamanda, birbiriyle uyum içinde yoğun duygular yaşayarak sosyal normları ihlal eden eylemlerde bulunmaları olarak tanımlanmaktadır.²² 2 Temmuz 1993 tarihinde Sivas'ta yaşanan tam olarak buydu.

“Kitle davranışı” ifadesinin akla getirdiği sorulardan ilki şu: Kitlenin ve bireyin davranışları hangi açılardan birbirinden ayrı tutulabilir ve ikisi arasındaki fark ne şekilde ortaya çıkar? Kitlenin bireylerden oluştuğunu ve birey psikolojisini anlamanın kitle davranışını anlamak için de yeterli olacağını düşünmek akla yakın gelebilir. Bu düşünceye karşı, tam da Sivas katliamı örneğinden yola çıkarak, gelin, şu yerinde sorgulamayı yapalım: Otel önce taşıyıp ardından ateşe vererek ölümlerden sorumlu olan kitlenin içinden herhangi bir bireyi tek başına ele alalım. Bu birey, düşüncelerinde herhangi bir değişiklik olmaksızın,

²¹ BBC'nin 2 Temmuz 2018 tarihli “Sivas 1993: Madımak Otelinde ne oldu?” haber derlemesi ve olay tarihindeki gazete haberleri temel alınarak özetlenmiştir.

²² *Sosyal Psikoloji -II* ed. Prof. Dr. Sezen Ünlü. Eskişehir: T.C. Anadolu Üni (Yayın No: 2272), S. 97

aynı yer ve zamanda ne kadar ileri gidebilirdi? Örneğin, otelin karşısında sokakta tek başına slogan atarmıydı? Daha da ileri gidip işi taş atmaya götürür, sonra da elinde bir benzin bidonuyla oteli ateşe vermeye kalkışabilir miydi? Kitlenin bireylerden oluştuğu doğru, ama kendisini oluşturan bireylerin davranışlarını belirgin biçimde değiştirme kapasitesine sahip olduğu da asla göz ardı edilemez. Kitle davranışı, bir kez ortaya çıktığında izleyicisine oldukça ürkütücü, kontrolden uzak ve hayvani gözükür. Kitlenin içinde yer alanlar ise kendilerini, çoğu kez olumlu algıladıkları bir tür coşku yaşantısı içinde bulurlar. Kitle ve bireyin davranışlarını birbirinden ayırmak, en azından olup biteni kavramak açısından anlam taşıyor.

Kitle davranışı konusuna kuramsal bir yaklaşımla ilk eğilen kişi, Fransız bir hekim olan Gustave Le Bon'dur.²³ Le Bon, 1895 tarihinde yayımlanan *Psychologie de Foules* [*Kitlelerin Psikolojisi*²⁴] adlı eserinde, kitle davranışının kesin olarak birey davranışından ayrılması gerektiğini savunur. Le Bon kitlenin kendisini oluşturan bireylerden ya da o bireylerin basit bir toplamından farklı olduğunu söyler ve bu konuda, kimyasal tepkime metaforuna başvurur: "Asit ve bazların bilindik özellikleri vardır, ama karşılıklı tepkimeye girdiklerinde ortaya çıkan bütünün özellikleri tama-

²³ Gustave Le Bon (1841-1931), Fransız hekim, sosyolog ve antropolog. Toplum ve kitle psikolojisi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınır.

²⁴ Gustave Le Bon. (2018). *Kitlelerin Psikolojisi*, çev. Süleyman Doğru. İstanbul: Koridor Yayıncılık.

men farklı olacaktır”. O halde kitle davranışı nasıl bir işleyişe sahiptir? Le Bon buna dair üç mekanizma ortaya koyar: *anonimlik, bulaşma ve etkilere açık olma*.

Anonimlik mekanizması, kalabalığın getirdiği bir tür korunma ve rahatlık duygusu olarak ortaya çıkar. Ama bu rahatlık, kalabalık bir caddede yürüyen şehir insanının hissettiği özgürlük duygusundan farklıdır. Birey, sorumluluk duygusunu yitirdiği gibi, olup bitenden sorumlu tutulabileceğinden de endişe duymaz. Kitleyle birlik hali, bireyde ilkel duyguların yelkenlerini şişirir: Kişi başka şartlar altında baskılandığı vahşi itkilerini kolayca serbest bırakabilir hale gelir. Bu durumda, yargı ve muhakeme geçici olarak devre dışı kalır, birey bilinç dışı arzularının kontrolü altına girer. Kalabalığın yaşadığı kolektif bir kendini kaybetme halidir.

Bulaşma mekanizması, dışarıdan kitleyi izleyen birinde bireylerin arasında neredeyse doğaüstü bir iletişim varmış izlenimi yaratır: Kitleyi oluşturan bireyler, birbirlerinin duygu ve davranışlarını karşılıklı olarak taklit ederler. Kalabalık içinde başat konumdaki bireylerin duygu ve eylemleri, kartopunun çığa dönüşmesini andıran hız ve enerjiyle tüm kitleye yayılır –Freud bu durumu kitlesel hipnoza benzetir. *Anonimlik mekanizmasının* toplumsal kural ve normlardan kopardığı bireyler, *bulaşma mekanizmasının* işlemesi sonucunda kolaylıkla beklenmedik eylemlere yönelebilirler.

Etkilere açık olma –ya da telkinlere yatkınlık– mekanizması, bulaşma mekanizmasıyla ilişkili olarak ele alınabilir. Bireysel bilinç ve kontrol mekanizmaları or-

tadan kalktığı için, birey kolaylıkla kitle içinde başat ve yönlendirme gücü yüksek olan kişi ya da kişilerin kontrolü altına girer. Freud'un benzetmesinden yola çıkarsak, kitleyi yönlendirenler birer hipnozcu gibidir. Kitle, hipnozcuların telkinlerine yatkındır, onların yönlendirmesiyle ani duygu değişimleri ve beklenmedik davranışlar gösterir. Hipnoza benzer bir etki altında, birey ilkel benliğine doğru gerilerken kitle de ilkel insan topluluğunun davranışına yaklaşır.

Kitle davranışı bu üç mekanizmanın işleyişiyle meydana gelir ve ortaya oldukça belirgin bir manzara çıkar: Kitlenin duyguları basit, keskin ve abartılıdır. Kitle için her şey, o anlarda doğrudan algıladığı ya da kabul ettiği haliyle gerçektir. Soyut düşünme eylemi askıya alınmış gibidir, kitleyi oluşturan bireylerin kararsızca davranışları ya da eylemleriyle ilgili bir şüphe taşımaları beklenmez. Kitle engel tanımaz, ahlaki yasalar ve yasaklar unutulmuştur. Anonimlik ve kolektif davranış, yenilmezlik hissine evrilir. Nuri Bilgin'in²⁵ ifadesiyle, "Kör ve zapt edilmez bir güce dönüşen kitle, ipini koparmış bir sosyal hayvan niteliğindedir". Zira kitle, şiddet içeren antisosyal ve içgüdüsel davranışlar göstermeye son derece yatkındır.

Le Bon kitle davranışını -kimyasal tepkime metaforuyla açık bir şekilde ifade ettiği gibi- kendisini oluşturan bireylerin ortalama davranışından farklı bir olgu olarak ele alır ve kavramsallaştırması bizi kaçınılmaz olarak *kitlenin kendine ait bir zihni olup olmadığı* gibi

²⁵ Nuri Bilgin (1948 – 2015), Türk sosyal psikolog ve akademisyen.

oldukça soyut bir soruya götürür. Gerçekten de kitle davranışı içinde, bireyler kendilerinden beklenmeyecek türden davranışlar sergilemeye meyilli olabilmektedirler. Futbol fanatizmi bunun tipik bir örneğidir. Maçlardan sonra çıkan kavgalar çoğu insan tarafından “bela arayan, eğitimsiz, işsiz güçsüz bir serseri takımının yaptıkları” olarak algılanır. Oysa araştırmalar bunun böyle olmadığını göstermiştir, pek çok meslek sahibi, iyi eğitim almış ve olumlu özellikler taşıyan birey, böyle olaylara karışabilmektedir. Olup bitenin sorumlusu, devreye girip bireyleri peşi sıra sürükleyiveren görünmez bir *grup zihni* olabilir mi?

Grup zihni kavramı sosyal psikolojide tartışılmış ve fazlasıyla soyut ve gözlenemez bulunması nedeniyle, zaman içinde daha elle tutulur teoriler ortaya konmaya çalışılmıştır. *Kimliksizleşme* bu bağlamda ortaya konan yaklaşımlardan biridir. Bu bakış açısı, Le Bon’un anonimlik kavramı üzerinde durmakta ve kitle içindeki bireyin benlik farkındalığının gerilemesine odaklanmaktadır. Kimliksizleşen birey, adeta kendisine ait bireysel karar mekanizmalarını askıya alarak grup dinamiklerine teslim olur. Üniforma giyme, uygun adım yürüme ve topluca sloganları tekrar etme gibi davranışlar kimliksizleşmeyi kolaylaştırır ve birey, kitleyle birlikte eleştirel akıldan yoksun bir dürtüsellik içinde davranmaya başlayabilir.

Kimlik yitimiyle ilgili ele alınabilecek olan bir diğer kuram Sosyal Kimlik Kuramı’dır. Bu yaklaşıma göre, kitle davranışı içindeki birey aslında bir kimlikten diğerine geçmektedir: *Ahmet, Ayşe, Veli* gibi isimler ta-

şıyan bireyler gündelik hayatta farklı kimlikler ve çeşitli davranışlar gösterirler, kitle içinde eridiklerinde ise kendilerini artık sadece *polis Ahmet, devrimci Ayşe ya da Beşiktaş taraftarı Veli* vb. kimliklerine indirgerler. Böylece, ortak hareket edecekleri bir kitlenin parçasına dönüşebilirler. Kitleyi oluşturan bireylerin kesişim kümesi dardır. Ancak bu süreçte, ayrıntılı-eleştirel düşünme kaçınılmaz olarak ortadan kalkar ve yerini ortak doğru davranışın ne olması gerektiği konusunda peşinen kabul edilen ortak inançlara ve normlara bırakır. Kitle için, dünya “biz” ve “onlar” şeklinde ikiye ayrılır. Buna göre, “biz” iç grup olarak, “onlar” ise dış grup olarak ele alınır. Esas olarak grup oluşumunu açıklamakta faydalı olan bu yaklaşım, kitle davranışının dürtüselliği içinde çatışma ve saldırganlığın ortaya çıkışı konusunda da aydınlatıcıdır.

Kitle davranışına ilişkin yapılacak herhangi bir açıklamada, kitleyi oluşturan bireyleri bir arada tutan bir dizi ortak kabulden söz etmek bir zorunluluktur. Her ne kadar kitleyi oluşturan bireyler ilk kez bir araya geliyor ve kitle davranışı ani bir şekilde ortaya çıkıyor olsa da bir kitle dinamiğinin oluşması için, her bir bireyin diğerleriyle temel olarak paylaştığı kökleşmiş birtakım inanışlara sahip olması gereklidir. Sivas katliamına geri dönecek olursak, kitlenin sistemli bir kışkırtmayla saldırganlığa yönlendirildiği ve olayda provokatörlerin de rol oynadığı gibi iddialar söz konusu. Bu iddialar elbette doğru olabilir, ama kitle davranışının bu şekilde ortaya çıkabilmiş olması, bizi yine aynı temel ortak inanışları incelemeye yöneltiyor.

Sivas katliamını tek bir cümleyle özetleyecek olsak, dinî inançlarına saygısızlık edildiğini düşünen bir kalabalığın suçlu olarak değerlendirdiği bir insan grubunu yakarak öldürdüğünü söyledik. Dönemin İçişleri Bakanı Mehmet Gazioğlu, “Aziz Nesin’in halkın inançlarına karşı bilinen tahrikleriyle halk galeyana gelerek tepki göstermiştir,” şeklindeki açıklamasıyla bu davranışı onaylamış ve suçu saldırıdan şans eseri kurtulan Aziz Nesin’e yüklemeyi tercih etmiş görünüyor.

Bu saldırıda kitleyi bir araya getiren ortak paydanın dinî inanç olduğu söylenebilir mi? Bu doğru bir açıklama değildir. En derinde kitleyi birleştirip harekete geçiren ortak payda, *dinî inançlarıyla ilgili olduğu düşünülebilecek herhangi bir eleştirinin ölümle cezalandırılmasının uygun olacağına dair bir inanıştır*. Onlar doğru yolda ve erdemlidir, inançlarına yapılan saygısızlığa karşılık, şehirlerinde konuk olarak bulunan sanat ve düşünce insanlarını öldürmeyi haklı ve yerinde bulabilmektedirler. Tek başına yapacakları görüşmelerde farklı yönde düşünceler ortaya koyabilecek olsalar da kitleyi oluşturan bireyler, Madımak Oteli’nin önünde kitle dinamikleri içinde beliren bu “norm” etrafında buluşmuş ve eyleme geçmiştir. Böyle bir normun ortaya çıkabilmiş ve normun onayladığı eylemin kitle tarafından ortak bir heyecanla tereddütsüz bir şekilde gerçekleştirilebilmiş olmasının ardında, bilinç dışında paylaşılan kolektif bir tortunun varlığından söz edilebilir. Çünkü tek başına fikirlerin ve sloganların bir anda böylesi bir eylemi tetiklemesi, bilinç dışının itici güçleri devreye girmeden mümkün değildir.

Bu noktada, psikanalitik yaklaşıma başvurmayı deneyebiliriz. Freud'un insan zihninin işleyişini daha anlaşılır kılmak için zihnin yapısal bileşenleri olarak ortaya koyduğu *id*, *ego* ve *süperego* kavramları olup biteni anlamamızda bize yardımcı olabilir. *İd*, temel ve en ilkel benliktir, hayvanidir. Israrcı ve acelecidir, şiddete yatkındır, açlık ve cinsellik gibi ihtiyaçların bencilce ve kestirme yoldan tatmini tek hedefidir. *İd* ayrıca, duygusal yaşamın enerji kaynağıdır: Coşku ve heyecan, kişinin davranışlarının *id* tarafından desteklenmesiyle ortaya çıkar. *İdin* karşısında yer alan *süperego*, kişiye belletilmiş toplum kurallarının ve ahlak ilkelerinin içselleşmiş halidir, bir vicdan ve kontrol mekanizması gibi çalışır, uygun olmayacak davranışlara izin vermek istemez. *Süperego* ve *id* kaçınılmaz olarak çatışma halindedirler.

Ego ise, Freud'un ifadesiyle, "kendisinden daha güçlü bir atın üzerindeki binici" gibidir: *İd* ve *süperego*nun isteklerini uzlaştırmaya çalışır ve kurduğu dengede kişinin *beni* ortaya çıkar.

Özetlemeye çalıştığımız bu yapı kullanılarak, şiddetle ilgili zihin açıcı bir model ortaya konabilir mi?. Freud'un bakış açısını benimseyerek, kitlesel saldırganlığın ortaya çıktığı durumlarda *ego*, yani benliğin ortadan çekildiğini düşünebiliriz. Tortulaşarak biriken kötü eğitim ve propagandanın şekillendirdiği *süperego* kontrol işlevini yitirerek şiddeti ve ilkelliği onaylar hale gelir ve *idin* ilkel arzularına birebir uyum sağlar.

Slavoj Žižek²⁶ bu durumu bir “kısa devre hali”²⁷ olarak değerlendirir. Kişinin ideal olarak belledikleriyle en ilkel arzularının uyum içerisinde olması durumunda bir dengeleyiciye gerek kalmaz, *egonun* ortadan çekilmesiyle ben olma hali de eriyip gider. Kişiyi biricik kılan kendine has özelliklerinden ve değer yargılarından söz etmek imkânsızlaşır. Otoriteriyen zihnin işleyişinin varabileceği en kötü nokta bu olsa gerek. Bu yaklaşım, özellikle savaş dönemlerinde yoğunlaşan şiddet yanlısı propagandayla birlikte düşünüldüğünde, kitlesel olarak işlenen en korkunç ve inanılmaz suçları açıklamak için geçerli gözüküyor. Sivas örneği de hiç şüphesiz bu bağlamda değerlendirilebilir.

Sivas’taki kitleyi oluşturan bireylerin bilinç dışında paylaştıkları kolektif tortuyu tahayyül etmeye çalışalım. Bu bireylerin süperegoları, kökleşmiş inançlarından beslenen ödül ve ceza imgeleriyle doludur: Bir yanda sonsuz hazlarla dolu bir cennet, diğer yanda cehennemin bitmek tükenmek bilmeyen ıstırap verici ateşi. Çoğu, günlük hayatın içinde ezildiğini ve zorlandığını hissetmektedir ve biriken öfkesini açığa çıkarabileceği savunmasız ve “risksiz” bir hedefin özlemini duymaktadır. Tamamı kendini “mümin” olarak tanımlayacaktır, yani ortada bir “inananlar” iç grubu vardır. “İnananlar”, kendilerini hor gördüğünü, aşağılayıp hakaret ettiğini varsaydıkları bir “kâfirler” dış

²⁶ Slavoj Žižek (d. 1949) Sloven Marksist sosyolog, filozof ve kültür eleştirmeni.

²⁷ Slavoj Žižek (2012) *Kırılğan Temas*, çev. Süleyman Doğru. İstanbul: Metis Yayınları, S.27-28

grubu ile karşı karşıyadır. Şimdi Allah'ın eli olma zamanı gelmiştir; anonimlik duygusuyla yasaları ve en temel ahlak kurallarını unutarak, içlerinde en derinde biriktiregeldikleri öfkeyi kismaya hazırđırlar. Birikmiş olan öfkenin enerjisini ve idin arzularını kontrol edecek hiçbir şey yoktur, vicdan rolünü üstlenmesi beklenecek süperego öfkeyle el ele yürümeye hazırdır. Terazinin iki kefesi aynı tarafta yan yana gelmiş ve dengeyi bulması beklenecek benlik, işleyişin dışına atılmıştır. Kitlenin içinde birbirinden ayrı gibi duran kişiler olsa da bağımsız benliklerden ve alternatif bakış açılarından söz edilemez. Artık sadece vahşî bir sürüyü andıran, gözü dönmüş bir kalabalık vardır. Öyleyse cehennem ateşi dünyaya inebilir.

Sivas katliamının meydana gelmesine ne engel olabilirdi? Olay büyük ve korkutucu olsa da bu sorunun cevabı çok zor gözüküyor: sevgi ve anlayış çerçevesinde daha doğru bir eğitim, çocukluktan itibaren farklılıklara ve iletişime açık insancıl bir aile ve toplumun parçası olmak ve dini eğitimle ancak soyut düşünme yetilerinin geliştiğı yaşlardan itibaren karşılaşmak. Böyle bir eğitim, süperegonun gerçek bir vicdana dönüşebilmesi için gerekli olan -farklı fikirlere anlayışla yaklaşabilme, karşısındakinin haklarına saygı gösterme ve saldırganlıktan kaçınmanın her koşulda değerli olduğunu kavrama gibi- yetilere sahip olmasını sağlamanın tek yolu. Aile içi iletişim ve eğitimin bunu

başardığı insan topluluklarında kışkırtmanın etkili olması çok güçtür, ama eğitim tam tersi yönde işlemişse ve toplum yaşamında olumlu değişimleri destekleyebilecek bir irade de mevcut değilse, elde kalan ne yazık ki sadece polisiye tedbirler olacaktır.

Buraya kadar, yakın tarihimizdeki bir katliamdan yola çıkarak, kitle davranışını sadece ürkütücü yanlarıyla ele aldık. Tıpkı konunun ilk kuramcısı Gustave Le Bon gibi, biz de kitleyi daha ziyade ilkel ve barbarca davranışların faili olarak gördük. Oysa tamamen zıt örnekler de söz konusu olabilir. Kitleler sadece saldırgan ve kötücül olma potansiyeli taşımaz, yüksek insani amaçlar için fedakârlık yapmaları, erdemli davranışlar göstermeleri de mümkündür. Kitle içindeki bireyin sorumsuzca davranmasını mümkün kılan anonimleşme, pekâlâ soylu bir kendinden vazgeçiş olarak da karşımıza çıkabilir. Kitleyi oluşturan bireyler, birbirlerine şiddet yerine barışçıl ve sevgi dolu davranışları bulaştırabilir ve kitle içinde öne çıkan bireylerin telkinleri her türden saldırganlığın reddi üzerine kurulu olabilir. Bir örnek verelim mi?

6 Nisan 1930 tarihinde saatler sabah 06:30'u gösterirken, Mahatma Gandhi Hindistan'da, Umman Denizi'nin kıyısında yer alan Dandi köyünün sahilinde yerden bir avuç tuzlu çamur alarak havaya kaldırdı ve "Bununla İngiliz İmparatorluğu'nun temellerini sarsıyorum," sözleriyle etrafını saran kalabalığa seslendi. Ardından, yerden aldığı tuzlu çamur topağını deniz suyunda kaynatarak "yasadışı" tuz üretti.

Gandi ve 78 kişiden oluşan gönüllüler grubu tam 24 gün önce, 384 km uzaklıktaki Sabarmati Aşram'dan yola çıkmışlardı. Grubun tamamı, el dokuması beyaz kumaştan basit giysiler giyiyordu, büyük bir sadelik içinde sürdürdükleri barışçıl yürüyüşleri boyunca yolları üstündeki köylerde halkla konuşmuş ve geceleri yine bu köylerde konaklamışlardı. Liderleri Gandi, kaldıkları her yerde açık havada uyumuştur. Yürüyüşçüler yol boyunca onları konuk eden köy sakinlerinden sadece su ve yiyecek kabul etmişti. 24 günlük yürüyüşleri boyunca geçtikleri 48 köyde halka amaçlarını anlatmışlardı: İngiliz sömürge hükümetinin dayattığı tuz tekeli ve tuz vergisinin artık son bulması gerekiyordu. Fakir insanlar için tuz, su ve yiyecek kadar değerliydi. Hint halkının kendi sahillerinden tuz elde etmesinin ve kullanmasının yasaklanması, tuz üretimi ve satışı üzerindeki İngiliz tekeli ve tuz vergisi uygulaması kabul edilemez şeylerdi.

Yürüyüşleri boyunca Gandi ve 78 yoldaşını her yerde binler karşılamıştı, grup katılımlarla büyümüş ve tüm katılımcıların beyazlar içinde olmasından dolayı yürüyüş "Beyaz Irmak" adıyla anılır olmuştu.

6 Nisan sabahı Gandi'nin alenen "yasadışı" tuz üretmesinin ardından milyonlarca Hint, sivil itaatsizlik göstererek kendi tuzlarını üretmeye başladı. İngiliz sömürge hükümeti, bu son derece barışçıl eylemle en ağır darbelerinden birini almıştı. Ama sömürgeciler hemen pes etmedi, tuz yürüyüşünü takip eden aylarda 60.000'e yakın Hint, gösterdikleri sivil itaatsizliğin karşılığı olarak tutuklandı. Yürüyüşün Dandi'de sa-

hile ulaşıldıktan sonra devam etmesi planlanıyordu, ama sömürgeciler kontrolü kaybetmekten korkmaya başlamışlardı. Gandhi, tuz yürüyüşünün ikinci safhasını başlatmak için Dandi'nin güneyindeki Dharasana Tuzlası'na doğru yola çıkma planını gerçekleştiremeden, 4 Mayıs'ı 5 Mayıs'a bağlayan gece tutuklandı; takipçileri ise planlanan yürüyüşü tamamlamaktan geri durmadılar. Gandhi'nin eşi Kasturbai ve 76 yaşındaki emekli bir yargıç, onun boşluğunu doldurarak barışçıl yürüyüşün liderliğini üstlendiler, onlar da tutuklandı, yerlerini yeni liderler aldı. İngilizler bu kez yürüyüşe izin vermemek konusunda kararlı gözüküyordu. Dharasana yolunda önleri polis tarafından defalarca kesildi. Yürüyüşçüler her defasında sabır ve sükûnetle cevap verdiler. Bir durdurmanın ardından, yirmi sekiz saat boyunca sükûnet içerisinde oturarak yolun açılmasını beklediler, tek sonuç yüzlercesinin tutuklanması oldu.

Yürüyüş uzadıkça, İngilizlerin eylemi şiddet kullanarak bastırmak konusundaki kararlılığı görünür hale gelmeye başladı. Topluluğun kadın lideri Naidu'nun arkadaşlarına sarf ettiği şu sözler dikkat çekiciydi: "Şartlar ne olursa olsun, asla şiddet kullanmamalısınız. Size vuracaklar, ama siz direnç göstermemelisiniz, üzerinize inen darbeye karşı elinizi bile kaldırmamalısınız". 21 Mayıs günü, Dharasana Tuzlası'nı saran dikenli telleri aşarak içeri girmeye çalışan yürüyüşçüler polisin saldırısına uğradılar. Polislerin ellerinde çelik uçlu uzun sopalar vardı. Yaşananlara şahit olan Ame-

rikalı gazeteci Webb Miller'ın anlattıkları, her ne kadar önce İngiliz sansürüne maruz kalmış olsa da kısa sürede tüm dünyanın dikkatini Hindistan'a çekecekti:

Yürüyüşçüler darbeleri savuşturmak için kollarını bile kaldırmadılar. Birer lobutmuşçasına yere devrildiler. Durduğum yerden, sopaların korunmasız kafatasları üzerindeki iğrenç darbelerini duydum. Bekleyen kalabalık, arkadaşlarını izlerken her darbede inledi ve acıyı paylaşırcasına nefesini tuttu.

Darpedilenlerin kafatasları çatlamış veya omuzları kırılmıştı. Acıdan baygın veya kıvranarak yere yığıldılar. İki ya da üç dakika içinde, yer hedenlerle kaplandı. Beyaz giysilerinin üzerine büyük kan lekeleri yayıldı. Ayakta kalanlar, saflarını bozmadan sessizce ve inatla düşürülene kadar yürüdüler. İlk sıradaki yürüyüşçülerin tamamı yere düştüğünde, sedye taşıyanlar polis tarafından engellenmeden araya girdi ve yaralıları geçici hastane olarak hazırlanmış olan sazdan bir kulübeye götürdü.

Yaralıları taşımak için yeterli sedye ve taşıyıcı yoktu. 18 yaralının aynı anda götürüldüğüne şahit oldum, bu sırada 42 yaralı hâlâ yerde kanlar içinde yatıyordu. Sedye olarak kullanılan battaniyeler kanla sıırıslılandı.

Direnmeyen erkeklerin sistemli biçimde kanlı birer et parçasına dönüştürülmesi görüntüsü beni o kadar rahatsız etti ki zaman zaman başımı çevirmek

zorunda kaldım. Hiçbir direniş göstermeden darbele-ri kabullenen erkeklere karşı, içimi neredeyse sopala-rını kullanan polise karşı duyduğuma benzer türden bir çaresizlik, öfke ve isyan duygusu kapladı.

Vücutlar üçer dörder devrildi, kafa derilerinde-ki büyük yarıklardan kan akıyordu. Gruplar birbiri ardına ileri yürüdü, oturdu ve darbeleri savuştur-mak için kollarını bile kaldırmadan kendilerini dar-belere bıraktılar ve yığılanlar bilinçlerini yitirmeye başladılar. Nihayet, polis direniş gösterilmemesine öfkelen-di. Oturan erkekleri vahşice tekmelemeye baş-ladılar, karınlarına ve testislerine vuruyorlardı. Ya-ralı adamlar kıvranıp haykırdılar, bu polisin öfkesini daha da alevlendiriyor gibiydi. Ve sonra polis, otu-ran adamları kollarından veya ayaklarından tutarak bazen yüz metre kadar sürüklemeye ve hendeklere atmaya başladı.²⁸

Miller daha sonra, o gün hastanede 320 yaralı say-dığını, çoğu yaralının kafataslarındaki kırıklar do-layısıyla şuursuz yattığını ve çoğuna tıbbi yardımın olaydan ancak saatler sonra ulaştırılabilmiş olduğunu bildirecekti. Miller'ın belirlemesine göre 2 ölü vardı.

Tuz yürüyüşü, Gandhi'nin şiddet içermeyen protes-to anlayışı "Satyagraha" üzerine kurulmuştu. "Sat-yagraha" sözcüğü dilimize "gerçek güç" ya da "ger-çeğin dirayeti" olarak çevrilebilir. Yürüyüşçüler, "Sat-yagrahiler" olarak adlandırılmıştır.

²⁸ United Press muhabiri Webb Miller'ın 24 Mayıs 1930 tarihli haberinden.

Gandi ve Satyagrahiler'in öyküsünde, Le Bon'un tanımladığı kitle davranışı öğelerini görebiliriz, aynı şey şüphesiz onlara barbarca saldıran sömürge polisi için de geçerlidir. Beyazlar içindeki Satyagrahiler de üniformalı polis de anonimlik içindedir, kendiliklerini unuttukları, kitlelerinin parçası olarak davrandıkları söylenebilir. Anonimlik, Satyagrahiler için soylu bir şiddet karşıtlığı içinde kendinden vazgeçme anlamına gelirken, polis için şuursuz ve kaba bir saldırganlıktan öte bir şey değildir. Her iki grubun davranışı da kendi içinde bulaşıcılık göstermektedir: Satyagrahiler gruplar halinde saldırganlığı cevapsız bırakmayı yeğleyerek birbirlerinin tavrını desteklerken, polis içindeki bulaşıcılık tırmanan bir barbarlıktır. Her iki grup da telkine açıktır: Satyagrahiler'e telkin edileni liderleri Naidu'nun sözlerini ileterek ortaya koyduk, bu sözler şüphesiz eylem boyunca zihinlerinde yankılanmıştı. Sömürge polisinin emir komuta zinciri içinde almış olduğu emirleri ise tahmin etmek mümkün.

Satyagrahiler'in her birinin şiddet karşıtı protesto ilkelerine sonuna kadar bağlı kalışı takdire şayandır, maaşlı sömürge polisinin içinden bir tanesinin bile yaptıklarına isyan etmemiş olması ise ürkütücü bulunabilir. Bu öyküde yaşananları mümkün kılanın, her iki grubun da zihinlerinin derinliklerinde taşıdığı birbirine taban tabana zıt kabul ve inanışlar, dünyanın gerçekliği olarak sahiplendikleri tahayyüller olduğu söylenebilir.

Zihnimizde taşıdığımız, bizi temel bir dizi kabul-
lenişle kitle içinde eritip sürükleyebilen duygu ve

inanişların, elbette burada sunduğumuz iki uç örneğin arasında bir yerlerde ortaya çıkması da mümkün –haklarını arayan işçilerin yürüyüşlerinde, savaş aleyhtarı bir gösteride ya da bir konserde kendilerini unutan binlerce insanda gözleyebileceğimiz gibi. Belki de her şeyden önce iyiye ya da kötüye giden yolun anahtarlarının zihnimizde olduğunu, zihnimizin bize ait olduğunu ve onu nasıl besleyeceğimize karar verme gücüne sahip olduğumuzu unutmamamız gerekiyor.

Yeni bir yorumlamaya kalkışmaktansa, dilerseniz bu bölümü Gandi'ye atfedilen şu sözlerle bitirelim:

Söylediklerinize dikkat edin, düşüncelerinize dönüşür.

Düşüncelerinize dikkat edin, duygularınıza dönüşür.

Duygularınıza dikkat edin, davranışlarınıza dönüşür.

Davranışlarınıza dikkat edin, alışkanlıklarınıza dönüşür.

Alışkanlıklarınıza dikkat edin, değerlerinize dönüşür.

Değerlerinize dikkat edin, kişiliğinize dönüşür.

Kişiliğinize dikkat edin, kaderinize dönüşür.

Bir sonraki bölümde, otoriteryen bireyin nasıl düşündüğünü ve tartıştığını ele almaya çalışacağız.

OTORİTERYEN BİREY NASIL DÜŞÜNÜR? NASIL TARTIŞIR?

Otoriteryen bireyin bu bölüme kadar ele aldığımız özelliklerini bir araya getirdiğimizde kafamızda oluşan resme bakalım mı? Bu resim, izleyende pek de güzel duygular uyandırıyor olmasa gerek. Her şeyden önce, otorite figürlerine itaate fazlasıyla eğilimli, uygun şartlarda saldırganlaşabilecek ya da en azından saldırganlığı kolayca onaylayabilecek, eleştirel düşünceden uzak, orta sınıf değerlerine bağnazca bağlı birinden söz ediyoruz. Üstelik bu kişinin özelliklerini anlama çabamız da sadece bilimsel bir meraktan ileri gelmiyor: Otoriteryenlikle ilgili araştırmaların büyük kısmı *İkinci Dünya Savaşı gibi bir felaketin tekrarlanması nasıl engelleyebiliriz?* sorusuna bir cevap bulabilmek için yapılmış, zira risk okları hep otoriteryen bireyi gösteriyor. Tüm bu saydıklarımız, otoriteryen bireyi dünya sempati şampiyonluğunda üst sıralara taşıyacak gibi değil.

İkinci Dünya Savaşı'nı takip eden yıllarda, konuyu ele alan birçok düşünür, çocukluğun saflığı ve masu-

miyetinden yola çıkarak, bir çocuğu otoriteryen bir yetişkine dönüştürmenin kötülüğünden dem vurdu. *Nasil yaptınız da çocukluğun saf dünyasından etrafını yakıp yıkan, kötülüğün peşine takılmaya hazır bireyler çıkarmayı başardınız?* gibi bir sorunun yanlış olduğunu kimse iddia edemez. Şüphesiz, daha doğru bir eğitimle çok daha az saldırganlık gösterecek, fikri ve vicdanı hür bireyler yetiştirilebilir. Ama kulağa biraz romantik gelen bu soruyu samimi bir üzüntüyle soranların gözden kaçırdıkları bir şey olabilir mi?

Çocukluğa ait beklentiler ve şartlar içinde, çocuklar elbette harikalar. Ama ya otoriteryen bireyin özellikleri, çocukluğun kimi özellikleriyle fazlasıyla benzeşiyorsa? Korkmayın, hepimizin iyiliği için, otoriteryen kişilik özelliğinin dünya üzerinden silinmesi adına, tüm çocukların toplama kamplarına doldurulması gerektiğini iddia edecek değilim. Küçük çocukların, içinde bulundukları gelişim basamakları gereği, anne babalarını mutlak birer otorite olarak görmeleri ve onların koyduğu kuralların değiştirilemez olduğunu düşünmeleri son derece doğal. Öte yandan, sosyal gelişimleri içerisinde isteklerinin gerçekçiliğini ve tutarlılığını tartabilmek yolunda önlerinde uzun bir mesafe var ve doğal olarak fazlasıyla benmerkezci düşünmeye eğilimliler. İstekleri ve onlardan beklenenler arasında bir çelişki oluştuğunda, durumu doğru biçimde tartacak yetkinliğe henüz sahip değiller, dolayısıyla istediklerini elde edebilmek için mızıkçılık yapmaya fazlasıyla hazırlar. Bir arkadaşımızın sekiz yaşındaki kızının, şu günlerde yaşanan Corona salgını ve okul-

ların açılması konusundaki ‘yaklaşımı’ buna iyi bir örnek olabilir: “Corona bitsin ama okullar açılmasın!” Çocuk dünyasının bu türden çelişkileri elbette doğal ve sevimli, ama benzer düşünme biçimleri yetişkinler dünyasında bizi ancak otoriteryen bireyin düşünce biçimine yaklaştırıyor. Küçük kızın aynı düşünce biçimini koruyarak büyüdüğünü ve bir siyasi partinin başına geçtiğini düşünelim. Aynı kız çocuğu yetişkin bir kadın olduğunda, üzerinde koyu renk giysiler yüzünde ciddi bir ifadeyle, kürsüden “Seçimler yapılsın ama sadece benim partim kazandığında sonuçlar kabul edilsin!” şeklinde özetlenecek bir konuşma yaptığında, düşünce biçimi korunmuş olur, ama artık sevimlilik söz konusu değildir.

Otoriteryen birey, bir anlamda çocukluğun daha erken dönemlerine ait bazı düşünce biçimlerini yetişkinliğinde de sürdürmeye çalışan biri gibi görülebilir. Freud, kişilik gelişimi kuramını ortaya koyarken, birtakım *fiksasyonlardan* ya da takılıp kalma hallerinden söz eder. Örneğin, insan yaşamının ilk bir buçuk yılıyla ilişkilendirilebilecek olan oral dönemde, bireyin annesinin memesini, biberonunu vs. emmesi yoluyla alması beklenen hazzın tatmininde yaşanan yetersizlik ya da aşırılık, Freud’a göre, bir takılmaya sebep olur ve ortaya çıkan takılma hali ilerleyen yaşlarda kalem ucunu kemirip durma, oburluk ya da sigara tiryakiliği gibi çeşitli oral hazlara bağımlılık olarak yankı bulur.²⁹

Otoriteryen birey, oral dönemin ilkel haz arayışları-

²⁹ Rod Plotnik. (2009). *Psikolojiye Giriş*. Çev. Tamer Geniş. İstanbul: Kaknüs Yayınları.

na takılıp kalan birey gibi, otoriteyle ilişkisinde çocukluğun basit düşünce kalıplarının verdiği huzur duygusuna takılıp kalmış olabilir mi? Hatırlarsanız, otoriteriyen bireyin otoriteyle ilişkisinin, *Annem, babam bilir* diyen çocuğun düşünme biçiminden çok farklı olmadığını söylemiştik. Tıpkı kuralların işlevinin oyunun eğlenceli ve mantıklı biçimde oynanması olduğunu kavramakta zorlanan küçük bir çocuk gibi, otoriteriyen birey de kendisine benimsetilmiş olan belirli bir dizi kurala takılıp kalmış gibidir. Bu kurallar üzerine düşünmek istemez, kimi zaman bencillikle kuralları eğip bükmeye kalkışsa da kuralların herkesin anlamlı ve tutarlı bir oyuna katılımını sağlayabilmek için koyulmuş olduğunu (ya da en azından koyulmuş olması gerektiğini) görmekten uzaktır. Kurallarla çatışmaktan kaçınır, nadir çatışmaları da çocuk mızıkçılığından öteye geçmez. Otoriteriyen bireyin de tıpkı küçük çocuklar gibi, kuralları anlamlı biçimde yorumlayıp değerlendirme konusunda yeterli bir pratiği yokmuş gibi duruyor. Eleştirilip değiştirilmesi gereken bir şey ortaya çıktığında, harekete geçebilmek için her şeyden önce kuralı koyan otoriteden açık bir işaret bekliyor – bu yüzden onunla tartışmak hiç kolay değil.

Bu açıdan bakıldığında, otoriteriyen bireyi yetişkin olamadan büyümüş biri olarak tanımlamak çok da yanlış olmaz. Dış görünüşü özellikle tam tersi bir izlenim yaratsa da iç dünyası yetersizlik ve korkuyla örülüdür. Hatta yetersizlik ve korku duygularını gizlemek için, ne yaptığını bilen kararlı bir insan imajı oluşturmaya özellikle özen gösterebilir, ama yaşadığı

bir tür takılı kalma halidir. Benliğini bağımsız biçimde düşünüp değerlendirme yapma konusunda yeterince geliştirememiştir ve benlik değerlerini ortaya koymasını gerektiren her durum onun için bir tehdittir. Kendi değerler sistemini oluşturamadığı için, otoritenin hazır olarak sunduğu değerler setini tartışmasız olarak kabul etmek, ona en kolay ve güvenli yol gibi görünür. “Annem babam bilir” cümlesi aşılamamıştır, dolayısıyla bir yetişkinlik halinden bahsetmek güçtür.

Otoriteryen birey, hayat boyu hep bir hazırlıksız ya-kalanma hali içinde gibidir: İçinde yetiştiği aileyi anlayıp aile içindeki rollerle ilgili fikirlerini olgunlaştırmadan kendi ailesini kurmuştur, mesleğini neye göre seçtiğini açıklamakta çoğu kez zorlanır, tekinsiz bir dünyada var olmaya çabalar ama ne yazık ki bu dünyayı kendi adına anlayıp yorumlamasını sağlayacak araçlardan önemli ölçüde yoksundur. Bu yüzden, yumuşak bir itaatkârlıkla katı bir uzlaşmazlık arasında, dengeyi bir türlü bulamadan gidip gelir. Otorite olarak kabul ettiğine karşı itaatkârdır, güç karşısında eleştirel bir tavır ona göre değildir. Ama kendisi güçlüyse ve bir otoriteye dönüştüğünü hissediyorsa, bu kez uzlaşmaz ve buyurgan olmaya eğilimlidir. Tıpkı değer yargılarını henüz geliştirmekte olan küçük çocukların mutlak itaat ve aşırı talepkârlık arasında gidip gelmeleri gibi. Sırtına yüklenen yetişkinlik rollerinin içini bir türlü gerçek anlamıyla doldurmayı beceremediği için, belki yaşadıklarının bir çaresizlik hali olduğu da söylenebilir –başkalarını zora sokabilen türden bir çaresizlik.

Marmara Üniversitesi’nde Aile Danışmanlığı ders-

lerimizden birinde aktarılan bir danışma seansı öyküsü, belki bir “aile reisinin” çaresizliğini gözümüzde canlandırmamızda yardımcı olabilir:

Çocuklar, anne ve baba, danışmanın isteğiyle bir masanın etrafında oturuyorlar. Önlerinde büyük bir resim kâğıdı ve renkli kalemler duruyor. Danışman, aile üyelerinden, kâğıdın kendilerine yakın kenarlarına üyesi oldukları ailenin kendilerine hatırlattıklarıyla ilgili birer resim yapmalarını istiyor. Baba hariç tüm aile üyeleri resim yapmaya başlıyor. Baba koltuğun arkasına yaslanmış, vücudu masadan olabildiğince uzak, çizilenleri seyretmekte. Danışman, biraz bekledikten sonra yumuşak bir ses tonuyla soruyor: “Siz de resme katılmak istemez misiniz?” Baba kısaca yanıtıyor: “Ben sonra çizeceğim”. Resimler bitince baba eline kalın bir siyah kalem alıyor, tüm çizilenlerin üstünden geçen, her şeyi birleştiren bir çember çiziyor. O ailenin reisi, beraberce yapılan resme katılmadı, çizilenlere doğru dürüst bakmadı bile, ama her şeyi bir arada tutan, son çizgiyi çeken, aileye anlam katan o. Danışmanın aklından belki de babanın aileye duygusal katılımının yetersizliğiyle ilgili birtakım tahminler geçerken, seanslarca konuşmanın özünü aktaracak cümle, ağlamaklı bir ses tonuyla ailenin küçük çocuğundan geliyor: “Babam resmimi bozdu!”

Çocukların gerçeği tüm yalınlığıyla ortaya koyabilmeleri ne kadar büyüleyici, değil mi? Babanın davra-

nışı elbette ki ilk bakışta görüldüğü gibi hoyrat olarak nitelendirilebilir, ama bu görüntü babanın iç dünyasında yaşadıklarının üzerini örtmesin: Baba geleneksel “aile reisi” rolüne ikna olmuş bir kere, bu rolün onun için bir alternatifi olamadığı gibi, maalesef rolünün içini dolduracak beceriye de sahip gözüküyor. İşin aslı aranırsa, aile reisliğinin içinin nasıl doldurulacağı konusunda birkaç beylik cümle dışında ortada anlamlı bir bilgi de yok. Örneğin, baba işsiz ve parasız kaldığında reislik ne şekilde sürdürülecek? Aile bireyleriyle tek tek ne türden ilişkiler kurması gerekir? Çocuk gelişiminden ne anlamalı? Bunlar, reislik tanımını getiren gelenekselliğin cevaplarını geçiştirdiği sorulardan sadece birkaçı. Biz de kendi kendimize şu soruları sorabiliriz: Baba resme katılmayı gerçekten istemiyor mu yoksa istese bile gerekli zihinsel esnekliği gösterip katılacak durumda değil mi? Yoksa gördüğümüz nesilden nesle aktarıla gelen bir iletişimsizlik ve duygusal yakınlık kuramama faciası mı?

Ortalama otoriteryen bireyin, içinde yetiştiği aile ya da yakın çevrede hayatın bağımsız düşünebilme yetisi ve empati duygusu gibi taleplerine hazırlanma şansı bulamadan ‘büyüyüp’, kendisini yetişkinler ordusunun içinde bulduğunu düşünebiliriz. Zekâyla ilgili bir problemi yoktur, daha önce de belirttiğimiz gibi, otoriteryen birey herhangi başka bir birey kadar zeki ya da akılsız olabilir. Otoriteryen bireyi, ancak yüksek zihinsel becerilerle tırmanılacak bir merdivenin en üst basamağında görmememiz için de bir sebep yok. Ama otoriteryen bireyin düşünme yetilerinin belirli alanla-

rına ket vurulmuş gibi bir hali olduğu kesin. Bunun sebebi basitçe, en başından bu alanlarda düşünmek yerine otorite figürleri tarafından önüne konulan düşünceleri kabul etmeye alışmış olmasında aranabilir. Büyük ihtimalle, içinde yetiştiği aile ve kendisiyle ilgili çizdiği resmin üstü karalanmış ve sonrasında bu durumu fark edip resmi tamamlamayı deneyememiş bir birey bu. Bunun sebebinin akılsızlık olması gerekmiyor; sebep, böylesinin kolayına gelmesi, otoriteyle ilgili sorgulama ihtiyacını şu ya da bu sebepten duymaması ya da belki genetik faktörlerin etkisi olabilir. Evet, otoriteryenlik eğilimleri konusunda genetik bir yatkınlık olması ihtimalini konu dışı bırakmak hata olurdu. Sebepler elbette çok çeşitli olabilir, bu tartışmaya açık bir konu. İnsan davranışını ve bu davranıştaki kimi bozuklukları anlamak için biyolojik, psikolojik ve sosyal etmenleri göz önüne almak bugün kabul gören bir yaklaşım. Otoriteryen kişilik oluşumunu mümkün kılarak kolaylaştırıp destekleyen ve yeri geldiğinde otoriteryen davranışı tetikleyebilen bir *biyo-psiko-sosyal* sebepler kokteylinden pekâlâ söz edebiliriz. Kitabımızda bu bölüme kadar psikolojik ve sosyal öğeleri elimizden geldiğince inceledik, genetiği de içeren biyolojik öğeler ise gelecekte aydınlatılabilecek gibi gözüküyor.

Sebeplerden bağımsız olarak, otoriteryen bireyin ayırt edici özelliğini vurgulamak üzere, her şeyden önce sergilediği belli kısıtlayıcı düşünme kalıplarını öne çıkarmak yanlış olmaz. Şimdi dilerseniz, bu kalıp-

ları listeleyip incelemeye çalışalım. Her bir düşünce kalıbını, otoriteryen bireyin kucaklayıp benimsediği bir temel inanış cümlesi altında sunmaya çalıştık:

1-Uzun uzun akıl yürütmeye ne gerek var?

Otoriteryen birey için, uzun akıl yürütmeler anlamlı değildir. O, paragraftan çok son cümleyle ilgilenir. Son cümle inançlarıyla uyumluysa ya da tutarlı gözüküyorsa, akıl yürütme de doğrudur – ya da tam tersi. Bu tarz zihin işleyişi, otoriteryenleri kolay kandırılır hale düşürür, çünkü bu yolla mantık dışı düşünce biçimlerini kolayca onaylayabilirler.

Sokağın ıslanması için yağmur yağması gerekir, başka türlü mü mümkün değildir.

Pencereden bakınca sokak ıslak, demek ki yağmur yağmış.

Sonuç cümlesi ilk bakışta makul gözüküyor. Evet, yağmur yağmış olabilir, ama sokağı pekâlâ bir belediye aracı da yıkamış olabilir ya da bir su borusu patlamış ve bu da pencereden gördüğümüz kadarıyla sokağı ıslatmış olabilir. Eğer yağmurun yağıp yağmadığını bilmek istiyorsak, elbette çatıları ya da daha geniş bir alanı görmemiz gerekir. Ama yüksek ihtimalle yukarıdaki iki cümleyi duyan otoriteryen birey, diğer ihtimalleri kolayca göz ardı ederek yağmurun yağmış olduğunu kabul edecektir. Bu şekilde, aslında dikka-

tinini pek de vermemiş olduğu birinci cümledeki hatalı mantık yürütmeyi de kabul etmiş olur. Ve işte sokağı ıslatabilecek bütün diğer olasılıklar bir anda kaybolup gitti. Burada ele aldığımız, satıcılardan politikacılara birçok kişi tarafından yaygın olarak faydalanılan bir safsata örneği. Birey, konuyu konuşmacının bakmasını istediği perspektifle değerlendirir hale getirilir; konuşmacının varmak istediği sonuçla çelişebilecek her şey ustalıkla konu dışına itilir. Otoriteriyen birey, düşünce tarzı gereği, bu tür tuzaklara düşmeye herkesten daha hazır gözüktüyor, özellikle de karşısında benimsediği ve tartışılmaz bulduğu kimi düşünceleri konuşma içinde ustaca kullanma becerisine sahip biri varsa.

Otoriteriyenler, bu yolla kolay kandırılabilir olmalarının belki de ilahi bir tesellisi olarak, yine aynı yolu takip ederek yenilmez birer tartışmacı olurlar: Kendilerine yapılan açıklama ne kadar mantıklı ve açık olursa olsun, sonuç cümlesi hoşlarına gitmiyorsa tüm diğer anlatılanları göz ardı ederek sonuç cümlesine katılmadıklarını söylemekle yetinirler. Siz daha iyi anlaşılabilme çabasıyla konuyu yeniden açıklamaya girişirsiniz, ama sonuç cümleiniz değişmediyse itiraz devam eder ve onlardan asla gerçek bir akıl yürütme duyamazsınız. Bir örnek arıyorsanız ve sinirleriniz de çelik gibi sağlamsa, televizyon tartışma programlarında kendilerini kimi politikacıları savunmaya adanmış konuşmacıları dinlemenizi öneririm. Tartışmalarda yanılmazlık ve yenilmezliğin formülü açık: Paragrafın sadece son cümlesine bak ve gerekiyorsa sonsuza kadar itiraz et!

Akıl yürütme konusundaki isteksizlik kimi zaman ürkütücü sonuçlara ulaşabilir. Adorno ve arkadaşlarının, İkinci Dünya Savaşı sonrasında Amerika’da yaptığı görüşmelerden birinde, ilk otoriteryenlik ölçeği sayılabilecek F-Ölçeği’nde³⁰ yüksek puan almış Amerikalı bir kadının, Yahudi Soykırımı konusundaki düşüncesini dinleyelim:

Almanların Yahudilere yaptıkları nedeniyle özel bir üzüntü duymuyorum.

Yahudiler de bana aynı tür şeyler yapabilirlerdi.

Yukarıdaki ifade handiyse bir akıl yürütme gibi yapılandırılmış, ama ortada akıl yürütme olarak yorumlanabilecek bir gerekçelendirme yok. İfadenin sahibi kadın bir anti-semit, Almanlar’ın yaptıklarından rahatsızlık duymadığını doğrudan söylemesi bunu açık bir biçimde gösteriyor. Öte yandan, böyle bir itirafta bulunmak hoşuna gitmiyor olsa gerek. Yadırganabileceğini düşünerek, bir suçlamayla savunma refleksi gösteriyor. Ama kadın kötü bir satranç oyuncusu, zira manevra ihtiyacını yaratan ilk cümlede sadece kendisi, Yahudiler ve Almanlar var. Suçlamayı elbette kendisine yöneltemez. Almanlar’ı suçlaması, amacına ters düşer –onları suçlayacak olsa üzüntü duyması gerekirdi. Tek çare, Yahudiler’i suçlamak. Evet, Yahudiler için üzülemez, çünkü Almanlar’ın yaptıklarının aynı-sını Yahudiler de ona yapabiliirdi. Aslında tek yaptığı,

³⁰ “F-Scale”, Faşizm Ölçeği.

hissettiği saldırgan duyguları dışarı yansıtmak, böylece benliğiyle ilgili olumlu duyguları koruyabilmesi mümkün hale geliyor. Kadın sadece, *Saldırgan olan ben değilim, başkaları* demeye çalışıyor. Gelgelelim, saldırganlığını yansıtarak suçladığı insan grubuyla saldırganlığının hedefi olan insan grubu aynı olunca, ortaya koyduğu mantık kısa devre yapıp acıklı bir şekilde dağılıp gidiyor.

Yahudi düşmanı kadının her türlü yüzleşme olasılığını konu dışı bırakarak bunun gibi bir ifadeyi rahatça dile getirebilmesini mümkün kılan, düşünce tembelliğinden de öte, köklü bir düşünmeme alışkanlığı olabilir mi? Sorun elbette verilen örneklerle sınırlı değil; ne yazık ki dilimizde bu alışkanlığı destekleyen, yaygınlaşmış sözler bulmak mümkün: “Felsefe yapma!” ya da “Hatice’ye değil, neticeye bak!” gibi. “Türklerin genetik özelliklerinden dolayı asla ırkçı olamayacağını” söyleyen politikacımızı hatırlıyor musunuz?

2- Ben hasbelkader hangi gruba dâhil olmuşsam, orası doğru gruptur; benim grubum diğer gruplara benzemez.

Otoriteryen birey için, dâhil olduğunu düşündüğü grup ve o grubun değerleri her şeyin üstündedir. Onun için dünya, ait olduğu grup -iç grup- ve bu grubun dışından -dış grup- oluşur. Hatırlarsanız, üçüncü bölümde ele aldığımız dünya simülasyonunda, bölgelerine girip de bir daha çıkmayan elitler ve kendi gruplarının dışındakilerle görüşmek istemeyen bölge

halklarından bahsetmiştik. Yüksek Sağ Kanat Otoriter-yenlik puanlarına sahip bireylerin oluşturduğu grup-larda grup içi ilişkiler dayanışma ve dostluğa dayalıydı, ama bu beceriler grubun dışına çıkamıyordu, herkesi ilgilendiren hayati bir mesele olan ozon probleminde bile gruplar bir araya gelmeyi başaramamıştı. Gerçek hayat gözlemlerinde de sıklıkla karşılaşılan bu tavır, otoriteryen bireyin davranış özelliklerinin arasına kalın harflerle eklenmesi gereken **etnik merkezçiliğe** işaret ediyor. Etnik merkezci ya da etnosentrik birey için, ait olunan grubun dışı en iyi ihtimalle uzak ve konu dışı kalır. Ait olunan grup aileyse aile üyesi olmayan herkes, bir takımın taraftarlarıysa başka takımları tutan herkes, bir dinî cemaatse diğer tüm inançları temsil eden herkes uzak durulması gereken yabancılardır –ve bu örnekler çoğaltılabilir. Bu uzaklık hali, doğrudan düşmanlık anlamına gelmese de şartların uygun biçimde değişmesi durumunda, düşmanlığın oluşumuna kolayca zemin olabilir. Grubun dışına karşı, belki en derindeki anlamsız bir korkudan beslenen olumsuz duygu, grup içinde bulunan güven duygusunun değerini artırır. Etnik merkezci birey için, gruba bağlılık güven duygusuyla ilişkilidir ve çok değerlidir. Bu nedenle, grubun kabul ettiklerini kolay kolay reddedemez. Grubun dışı ona korkutucu gözüktüğü için, dışlanma endişesiyle grupla çelişmekten kaçınır, grubun değerleri tartışma götürmez bir şekilde onun da değerleri olur. Bu bireyin kendini var edebildiği yer, grubunun içidir.

Bu türden bir grup bağlılığı, otoriteryen takipçi bi-

reyi kararlı ve en azından grubu için güvenilir biri gibi göstermekle birlikte, onu özellikle politik alanda kolayca kandırılabilir kılar, hatta belli bir tür politika esnafı için kolay av haline getirir. Politika esnafının bir tek amacı vardır: seçilmek. Oysa ne bir felsefi ideale sahiptir ne de gerçek bir ideolojik program ortaya koymaktadır. Bu türden bir politikacı olduğunuzu düşünün. Hiçbir köklü inancınız, hiçbir samimi idealiniz yok. Partinizin programını ya da mitinglerde yapacağınız konuşmaları neye göre yazacaksınız? Üzülmeyin, işte tam da bunun için kamuoyu yoklamaları var. Herhangi bir alanda fikrinizin ne olduğunun, hatta bir fikrinizin olup olmadığının zerre önemi yok. Seçilmek istiyorsanız, kamuoyu yoklamaları rehberiniz olmalı. Çoğunluğun fikirlerini takip ederseniz ve kalabalıkların duymak isteyeceği türden şeyleri sevecekleri bir üslupla yeterince tekrarlarsanız, otoriteryen özelliklerin ağır bastığı bir toplulukta şansınız çok ama çok yüksek olur. Sürekli halk dalkavukluğu yapıyor olmanızdan doğacak tutarsızlıklar potansiyel seçmeniniz tarafından görülmez bile, çünkü her konuda sadece son cümleiniz dikkate alınır. Onca dalkavukluk sonucunda çoğunluğun sesi olarak algılandığınızda, grubun tamamının desteğini kazandınız demektir. Çünkü siz artık sadece bir aday değilsiniz, grubun etrafında birleştiği bir değer haline geldiniz. Peki, o kadar atıp tuttuktan sonra seçildiğinizde ne mi yapacaksınız? Elbette, ne isterseniz ya da işinize ne gelirse onu. Çünkü siz, bu yolun yolcusu olduğunuza göre, büyük ihtimalle hem Sağ Kanat Otoriteryenlik Ölçe-

ği'nde hem de Sosyal Tahakküm Eğilimleri Ölçeği'nde yüksek puanlar alacak birisiniz ve daha önce ima ettiğimiz gibi, ne romantik akşam yemeklerinde mum ışığında fısıldayarak ne de miting alanlarında üstünüze spotlar çevriliyken hoparlörlerden haykırarak verdiğiniz sözleri tutmanızı beklemek saflık olur. (Affet beni Sevgili Okur, bu sayfaya kadar geldiğine göre böyle biri olmadığını tabii ki biliyorum.)

Bu işleyiş, yerel motiflerin ve etnik merkezci bir bakışın, otoriteryen liderler tarafından niye bu denli önemsendiğini açıklıyor. Aynı sebeple, otoriteryen liderler, gruplarının diğer gruplarla arasında oluşacak dostça ilişkilerden çok düşmanlıklardan beslenmeye daha yatkınlara. Dar bir iç grup oluşturarak sığ değerler ve gerçekdışı iddialarla birlik sağlamak son derece ahlakdışı, riskli ve sürdürülemez de olsa, tahakkümcü otoriteryen liderler için hedefe ulaşan kestirme bir yoldur.

Etnik merkezci bakışa örnek olarak eğlenceli bir gençlik anımı anlatmanın tam sırası. 1984 yılında, okulumuzun izci grubuyla Almanya'da uluslararası bir izci kampına katılmıştık. Dünyanın dört bir yanından izciler bir ormanın kenarına yayılmış geniş bir kamp alanında çadırlarda kalıyor, akşamları kamp ateşi etrafında buluşup şarkılar söylüyor, izci armalarını değiş tokuş ediyorduk. Tüm kampta bir kardeşlik havası esiyordu. Tanıştığım Alman gençlerin enternasyonal sosyalizm ve tüm insanlığın kardeşliği gibi konularda heyecanla konuştuğunu hatırlıyorum. Ülkeler arasına çekilmiş sınır çizgilerinin anlamsızlığı konusundaki heyecan, Doğu ve Batı Almanya birleş-

tikten sonra bugün Almanya’da ne kadar korunmuş-
tur, ya da dünya halklarının kardeşliği 15-16 yaşın-
daki Almanlar için hâlâ önemli midir, bilmiyorum.
Hatırladığım, bir Alman gencin bize enternasyonal
sosyalizm ve dünya halklarının kardeşliği konusunda
uzun bir nutuk çektikten sonra, Türk olduğumuzu öğ-
rendiğinde söyledikleri: “Tabii bunlar çok önemli ko-
nular, ama dünya halklarının kardeşliği ve sosyalizmi
herkesin doğru biçimde anlamasını bekleyemeyiz; bu
türden konuları en iyi biz Almanlar anlayabiliriz”.

İnsanların azımsanamayacak bir kısmı hasbelkader
içine doğduğu topluluğu üstün görme eğilimine sahip
ve o topluluğa ait -ister dinî olsun ister ideolojik- her-
hangi bir bakış açısını hatasız ve mutlak kabul etmenin
kolaycılığına saplanıp kalıyor. Bu kolaycılığın sonucu
kimi zaman sadece kültürel yoksullaşma kimi zaman
ise ciddi somut tehlikeler olabiliyor. Etnik merkezcilik
tuzağına düşen birey, kolayca kendi grubunun dışın-
dakileri tektipleştirerek hor görmeye meylediyor ve bu
durumda dünya, şüphesiz renklerinin çoğunu yitiriyor.
Ama elbette etnik merkezcilik de eğlenceli olabilir –an-
layabilene tabii. Bu maddeyi güzel(!) bir tekerlemeyle
bitirelim, Alman çocuğa da cevap olsun:

Bir, iki, üçler – yaşasın Türkler;
Dört, beş, altı – Polonya battı;
Yedi, sekiz, dokuz – İngilizler domuz;
On, on bir, on iki – İtalya tilki;
On üç, on dört, on beş – Almanya kalles;
On altı, on yedi, on sekiz – Amerika kardeş!

3- Zihnimin kompartıman kompartıman ayrılmış gibi işlemesi harika bir şey!

“Yaradılanın yaradandan ötürü hoş görüldüğü bir ülkede yaşıyoruz. Ya sev, ya terk et!” Bu iki cümle art arda geldiğinde, hiç şüphesiz bir şakaya dönüşüyor, ama pek çok otoriteryen kişilikte birey tarafından, bir tartışmada oldukça kendinden emin bir tavırla bir arada kullanılabilirler. Otoriteryen zihin yapısının ne ölçüde ezberlenmiş ama üzerine düşünülmemiş cümlelerden oluştuğunu biliyoruz. Birbirinden tamamen bağımsız çekmecelerde duran tüm bu cümlelerin yeri geldikçe art arda sıralanabilmesinin, tutarlı kalmaya önem veren bir tartışmacıyı neredeyse aptallaştırdığını görmeyenimiz eminim kalmamıştır –tabii bizzat yaşamadıysak.

Farklı cümlelerin ya da düşünce kalıplarının, birbirinden bağımsız küçük kompartımanlarda tutulduğu bu düşünce biçimiyle oldukça sık karşılaşırız. Adam ya da kadın, büyük bir ciddiyet ve özgüvenle çocukların dinî eğitim almalarının öneminden bahseder. Ama sonra fark edersiniz ki kendi çocukları için tercihi oldukça farklıdır, dinî eğitim bir yana, çocuklarını eğitimleri için seküler yapıda yabancı bir okulun başka bir dine mensup olduklarını düşüneceğimiz öğretmenlerine teslim etmiştir. Bu kişi neye inanmaktadır?

Kişinin en derindeki inancı, “yeri geldiğinde uygun düşen cümleleri sarf etmekten daha doğru bir

şey yoktur” gibi bir cümleyle özetlenebilir. Konu çocuklara gelince, kendi çocuklarının eğitimi konusundaki düşünceleri bir kompartımanda, tüm diğer çocukların eğitimleriyle ilgili düşünceleriye başka bir kompartımanda seyahat etmektedir. Yerine göre, kompartımanlardan biri seçilip kapısı açılır, diğeriye yok sayılır. Böyle bir zihinsel işleyiş, çifte standartlılığı ve ikiyüzlülüğü makul bir strateji olarak benimsemeyi kolaylaştırır. Kişi, kendi ifadeleriyle ilgili belirli bir tutarlılığa sahip olmak konusunda bir sorumluluk hissetmekten uzaktır. Bu, hiç olmazsa ürkütücü bir özellik.

Dikkat ettiyseniz, yukarıda saydığımız tüm özellikler iki tarafı keskin birer bıçak gibi işliyorlar. Kişi, bir yandan sahip olduğu düşünsel eksiklik dolayısıyla kolayca kandırılabilir hale geliyor, öte yandan oldukça tutarsız bir görüşü benimsediğinde, aynı eksiklik sayesinde bu kez, görüşünü savunurken zırh giymiş bir şövalyeye dönüşebiliyor. Aynı düşünsel eksiklik, kişinin söylediklerinin yanlış olabileceği ihtimali üzerine düşünmesini güçleştirip, neredeyse imkânsız hale getiriyor. Kompartımanlara ayrılmış bir zihin yapısı bu türden bir zihin işleyişinin sigortası. Çelişki görünmez hale geliyor, kandıran ve kandırılan, rollerinin sürekli değiştiği bir sosyal dans içinde hiçbir rahatsızlık duymadan, karşılıklı dönüp durabiliyorlar.

Samimiyetten uzak, çıkar ve güç peşinde koşan, her şeyi söylemeye hazır, ilke fakiri bir politikacı ol-

saydınız nasıl bir tabana oynardınız? “Kompartıman zihinliler” doğru bir seçim olur muydu, ne dersiniz? Kızdığınızda, “Yaradılanın yaradandan ötürü hoş görüldüğü bir ülkede yaşıyoruz. Ya sev, ya terk et!” diyebileceğiniz bir kitleden bahsediyorum, çelişkiyi görmek konusunda pek becerikli değiller, onları her konuda çok kolay bir şekilde ikna edebilirsiniz. Üstelik tabanınızın bir diğer harika özelliği de üzerine hiç düşünmeden, farklı perspektiflerle bakmadan inandıkları fikirleri savunma konusunda yılmaz-yıkılmaz olmaları. Yetersizlikleri bir güce dönüşmüş, savunuklarının çürütülmesi imkânsız, karşı taraf ne söylerse söylesin onlar hep haklı ve hep erdemli.

4- *İnanmadığım şeyin çok doğru olduğunu biliyorum, çünkü doğru şeye inanıyorum!*

Hatırlarsanız, birinci bölümde, otoriteryen bireyin her konuda en başından haklı olduğuna dair kuvvetli bir inanç taşımaya eğilimli olduğunu söylemiştik. Bu konuda hazırlanmış olan ölçeğin ilk cümlesini verdikten sonra da “Başka söze gerek var mı?” diye sormuştuk. İlk cümle, başlıktaki şaka gibi ifadeden çok da farklı değil. Evet, doğru hatırlıyorsunuz, yüksek sağ kanat otoriteryenlik puanları alan bireylerin ciddi bir oranı, testte aşağıdaki cümlenin yanındaki “onay” kutucğunu işaretliyor:

- İnandığım şeyler öylesine doğru ki onlardan asla şüphe duyamam.

Aslında birinci bölümden bu yana konu üzerinde kafa yormaya devam ettiğimiz için, şimdi ekleyecek birkaç sözümüz olabilir. Ama önce, yukarıdaki örneği aldığımız Dogmatizm Ölçeği'nden birkaç cümle daha paylaşalım:

- Tüm düşünce ve inançların birbirleriyle kusursuz biçimde uyumlu ve dünyaya bakışım son derece berrak.
- Hayatın temel meselelerine bakışımı değiştirecek türden bir keşif ya da yeniliğin ortaya çıkması mümkün değil.

Bunlar, ortalama otoriteryen bireyin onaylamasını bekleyeceğimiz türden cümleler. İki tane de bu bireyin onaylamayacağı türden cümle sunalım:

- En doğrusu, her zaman tüm ihtimallere karşı açık ve inançlarını yeniden gözden geçirmeye hazırlıklı olmak.
- Hayatın temel meseleleriyle ilgili nihai fikirlere varmaktan oldukça uzağım.

Bertrand Russell'a³¹ ait şu iki ifade de araya sıkıştırılmış olsaydı, otoriteryen birey hangi kutucuğu işaretlerdi acaba?

³¹ Bertrand Arthur William Russell (1872 - 1970), Britanyalı filozof, matematikçi, tarihçi ve toplum eleştirmeni.

- İnançlarım için asla ölmek istemezdim, çünkü yanlış olabilirler.
- Bugünün dünyasının en temel sorunu, aptallar müthiş bir güven duyarken, akıllıların şüphe içinde olmasıdır.

Şaka bir yana, otoriteryen bireyin sorununun zekây-la ilgili olmadığını –Russell’la çelişmek pahasına– biliyoruz. Sadece, son derece yetersiz ve sınırlayıcı bir düşünce alanına hapsolmuş gibi gözüküyorlar.

Otoriteryen birey, basitçe başkalarından alarak kabul ettiği kimi düşüncelere derinden bağlıdır. Bu düşünceleri akıl terazisine vurmak konusunda isteksizdir, belki de –özellikle bazı alanlarda– asla böyle bir alışkanlığı olmamıştır. Dolayısıyla, düşüncelerini savunmak zorunda kaldığında ortaya koyabileceği gerekçelere hiçbir zaman sahip olmadığından, herhangi bir tartışmada eli boştur. Yukarıda saydığımız tüm yöntemleri bilinçli veya bilinçsiz olarak kullandıktan sonra, uzayan bir tartışmada er ya da geç dogmatik yüzünü göstermek zorunda kalacaktır.

Dogmatizmden, bireyin kabul ettiği değer ve inançların mutlak hakikat olduğunu kabul etmesini ve bunlarla ilgili inceleme, araştırma ya da tartışmaya ihtiyacı olmadığını savunmasını anlıyoruz. Dogmatik davranan bireyin ortaya koyduğu her türlü düşünce, bu tavrın sonucunda tartışılmaz ilan edilerek bir dogmaya dönüşür. Dogmatik birey, akla dayalı tartışmayı kabul etmediği için er ya da geç zorlamacı olur; çünkü öne

sürdüğü düşünce dışında bir düşünceyi kabul etmesi mümkün değildir. Bir de örnek cümle kuralım: “Tüm dinler içinde hiç şüphesiz en doğru ve merhametli olan dinimizi güzellikle kabul etmezsen, kafanı keseceğiz.”

Dogmatik birey için en kolayı, zamanını aynı dogmaları paylaştığı kişilerle geçirmektir. Bunun dışındaki ilişkiler gerilime gebe dir. Dogmatik zihin yapısı aynı zamanda etnik merkezlik konusuna da bir açıklama getiriyor.

Takdir edeceğiniz üzere, tüm bu özellikler, tıpkı bir kumaşı oluşturan iplikler gibi yan yana gelip üst üste biniyor ve birbirini destekliyor. Listelediğimiz özelliklere, hiç düşünmeden, anti-entelektüelizm, ikiyüzlülük, kendi durumuyla ilgili körlük gibi öğeleri de ekleyebiliriz. Örnek olarak da sırasıyla, sınavlar öncesinde öğrencilerin roman okumasını yasaklayan bir okul müdürü, asgari ücretin bilmem kaç yüz katından daha fazla paraya satın alınmış makam arabasından inip fakirliğin erdemlerinden bahseden bir din adamı, hiçbir malumata sahip olmadığı bir alanda konunun uzmanlarına akıl vermekte beis görmeyen nüfuz sahibi bir kadın gibi gerçek hayattan kişileri sayabiliriz. Buraya kadar aktardıklarımız, söz konusu düşünce biçimini açıklamak üzere en azından bizim için artık yeterli olsa gerek. Akıl yürütmekten kaçınma hali, sayılan tüm bu özellikleri kapsayan ve her birini koruyup kollayan temel özellik olarak listenin en başına yazılabilir. Otoriteryen bireyin zihin dünyası, çocuklukta kalmış olması beklenen daha alt bir seviyede işler ve olup biten hakkında nesnel bir değerlendirme ortaya koymak konusunda bariz yetersizlikler sergiler;

bu tam da otoriteryen iktidarın istediği insan tipidir. Hannah Arendt'in "Totaliter yönetimin ideal öznesi, ikna olmuş Nazi veya ikna olmuş komünist değil, gerçek ile kurgu ve doğru ile yanlış arasındaki ayrımı yitirmiş insanlardır," şeklindeki ifadesi ne kadar aydınlatıcı. Bu arada, artık çocuklara haksızlık etmekten vazgeçelim: Çocuk zihni, otoriteryen zihinden ayrılır. Çocuk, gelişmeye ve mevcut zihin kalıplarını geride bırakmaya çalışırken, yeni bakış açılarıyla etrafını şaşırtmayı arzular. Otoriteryen bireyin tercihininse, gelişmekten çok zihinsel bir yetersizliğin korunması yönünde olduğu söylenebilir. Oysa bu yetersizliği aşmak çok güç olmasa gerek. İnsan zihni gelişime son derece açıktır ve tüm bu saydığımız düşünce hatalarını sergileyen otoriteryen birey, borsada olup bitenler hakkında ya da bahçenin daha verimli nasıl sulanması gerektiği gibi bir konu etrafında son derece zekice bir düşüncesiyle sizi bir anda şaşırtabilir.

Derinde yatan problem hakkında ancak tahminde bulunmaya çalışabiliriz. Otoriteryen bireyi ayıran düşünsel kısıtlılık hali, tanımı gereği, öncelikle otorite figürleriyle olan ilişkisinde kendini gösterir. Birey, otoriteyle ilişkisinde pürüz yaratacak tüm düşünce olasılıklarını kendisine yasaklamış gibi hareket etmeyi tercih eder. Aynı kişi, elektrikli bir aleti tamir etmeye çalışırken göz önüne aldığı ihtimallerden biri yanlış çıktığında, hemen farklı bir düşünce yolunu deneyecek esnekliği gösterebilirken, hayatıyla ilgili bir meselede, otoriteyi sorgulamasını gerektirecek ihtimalleri en başından zihninden uzak tutmayı tercih eder. Sorun, belli hatalı düşünce kalıplarına umutsuz-

ca saplanmaktan çok, bu kalıplardan çıkmamayı arzulamakla ilgili olabilir mi? Böylesi bir arzunun altında yatan sebep ne olabilir? Gerekli zihinsel sıçramayı yaptığında, kişi dünyaya daha geniş bir perspektiften ve daha akılcı bir şekilde bakabilir. Bu yeni ve özgürleştirici bakışın sonucu olarak, kişinin kendini er ya da geç otoritenin karşısında bulması olasıdır. Büyük bir direniş göstermesi ya da bir isyan başlatması elbette şart değil, ama iç dünyası kaçınılmaz olarak daha fazla şüphe ve huzursuzlukla dolacaktır. Kişi, en başından bu ihtimalden korkuyor ve kendi kendini zihinsel bir sıçrayıştan uzak tutmayı tercih ediyor olabilir mi? Belki de istediği tek şey, “Annem babam bilir” dediği çocukluk yıllarındakine benzer bir rahatlığı ömür boyu korumaktır. Huzursuzluk ve çatışma ihtimali, onu kaygılandırıp korkutur. Öyleyse amiri, müdürü, kaptanı, reisi, şefi, patronu onun yerine bilmeye devam edecek. Hissettiği korku, en korkunç iktidarların yollarını açan sebebin ta kendisi olabilir mi?

Otoriteriyen bireyin gözünde, otorite sonsuz gücün sahibidir ve onu ezip geçmesi işten bile değildir. Dolayısıyla, otoriteriyen birey için otoriteyle çatışmaktan kaçınma ve itaat önemlidir. Ama abartılı bir itaatı kabullenen kişi, bunun sonucunda er ya da geç kendi yaşamına, en temel isteklerine yabancılaşmaya başlar ve kaçınılmaz biçimde kendisini içsel bir gerilimle yüzleşir halde bulur. Otoriteriyen birey bu sorunu nasıl çözer? Cevap basit: Otorite figürünü yüceltip idealleştirir ve bu idealleştirmeyi içselleştirdiğinde

itaat doğallaşır. Böylece, eylemlerinin onda yaratacağı çelişki hissinden ve gerilimden kendisini korumayı başarabilir. Yaşamındaki özgün renklerin silikleşmesi pahasına, çelişki ortadan kalkar.

Otoriteryen birey, 'yüce' olana itaat ederek doğru davranışı sergilemektedir –yaptığı doğrudur başka türlü düşünülemez. Bu noktada sözü, Freud sonrası psikanalistler kuşağının en parlak temsilcilerinden Melanie Klein'a³² bırakalım: "İdealleştirme, zulmedilme kaygısının bir uzantısıdır –bu kaygıya karşı bir savunmadır".³³ Klein'ın bu sözü çocuk gelişimiyle ilgili, otoriteryen bireyin bir türlü tamamlayıp ardında bırakmayı başaramadığı dönem...

Daha önce de korkunun, otoriteryen saldırganlık mekanizması ardındaki önemli yerini vurgulamıştık. İşte, korku yine karşımıza çıktı, bu kez kişinin doğrudan doğruya korkunun kaynağını idealleştirmek yoluyla kendini otoriteye karşı çıkma riskinden uzak tutması olgusunun ardındaki olası sebep olarak. Korku, otoriteryen zihinde yer alan en köklü duyguya benziyor. Konu otoriteryenlik olunca, korkunun kendisi korkulması gereken başlıca öğeye dönüşüyor.

Şimdi dilerseniz, otoriteryen bireyin tartışma biçimini anlamaya çalışalım. Düşünme biçiminden çok farklı olmasa gerek, belki bu yolla yeni ipuçları elde edebiliriz.

³² Melanie Klein (1882-1960), Avusturya asıllı İngiliz psikanalist. Nesne ilişkileri okulunun kurucusu olarak kabul edilir.

³³ Melanie Klein. (2020). *Haset ve Şükran*. çev. Koçak, O.; Erten, İstanbul: Metis Yayınları.

Bir Tartışma

Aşağıdaki kısa konuşmayı, arkadaşım Y.'nin bana aktardığı şekline sadık kalarak yazıya dökmeye çalıştım ve daha sonra okumasını, gerekiyorsa düzeltmesini rica ettim. Y., akademik yönelimi dolayısıyla Türkiye'nin yakın tarihi konusunda bilgili olmasını bekleyeceğimiz, son derece kibar ve yumuşak tavırlı bir kadındır. Konuşma, Y.'nin alışveriş yapmakta olduğu kumaş ve dikişle ilgili malzemeler satılan bir dükkânda yaşanmış.

Dükkânda arkadaşım kumaşlara bakarken, biri yaşlıca diğeri genç iki tezgâhtar aralarında konuşmaktadır. Daha doğrusu, yaşı daha ileri olan tezgâhtar genç olana bilgiler vermektedir:

İnönü, bu memleketin canına okudu. Hem milletin elinden işini ekmeğini aldı, hem de ülkeyi Nato'ya soktu, bizi elin gâvuruna muhtaç etti.

Arkadaşım dayanamaz ve istemeyerek de olsa konuşmaya dâhil olur:

Beyefendi, kusura bakmayın, kulak misafiri oldum. Nato'ya 1952 yılında girdik, yani bu konuda karar İsmet İnönü'nün olamaz.

Adam cevap verir:

Nasıl karar İnönü'nün olamaz? Adam Cumhurbaşkanı!

Arkadaşım açıklar:

Hayır, 1950'de İnönü seçimleri kaybetti, 1952'de İnönü muhalefet lideriydi sadece.

Adam sorar:

Kore'ye nasıl asker gönderdi o zaman? (taklit yaparak) Aman bizi Nato'da tutsunlar, atmasınlar diye? Onun sözü geçmiyor mu yani?

Arkadaşım yine açıklama yapar:

Kore Savaşı'na girme kararı 1950'de çıktı, iktidarda Demokrat Parti vardı o zaman. Adnan Menderes...

Adam söze girer:

Her şeyi evirin çevirin, (yine taklit yaparak) sonra, aman efendim Menderes suçlu! Yok öyle yağma. İnönü bu milleti aç bılaç bıraktı, korkaklığından savaşa bile giremedi!

Arkadaşım konuyu açıklığa kavuşturmaya çalışır:

İkinci Dünya Savaşı'nı mı kastediyorsunuz, girseydi çok büyük yıkım yaşanabili...

Arkadaşım sözünü bitiremeden adam konuşmaya başlar:

Adam korkak yahu, beceriksiz. Yunanistan, adalar filan bizimdi şimdi... Sen ne diyorsun, bacım. Kore'de kırdırdı bu milletin gençlerini sonra da...

Arkadaşım açıklamaya çalışır:

Bir şey demiyorum, sadece olup biteni sırasına koymaya çalışıyorum. Demokrat Parti iktidarı 1950'de başladı, aynı yıl Kore Savaşı, 1952'de Nato'ya girişimiz...

Adam tekrar eder:

Altan İnönü'nün ittirmesiyle...

Arkadaşım açıklamaya çalışır:

Nasıl ittirsin, seçimi kaybetmiş, muhalefette...

Adam tekrar eder:

Seçmez tabii bu millet öyle adamı. Halkın adamı değil bir kere, hep zarar hep ziyan...

Arkadaşım konuşmanın anlamlı bir yere varmayacağını düşünür, alışveriş yapmaktan vazgeçer, iyi günler diler ve dükkândan çıkar. Arkasından belli belirsiz söylendiklerini, belki hoş olmayan şeyler söylediklerini hisseder, ama başını çevirip bakmaz ya da cevap vermeye kalkışmaz.

Bu tartışmada ilginç olan, nesnel tarih bilgisiyle kolayca özetlenecek kronolojik bir sıralamanın, konunun uzmanı sayılabilecek biri için bile tartışılmaz hale getirilebilmiş olması. Tezgâhtarın tarih bilgisi yok, ama tarih bilgisine sahip birini dinlemeyi asla arzu edecek gibi değil. Kafasında, *Menderes iyidir, İnönü kötüdür* gibi bir şablon olduğunu düşünebiliriz. Bu şablonla uyumlu cümleler üretmeye çalışıyor sadece. Konuşma uzasaydı, muhtemelen bir süre sonra tekrar başa dönecek ve aynı cümleler tekrar edilmeye başlanacaktı. Y.'nin kibarca doğru bilgiyi aktarma çabası bile –sadece doğru kronolojik sırayı sağlamaya çalışıyor, İkinci Dünya Savaşı'yla ilgili yorumunu tamamlamıyor bile– pek bir işe yaramıyor. Tezgâhtar, rahatlıkla konuyla ilgili yanlış bilgi üretebildiği gibi,

aynı bilgidен yola çıkarak birbiriyle çelişen sonuçlara da varabiliyor: Aynı İnönü hem İkinci Dünya Savaşı'na girmediği için korkak oluyor, hem de hiç ilgisi olmadığı halde Kore Savaşı'na girilmesinin sebebi adedilip kayıplardan sorumlu tutuluyor.

Bilginin ve tutarlılığın değeri yok, her şey birbirine karıştırılıyor, ortaya konan basit bir akıl yürütme ya da somut bilgi bile anlamlı bir etki yaratamıyor. Tartışmanın bir tarafı olan Y. bu açıdan, altından kalkılamayacak türden bir görev üstlenmiş durumda: Bir yandan tartışmayı tartışmanın bir tarafı olarak sürdürürken, diğer yandan "tarafsız bilgilendirici" kimliğiyle karşı tarafın doğru bilgilerden yola çıkmasını sağlamak.

En başında da söyleyebilirdik, ama şimdi açıkça görünüyor olmalı: Yüksek sağ kanat otoriteryenlik özellikleri gösteren bir bireyle gireceğiniz herhangi bir tartışmayı kazanma şansınız, piyangoda büyük ikramiye kazanma şansınızdan yüksek değil. Bunun sebebi, otoriteryen bireyin bu bölümde konu edindiğimiz düşünce özelliklerine bağıllık durumu. Bu, kimi politikacılarda gördüğümüz türden, belli düşünce kalıplarını gönüllü ve neredeyse sistemli bir şekilde benimseme ya da onları bilinçsizce kullanma şeklinde ortaya çıkabilir. Her iki durumda da en altta yatan sebebin korku olduğunu düşünebiliriz. Kendi yetersizliğiyle yüzleşmekten ve idealleştirilmiş otoritenin görüşleriyle çelişmekten duyulan korku, yukarıda aktardığımız tartışmadaki tezgâhtarın tutarsız ve bilgiye dayanmayan yaklaşımını açıklamaya aday. Korkunun olmadığı bir senaryoda, daha tutarlı bir tartışma yaşa-

nacağını ve neredeyse yetmiş yıl önce yaşanmış olaylara o an oynanmaktaki bir futbol maçına verilecek cinsten tepkilerle yaklaşmak gibi bir tuhaflığa düşülmeyeceğini düşünebiliriz.

Korku azaldığında otoriteryen eğilimlerin de düştüğünü biliyoruz. Üniversite mezunlarının genel olarak otoriteryenlik puanlarının, üniversite okumamış bireylere oranla daha düşük çıktığı bilinen bir gerçek. Bunun sebebi ne olabilir? Birtakım deney tüplerine, tahtaya yazılan fizik denklemlerine ya da ekonomi terimlerine yeterince uzun süre bakan insanların otoriteryenlik eğilimlerinin düşmesini bekleyebilir miyiz? Bu pek gerçekçi gözüküyor. Üniversite mezunlarının genel olarak daha düşük otoriteryenlik eğilimi gösteriyor olmasını, Bob Altemeyer genç yaşta edinilen zenginleştirici deneyimlerle ilişkilendiriyor: Genç bireyler, liseden sonra en az dört yıl boyunca, belki ailelerinden ve büyüdükleri çevreden uzaklaşarak, farklı kökenlerden gelen farklı düşüncelere sahip akranlarıyla ve öğretim görevlileriyle zaman geçiriyorlar. Dünyanın daha fazla rengiyle, bu renkleri daha iyi değerlendirebilecekleri bir yaşta karşılaşma şansına sahip olmaları çok değerli. Bu bireylerin, nispeten kısıtlı olması beklenecek aile ortamına ya da orta öğretim çevrelerine oranla daha çok alışmadıkları türden fikir ve yaklaşımla, dostça bir ortamda karşılaştıklarını ve daha toleranslı ve esnek olma yolunda ilerlediklerini düşünebiliriz. Özetle, hayatın o güne kadar kafalarında canlandırmış olduklarından fazlasını içerebileceğini ve bunun korkulması gereken bir şey ol-

madığını anladıkları bir alan olarak üniversite, olumlu bir etkiye sahip. İşin sırrı hiç şüphesiz, laboratuvar ya da amfilerde anlatılanlardan çok, kantinlerde ya da öğrenci evlerinde gerçekleşen karşılaşmalarda ve girilen sayısız sohbette, tartışmada yatıyor.

Elbette, herkesin üniversite mezunu olması toplumlar için bir zaruret değil. Ama benzeri bir zenginleştirici işlevi mahallelerin, sokakların ve iş yerlerinin de görmesini beklemek ütöpik olmamalı. Ayrıca televizyon ya da internet aracılığıyla da olsa, sanata herkesin her zaman erişme şansı var. Sanat da insana, dünyanın pek çok rengi olduğunu ve bunları deneyimlemenin bizleri zenginleştireceğini hatırlatma gücüne sahip. Korkuyu geride bırakmak için güzel bir yol...

Sanatın ayrıca bambaşka bir gücü daha var: Sanat, var olanın ötesine işaret eder, bize içinde yaşadığımız toplumun çok daha iyisini inşa edebileceğimiz gerçeğini hatırlatır. Bu şüphesiz, korkuyu geride bırakmaktan daha fazlası, çünkü *cesaret* sahibi olmak anlamına geliyor.

Sanatın var olanın ötesini göstermesi beklenen yarının, bugünün kitle iletişiminde hemen hemen hiç hatırlanmaması düşündürücü. Televizyon dizileri, endüstriyel birer ürün gibi pazarlanan büyük bütçeli sinema yapımları ya da küçük aşk romanları, var olanı eleştirmek ya da henüz var olmayan üzerine bir söz söylemeye çabalamak yerine, mevcut toplum işleyişinin kolay pazarlanabilir çeşitlemelerini sunmayı tercih ediyor. Böylelikle her şeyden önce toplum içinde kök salmış ilişki biçimlerinin korunmasına destek

oluyorlar. Ortaya koydukları, belli düşünce kalıplarının tekrarından ibaret.

Klasikleşmiş bir örnek verelim mi? 1937 yılında yapılmış olduğu düşünüldüğünde, Walt Disney'in *Pamuk Prenses* çizgi filmi teknik anlamda büyük bir yenilik olarak değerlendirilebilir. Ama içerik olarak ele alındığında, öyküdeki toplumsal roller ne yazık ki izi rahatça orta çağa kadar sürülebilecek toplumsal kalıpların tekrarından ibarettir. Çalışan sınıfların karşılığı olarak görülebilecek erkek Yedi Cüceler, onların yanına sığınarak ev işlerini üstlenen Pamuk Prenses, kötü yürekli Kraliçe, Avcı, Asil Prens vs. tüm unsurlar sınıflı, cinsiyetçi ve hiçbir eşitlik ideali olmayan bir toplumun çizgi film ortamında estetize edilerek onaylanmasından öteye gitmez. Açıktır ki, çizgi filmin ortaya çıkmasını sağlayan tüm teknik ilerlemeye rağmen, masalın aşılması tercih edilmiştir.

Frankfurt Okulu'nun yukarıda özetlemeye çalıştığımız Disney eleştirisinin bir benzerini, Behice Boran³⁴ 1940'lı yılların Türkiye'sinin Kerime Nadir, Muazzez Tahsin Berkand ve Mebrure Sami gibi popüler kadın romancıları ile ilgili olarak ortaya koymuştur. Boran'a göre, "şekerli şurup gibi" duygusallık içeren bu romanlar toplumun gerçeklerinden tamamen kopuktur ve hiçbir anlamlı toplumsal değerlendirme içermez. Boran, zengin-fakir aşkı gibi beylik temalar etrafında dolaşan bu derinlikten uzak romanları, masalların modernleştirilmiş şekli olarak değerlendirir ve oku-

³⁴ Behice Sadık Boran (1910-1987): Türkiye İşçi Partisi'nin son genel başkanı, siyasetçi, akademisyen ve sosyolog.

yucuların ne ruhsal gelişimine ne de “edebi terbiyesine” katkı sunmadıklarını vurgular.³⁵ Bu romanlarda anlatılanlar, daha sonra Yeşilçam için de şüphesiz ilham kaynağı olmuştur ve on yıllar boyunca ortaya konmuş birçok Türk sinema filmi Boran’ın aktardığımız eleştirisini doğal olarak hak etmektedir. Boran’ın vurgusu, tıpkı Disney eleştirisinde olduğu gibi masalların bir türlü aşılma istenmemesi ile ilgili ve ortaya koyduğu eleştirel bakış, bugünün anne babalarını yetiştirmiş kuşağın düşünsel altyapısıyla ilgili önemli ipuçları sunuyor. Bu ipuçları, toplumumuzda bugün de görülüp takip edilebilir; tıpkı on yıllar öncesinde Frankfurt Okulu perspektifiyle ortaya konmuş ipuçlarının pek çok Batı ülkesinde bugün de görülüp takip edilebileceği gibi.

Adorno, çok yerinde bir yaklaşımla, çalışan sınıfın “savaşta ne yaptığı” sorusundan çok, “boş zamanlarında ne yaptığı” sorusuna dikkat çeker. Savaşı mümkün kılan, her şeyden önce orta sınıfların düşünme biçimidir ve bu düşünme biçimi açıktır ki savaştan çok önce şekillenir. Boş zaman aktiviteleri, eğlence içermenin yanı sıra pekâlâ daha özgür ve eşitlikçi bir dünya için cesaretlendirici ve ufuk açıcı nitelikte olabilir. Otoriteryenliğin aşılması şüphesiz, toplumu oluşturan bireylerin kendilerini itaat, saldırganlık ve gelenekçilik zincirlerinden kurtulma konusunda düşünmeye teşvik edecek fırsatlarla karşılaşmasıyla da ilgili. Eğlence için içi boşaltılmış sanat ve objele-

³⁵ Behice Boran. (1941). *Kadın Romancılarımız. Yurt ve Dünya Dergisi*. Sayı: 8, S. 72-79.

rin tüketimi anlayışı, kimseye bir şey katmıyor. Daha kötüsü, bireyler eğlence olarak sunulan öyküler aracılığıyla, sorunlu toplumsal işleyişi ve bu işleyişte paylarına düşen rolleri daha derin biçimde içselleştiriyor. Boş vaktin eğlendirici olmasına dair beklenti elbette anlaşılır, ama eğlendiricilik kavramının geliştirici ve sorgulatici özelliklerden uzak kurgulanıyor olması tehlike arz ediyor. Adorno'nun, Walt Disney'i "Amerika'nın en tehlikeli kişisi" ilan edişine şaşmamalı. Disney ve takipçilerinin dünyası, her şeyden önce her türden sorgulamayı zihinden uzak tutuyor ve çok eski, adaletsiz ilişki biçimlerini yeniden ambalajlayıp izleyiciye onaylatıyor. Otoriteryen liderlerin Walt Disney veya Kerime Nadir'in takipçileriyle kolay kolay problem yaşamayacağı açık, ama ufuk açıcı sanat eserleri onlar için her zaman en azından şüphe uyandırıcı olageldi. Hiçbir otoriteryen lider, bağımsız düşünebilen bireylerle karşılaşmak istemez. Çünkü bu bireyler, kurup sürdürmeyi arzuladığı toplumsal ilişkileri sekteye uğratma potansiyeli taşır.

Bugün Hollywood, Disney'in yaklaşımını tüm dünyaya yaymak konusunda oldukça başarılı. Günümüz Türkiye'sinde ise bu işlevi her şeyden önce televizyon dizilerinin üstlendiği açık. Bu dizilerin büyük çoğunluğu, ciddi bir yıkıcılık riski barındıran yozlaşmış toplum ilişkilerinin renkli fonlar önünde eğlenceli tekrarları üzerine kurulu. Dizilerde, otoriteryen ve tahakkümcü kalıplar yüceltilerek estetize edilebiliyor ve tıpkı tadının güzel olması için üstü şekerle kaplanmış acı haplar gibi, izleyicilere yutturuluyor. Dizilerin

büyük çoğunluğunda servet sahibi olmak çok yüksek bir değer ve güç her şeyden önemli. Anlatılan öykülerde eşitlikçi olmayan kadın-erkek ilişkileri, yapay ve abartılı bir duygusallık sosu altında melodrama dönüşerek tartışılmaz hale geliyor; toplumsal cinsiyet ve sosyal adalet gibi kavramlar özenle konu dışına itiliyor. Şiddet ise düpedüz kutsanabiliyor.

Birkaç sayfa önce aktardığımız karşılıklı konuşmadaki tezgâhtar, tarihle ilgili bilgilerini nereden aldı? Son bir yıl boyunca hangi televizyon programlarını izledi, hangi gazeteleri okudu? Beslendiği kaynaklar farklı olsaydı, aktarmaya çalıştığımız konuşma hiç şüphesiz başka türlü akardı.

Bugün her şeyden çok, henüz var olmayan daha eşitlikçi ve daha özgür bir toplumun gerçekleşme ihtimaline işaret edilmesine ve kişilerin bu yoldaki küçük insani denemelerinin teşvik edilmesine ihtiyaç var. İnsanlığın tarih boyunca tüm ilerleyişi, bu türden işaretlerin cesaretle takibi sonucu gerçekleşebildi. Gerisi sadece oyalanma, kabulleniş ve yıkımla ilgili.

Gelecek bölümün başlığı, otoriteryenlerin sığınmayı çok sevdikleri bir sözcük olan *ahlak*. Sağ kanat otoriteryenlik ölçeği puanlarımız ister yüksek olsun, isterse düşük, kolayca telaffuz edilen bu sözcüğün üzerine konuşmaya başladığımızda hepimiz bir süre sonra net çizgiler çizmek konusunda zorlanmaya başlıyoruz. Bu yüzden ahlak konusunu bir tartışma üzerinden ele almayı tercih ettik, tartışmaya siz de davetlisiniz.

ZİHİNSEL BİR BECERİ OLARAK AHLAK

Hiç küçük bir çocuğun “Ahlak nedir?” sorusuyla karşılaştınız mı? Sanırım, birçoğumuz olabildiğince basit bir yanıt bulma çabasıyla biraz bocaladıktan sonra, “neyin doğru veya yanlış olduğu konusundaki inançlarımız, düşüncelerimiz” gibi bir cevap verirdik. İlk akla gelen bu açıklama oldukça doğru gözükmeyle birlikte, ahlak konusundaki bir güçlüğü ortaya seriyor: Her bir bireyin düşünce ve inançları farklılık göstereceğine, üstelik aynı birey farklı zamanlarda ya da farklı özel şartlar altında aynı ilkeleri savunamayabileceğine göre, ahlak kuralları üzerine konuşmaya çalıştığımızda işler biraz karışmaz mı? Woody Allen’ın *Mantıksız Adam*³⁶ adlı filminde seçtiği örneği ele alalım: Yalan söylemek ahlak dışıdır ve yalan söylememeliyiz. Üst katınızda Anne Frank’ın saklandığını biliyorsunuz ve kapınızı çalan SS subayları size Anne Frank’ın nerede olduğunu soruyor...

Seçtiğimiz örnek, ahlak konusunda bir değerlendirme yapılırken davranışın kendisinden çok şartlara

³⁶ Woody Allen. (2015). *Irrational Man*.

bağlı olarak niyet ve düşünce biçiminin öne çıkarılmasına işaret ediyor. Bu durum, basitçe kurallar koymayı zorlaştırıyor ve tabii işleri karıştırıyor. Sosyal bilimlerde ahlaklı davranışın değerlendirilmesi, ne yazık ki mühendislikte bir metalin elektrik direncinin ölçülmesi gibi kesinlik taşıyamıyor.

İyi ahlaklı bireyler kadar ahlaksız olanlardan da bahsedilebildiğine göre, ahlakın yine de bir ölçüsü olmalı. Örneğin, kendi zamanını ve harcamalarını fedakârca düzenleyerek yoksullara yardım etmeye çabalayan biriyle, çalıştırdığı işçiyi ölümüne sömürmeyi maharet sayan iş adamını nasıl derecelendirmeli? İnsanlar, tıpkı yürümeyi öğrenmeleri ya da gitar çalma konusunda kendilerini geliştirmelerinde olduğu gibi, ahlak konusunda da gözlenip derecelendirilebilir bir gelişim izlerler mi?

Bugün sosyal bilimlerde başvurulmuş en yaygın ölçek Lawrence Kohlberg'in³⁷ ilk olarak 1958 yılında ortaya koymuş olduğu Ahlak Gelişimi Teorisi'dir. Jean Piaget'nin³⁸ çocukların gelişimiyle ilgili düşüncelerinden yola çıkarak geliştirdiği derecelendirmeye, Kohlberg bireyin gelişimi içerisinde içinden geçtiği –ya da geçemediği– ahlaki düzeyleri oldukça anlaşılır biçimde sıralar. Dilerseniz dilimiz döndüğünce özetleyelim. Kohlberg'in yaklaşımında, basitçe üç ana düzey var ve her bir düzey kendi içinde iki basamaktan oluşuyor:

³⁷ Lawrence Kohlberg (1927-1987): Amerikalı psikolog ve akademisyen. Özellikle ahlak üzerine çalışmalarıyla tanınmaktadır.

³⁸ Jean Piaget (1896–1980): İsviçreli psikolog. Özellikle çocuk ve gelişim psikolojisi alanındaki çalışmalarıyla tanınmaktadır.

1- Gelenek Öncesi Düzey

Bu düzeyde, iyi/kötü, doğru/yanlış gibi kavramlar vardır, ama bunlar bağımsız bir iradeyle değerlendirilmez, doğrudan otoriteden alınırlar. Kuralları dayatanın gücü –bu basitçe, konuşanın iri yarı biri olmasıyla da ilgili olabilir– kuralların ne dereceye kadar kabul göreceğini belirler. Kişi, otoriteye körü körüne bağlanır, karşılaştığı herhangi bir sorundaysa temel ölçütü kendi çıkarını korumaktır. Bu basamakta yer alan bireylerden oluşan bir grup içinde herkes basitçe cezadan kaçmaya ve kendi çıkarını korumaya çalışır.

Bu düzeyin ilk basamağı, Kohlberg’in Ahlak Gelişimi Teorisi’nin en alt seviyesidir. Burada davranışların doğruluğuyla ilgili tek bir ölçü var, o da davranışın sonucunda ne olduğu: Ödül varsa davranış doğru, ceza varsa davranış yanlış –bu kadar basit. Birinci basamakta, davranışın gerçekte ne olduğu ve başkaları üzerinde ne etki yaptığı üzerine düşünülmez, bireyin dışındakiler henüz denkleme girmemiştir. Küçük çocukların kurallarla ilk karşılaşmalarında böyle bir dünya algısı oluşturdıklarını düşünebiliriz, hepimiz yola bu düzeyden başlarız. Buraya kısaca “itaat ve ceza evresi” adı veriliyor. Davranışlar, otoritenin varlığına ve tavrına göre şekillenir. Otorite yoksa her şey serbesttir, otoritenin tavrı üzerine fikir yürütülmez. Anne odadayken misafirler için ayrılmış şekerler yenmez, ama anne başka bir odaya geçer geçmez şekerler mideye indirilir. Büyükler dünyasından bir örnek vermek gerekirse, sürücü trafikte hız sınırına uyar, çünkü

yol boyunca radarla kontrol yapılmakta olduğunu bilir ve ceza yemek istemez.

İkinci basamak, “saf çıkarıcı dönem” adını taşıyor. Burada birey, başkalarının varlığını, otoritenin ve kuralların yapısını bir miktar anlamış ve kendi davranışlarını en yüksek çıkarı elde edebileceği şekilde düzenleme yolunu seçer hale gelmiştir. Bu basamakta başkaları hesaba katılır, ama duruma göre ve bir pazarlık ögesi olarak: Başkalarının hakları ya da adil olup olunmamasının henüz bir değeri yoktur, empatiden bahsetmekse zordur. Bir takım ahlaki ilkeler dile getirilebilir, ama sadece duruma göre eğilip bükülerek. Sürücümüz hız sınırına uyar, çünkü kaza olursa arabası zarar görebilir, bir sürü tatsızlık da cabası.

2 - Gelenek Düzeyi

Gelenek düzeyine gelindiğinde, kişinin algıladığı çevre genişleyerek daha fazla bireyi içerir. Artık kişi için başkalarının yargıları ve düşünceleri dikkate alınması gereken şeyler haline gelmiştir.

Bu düzeyin alt seviyesinde yer alan üçüncü basamakta kişi yakın çevresini esas alır, çevresiyle çelişmek ve onun tarafından yerilmek istemez. Dürüst, güvenilir, iyi ve uyumlu biri olarak bilinmek önemlidir. Bu duruma, “iyi çocuk durumu” ya da “konfor alanı” diyebiliriz. Kişi kendisinden beklenen rolü benimser ve içinde yer aldığı grup tarafından kabul görmek is-

ter. Üçüncü basamaktaki sürücümüz hız sınırına uyar, çünkü herkesin onun kurallara uyan bir sürücü olduğunu görmesini ister, zaten o da çevresiyle zıtlaşmak istemez.

Dördüncü basamakta çevre daha genişleyerek doğrudan tanışılmayan, hiç karşılaşılmayacak kişileri de içerir hale gelir ve toplum olur; toplumun kuralları olan yasalara uymanın önemi kabul edilir. Kanunlara uymak önemlidir, çünkü toplumla uyum ancak bu sayede mümkün olur. Üçüncü basamaktaki iyi çocuk, gelişip olgunlaşarak dördüncü basamakta iyi vatandaş olur. Bu basamağa “kanun ve düzen” adını verebiliriz. Dördüncü basamaktaki sürücümüz hız sınırına uyar, çünkü kanunlar bunu gerektirir.

3 - Gelenek Sonrası Düzey

Bu düzeye ulaşmış birey, dünyayı değerlendirebilme ve doğru olan davranışı seçebilme konusunda bağımsız düşünme yeteneğine sahiptir.

Gelenek sonrası düzeyin ilk basamağı olan beşinci basamaktaki kişi kurallara saygı duyar, ama her davranışını aklın süzgecinden geçirecek olgunluğu da edinmiştir. Burada onun için belirleyici olan, yasaların üstünde yer alacak bir toplum sözleşmesi kavramıdır. Toplumun çıkarları her şeyden önce gelir, yasalara körü körüne uyulması söz konusu olmaz. Beşinci seviyedeki sürücü hız sınırına uyar, çünkü hız sınırına

uymamak kazalara sebep olabilir ve üzücü sonuçları olabilecek kazalara karşı hız sınırı anlamlıdır.

Altıncı ve en üst basamak ise evrensel ahlak ile ilişkilidir. Bu seviyede birey, kendisine ait bir bakışla ahlak üzerine düşünme becerisine sahip hale gelir. Onun için, insan onuruna saygı ve evrensel ahlak ilkeleri her şeyin üstündedir. Bireyin amacı adalet, eşitlik, insan hakları ve özgürlüklerin savunulması, rehberiyse gelişmiş bir empati duygusu ve evrensel ahlak ilkeleri olur. Bu seviyedeki sürücümüz hız sınırına uyar, çünkü aksi takdirde başka bir canlıya zarar vermesi mümkündür. Ya da sürücülükten istifa edip araba sahibi olmamayı tercih eder; tüketimi azaltmak, gürültü ve egzoz gazıyla çevreye zarar vermemek için.

Dikkat edilirse, sürücümüz her defasında hız sınırına uyuyor, dolayısıyla kanun önünde değişen bir şey yok. Ama kanuna uyuyor olmakla birlikte, aynı davranışın sonucunda ahlaki bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, en alttaki basamaktan en üstteki ne tüm seviyelerde yer alması mümkün. Bunun sebebi, bölümün başında da belirttiğimiz gibi, ahlaki bir değerlendirmenin salt davranıştan çok, ancak kişinin amacı ve düşünüş biçiminden yola çıkılarak yapılabilecek olmasında yatıyor.

Kohlberg, saydığımız basamaklardan biri tamamlanmadan diğerine atlanamayacağını, bütün düzeylerden ancak sindirilerek geçilebileceğini vurgular. Yine Kohlberg'e göre, toplumun çoğunluğu, gelenek düzeyindeki bireylerden oluşur. Herkesin bir gelişim potansiyeli vardır, dolayısıyla herkesin en üst sevi-

yeye çıkması beklenemez. Teori bize aynı zamanda, ahlaki gelişimin sadece bir anlama ve zihinsel gelişim konusu olmadığını, ancak empati duygusuyla birlikte var olabileceğini de anlatıyor. Kendimizi karşımızdakinin yerine koyma becerisinden yoksunsak, adil davranmamızı beklemek saflık olur.

Etrafınızı gözlerseniz, bu düzeylerin temsilcilerinin farklı sıfat ve konumlarla her gün karşımıza çıkmakta olduğunu fark edersiniz. Kohlberg'in adım adım sindirilen düzeylerden söz etmesi elbette boşuna değil, aileden başlayarak doğru değerler eğitimi ve doğru rol modellerin varlığı, sağlıklı ahlaki muhakemeye sahip bireyler ve iyi işleyen bir toplumun olmazsa olmazları.

Bu somut yaklaşımın bir sonucu da ahlakın meleklerin gaipten fısıldadığı soyut bir şey olmadığı, öğrenilip geliştirilen zihinsel bir beceri olarak ele alınabileceği düşüncesi. Empatinin geliştirilebildiğini göz önüne aldığımızda, ahlakı herkes için içerisinde gelişip ilerlenecek bir alan olarak değerlendirmeye başlarız. Bu elbette olgunlaşarak büyümek ve yetişkin olabilmekle de ilgili ve böyle düşünmek, açıkçası insana umut veriyor.

İşte basit bir çıkarım: Yeterli farkındalığa sahip olmayan bir toplumda, ikinci basamaktaki bireylerin –saf çıkarıcılar– yeterince manipülasyon becerisine sahip olduklarında, önlerinin vicdansızlıkları sayesinde çok açılacağını düşünebiliriz. Böyle bir toplumda güç sahibi haline gelen ikinci basamaklar, üçüncü basamakları –iyi çocuk olup etrafıyla uyumlu olmak isteyen ama toplumsal idealler gibi konularda farkındalıkları

olmayanlar– kolayca yanlarına çekebilir gibi, ne dersiniz? Ortaya çıkan toplum düzeni, güçlü ve atılğan bir reisler grubu ile reislerinden hem korkan hem de bir şeyler bekleyen, gerektiğinde harcanabilecek olan daha kalabalık alt statü gruplarından oluşur. Kurallar sadece çıkarlarla ilişkili olarak şekillenir, empati ve adalet kavramları unutulur, eleştirel düşünce işlemez. İkinci ve üçüncü basamakların bu birliğinin, hazırlıksız yakalanan ve kendilerini azınlıkta hisseden dördüncü, beşinci ve altıncı basamak sakinleri için hayatı çekilmez kılmasını bekleyebilir miyiz? Üstelik ne yaparlarsa yapsınlar, ikinci ve üçüncü basamak sakinleri kendilerini hep ahlaklı bir çoğunluğun üyeleri olarak göreceklerdir.

Kohlberg'in teorisinden yola çıkarak her şeyi bir anda çözüverdik sanki, değil mi? Elle tutulur hale getirilmesi pek de kolay olmayan ahlak, sistematik bir yapıya büründü ve insanın ahlaki bakışını basamaklar halinde değerlendirebildik. Toplum içindeki hiyerarşinin üst basamaklarına tırmananların ait oldukları ahlaki gelişim basamağından yola çıkarak, aynı toplumdaki farklı ahlaki gelişim basamaklarından bireylerin başına gelebilecekler üzerine fikir bile yürütebildik.

Kohlberg'in sunduğu basamaklar elbette anlamlı, çıkardığımız sonuçlar da yanlış değil. Ama bu derece şematik bir bakış açısı, ahlaki sorunlara bakışla ilgili olarak tüm insanlığı kapsayıcı bir değerlendirme aracı olabilir mi? Bu konuda, Lawrence Kohlberg ile birlikte, Harvard Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış,

feminist psikolog Carol Gilligan'ın³⁹ gözden kaçırılmaması gereken önemli düşünceleri var.

Ve Yeni Bir Bakış Açısı

Carol Gilligan'ın Türkçeye *Kadının Farklı Sesi*⁴⁰ başlığıyla kazandırılmış olan *In a Different Voice*⁴¹ isimli kitabında ortaya koyduğu düşünceleri ele almadan önce, isterseniz küçük bir öykü okuyalım.

Öykümüzde kanserden dolayı ölüm döşğinde yatan bir kadın var. Doktorlar, kadının yakalandığı türden kanserin tek bir ilacı olduğunu söylüyor. Bu, kadın ve kocasıyla aynı kasabada yaşayan bir eczacının bulmuş olduğu, radyum içeren özel bir ilaç. İlacın yapımı pahalı, ama eczacı ilacı maliyetinin 10 katına satıyor. İlaç için gerekli olan radyumun maliyeti 200 dolarken, eczacının ilacın küçük bir dozu için koyduğu fiyat 2.000 dolar.

Hasta kadının kocası Heinz zor durumda.

Tanıdığı herkesten borç almaya çalıştı ama sa-

³⁹ Carol Gilligan (d. 1936): Amerikalı feminist, ahlak bilimci ve psikolog.

⁴⁰ Carol Gilligan. (2017). *Kadının Farklı Sesi Psikolojik Kuram ve Kadının Gelişimi*. çev. Duygu Dinçer, Fulden Arısan, Merve Elma. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

⁴¹ Carol Gilligan. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.

dece 1.000 Dolar toplayabildi. Heinz eczacıdan bir indirim yapmasını ya da ödemeyi daha sonra almayı kabul etmesini istediğinde, eczacının cevabı açıktı: “İlacı ben buldum ve bu işten para kazanmak istiyorum!” Çaresiz kalan Heinz, bir gece eczacının laboratuvarına girerek ilacı çaldı.

Heinz’in ilacı çalması hakkında ne düşünüyorsunuz? Davranışı sizce doğru mu, yanlış mı? Neden?

Bu öykü, 60’lı ya da 70’li yıllardan bir Türk filminde yer almaya oldukça uygun gözüküyor. Sizin de aklınıza Cüneyt Arkın’ın ölümsüz repliklerinden biri geliyor mu? 1975 yılına, Melih Gülgen’in yönettiği *Cemil*⁴² filmine gitmeye ne dersiniz. “Noğlumun tedavisi için patronlardan alacağım her kuruş rüşvet, ülkemde doğan her yavrunun gelecek güzel günlerini karartan bir lekedir!”

Komiser Cemil’in repliği bir yana, bu öykü bizzat Kohlberg tarafından, ahlaki gelişim seviyelerinin anlaşılmasını kolaylaştırmak için örnek olarak verilmiştir ve yoruma son derece açıktır. Tahmin edilebileceği gibi, çalmayı doğru ya da yanlış bularak verilecek cevapların tümü, arkalarındaki düşünce biçimine bağlı olarak altı basamaktan biriyle ilişkilendirilebilir. *Çalması yanlış, hırsızlık yapması sonucu hapse girer, bu da onun kötü biri olduğunu gösterir* ifadesi birinci basamak “itaat ve ceza” olarak; *Çalması yanlış, çünkü başkalarının da ilaca ihtiyacı olabilir ve onların da hayatları aynı de-*

⁴² Melih Gülgen. (1975). *Cemil*. Senaryo: Bülent Oran

recede önemli ifadesi altıncı basamak “evrensel ahlak” olarak; Çalması doğru, çünkü bu karısının istediği bir şey ve Heinz iyi bir koca gibi davranmak ister ifadesi üçüncü basamak “iyi çocuk ya da konfor bölgesi” olarak yorumlanabilir vb. Bu arada, Cüneyt Arkın’ın hayat verdiği Komiser Cemil’in yukarıdaki sözleri, en üst seviye olan altıncı basamak - evrensel ahlak ile uyumlu gözüküyor, ya ne sanmıştınız?

Kohlberg ile bir dönem birlikte çalışmış olan Gilligan’ın Kohlberg’e ve hatta neredeyse psikoloji biliminin tamamına eleştirisi, teoriler oluşturulurken verilerin ağırlıklı olarak erkeklerden toplandığı ve sonuçlara erkek bakışıyla varılmakta olduğu yönünde. Gilligan eleştirisinde, Freud’un 1914 tarihli “Narsisizm Üzerine” başlıklı makalesine bir gönderme yapar ve Freud’un makalede, kadınların ilişki kurma biçimlerini, ahlaki gelişimlerini ve benlik duygularını çözme konusundaki yetersizliğini itiraf edercesine, kadın psikolojisini nitelemek üzere kullandığı “karanlık bir kıta” ifadesinin üzerinde durur. Teorisiyle ilgili tüm verileri erkeklerden toplamayı tercih eden Kohlberg de karanlık kıtadan uzak durmayı tercih etmiş gibidir.

Psikoloji biliminde, kadınların kendi adlarına konuşma hakkından mahrum bırakılmış olduğunu savunan Gilligan, çalışmasında yukarıdaki öyküyü kız ve erkek çocuklara yorumlatmayı dener. Gilligan’ın *Kadının Farklı Sesi* adlı kitabında paylaştığı sonuçlar oldukça ilginçtir.

Gilligan, öyküyü on bir yaşındaki iki çocuk olan

Jake ve Amy'e okur ve onlara öykü hakkındaki düşüncelerini sorar. On bir yaş seçimi, Gilligan'ın da vurguladığı gibi, iyi bir tercih gibi gözüküyor. On bir yaşındaki halinizi hatırlıyor musunuz? Hemen ergenlik öncesi bir yaş, dünya algısının ve düşünme yeteneğinin hızla geliştiği, özgüvenin yüksek ve hayal gücünün geniş olduğu, dünyayla ilgili yorumların heyecanla ortaya konduğu olağanüstü bir hayat dönemi. On bir yaşımda, belki hızla gelişmekte olan zihinsel becerilerimizin de etkisiyle, pek çoğumuz dünyayı değiştirebileceğimize dair iyimser bir inanca sahibizdir –çoğumuzun ilerleyen yıllar içinde yitirdiği türden bir heyecan ve inanç.

Dilerseniz, önce araştırmanın erkek çocuğu, Jake'in öyküye bakışını görelim. Jake, Heinz'ın ilacı çalması'nın doğru bir davranış olduğundan emin: *Bir kere, insan hayatı paradan daha değerli. Eczacı sadece 1.000 dolar kazandı diye ölmez, ama Heinz ilacı çalmazsa karısı ölecek. (Hayat niye paradan daha değerli?) Çünkü eczacı daha sonra kanser olmuş zengin birinden yine bin dolar alabilir, ama Heinz karısını geri getiremez. (Niye?) Çünkü insanlar başka başkadır ve Heinz'ın karısını geri getiremezsin.*

Jake'e göre, Heinz yakalansa bile yargıç yüksek ihtimalle yaptığı şeyin doğru olduğunu düşünecektir. Hırsızlığın bir suç olduğu söylendiğinde, Jake yasaların da hataları olabileceğini ve yasalar yazılırken her şeyin önceden bilinemeyeceğini söyler.

On bir yaşındaki Jake'in akıl yürütmesi oldukça sağlam gözüküyor. Yasalar sosyal düzenin korunması için elbette gerekli, ama eksik veya hatalı kaldıkları

durumlar da ortaya çıkabilir. Jake'e göre, *durumu anlayacak olan yargıç, Heinz'a olabilecek en hafif cezayı verecektir*. Jake, görüşmenin ilerleyen safhalarında Heinz'ın ikilemini *insanlar arasında oluşan bir matematik problemi gibi gördüğünü* söyler. Matematik, Jake'in tanımlamasıyla, *tamamen mantıklı olan tek şeydir ve buradaki sorunun cevabı ancak doğru veya yanlış olarak verilebilir*.

Gilligan, Jake'in bakışını ahlak konusunda geleneksel erkeksi düşünüş biçimine bir örnek olarak ortaya koyar. On bir yaşındaki erkek çocuğunun konuya yaklaşımı, haklar ve kurallara bağlı bir adalet arayışı üzerine kuruludur. Bu yaklaşıma göre, olayın öznesi olan Heinz tek başına doğru cevabı bulmak ve ona göre davranmak zorundadır.

Jake'in sınıf arkadaşı, on bir yaşında bir kız çocuğu olan Amy'nin olaya bakışı ise farklıdır. Amy'ye göre, Heinz ilacı çalmamalıdır. Amy cevap verirken, başlangıçta kendisinden çok emin gözükmez, hatta biraz kararsız gibidir: *Yani bence çalmaması gerekir. Bence ilacı çalmak dışında başka yollar da olabilir. Borç alabilir, belki bir şeyini rehin bırakabilir ya da başka bir şey düşünebilir, ama ilacı çalması doğru olmaz – ama karısının da ölmemesi gerekir*.

Amy, Heinz'ın neden ilacı çalmaması gerektiği sorusuna cevap verirken kanunlar ya da mülkiyetten söz etmez. Onun düşündüğü, Heinz ve eşidir: *Eğer ilacı çalarsa belki karısını kurtarabilir, ama sonra da belki hapse girer. Heinz hapisteyken karısı daha da çok hastalanırsa ne olacak? O zaman yine ilaçtan bulmaları gerekecek ve bu da tabii hiç iyi olmayacak. Çözüm için aslında konuyu arala-*

rında iyice konuşmaları ve para konusunda başka bir yol bulmaları gerekiyor.

Amy, Jake'ten farklı olarak, konuyu içinde insanlar olan bir matematik problemi olarak görmez. Amy için burada insanlarla ilgili bir öykü vardır ve öykünün zaman içinde farklı yönlere akması mümkündür. Amy, Heinz'ın eşiyle ilgili endişelerini, eşinin Heinz'a olan ihtiyacını göz önüne alır ve eczacının isteğini de dikkate alarak, aralarındaki ilişkiyi zora sokmadan uyumlu bir yol bulmaya çabalar. Heinz'ın eşinin ölümü de Amy için ilişkiler içinde değerlendirilecek bir şey: *Eğer ölürse hem bir sürü başka kişi hem de kendisi acı çekmiş olur.* Amy'nin eczacı konusundaki düşüncesi oldukça net: *Eğer birinin elinde başka birini hayatta tutacak bir şey varsa ve onu vermiyorsa, bu yanlıştır.* Amy'ye göre sorun, eczacının parayla ilgili beklentisinden çok, durumu gerektiği gibi değerlendirip Heinz'a doğru bir cevap verememesiyle ilgilidir. Amy'ye göre, *çalmak doğru değil, ayrıca Heinz ilacı çalsa bile eşine nasıl vermesi gerektiğini bilemeyebilir ve eşi yine ölebilir.* Amy'nin bakışında, haklılar ve haksızlardan ziyade birbirlerine ihtiyacı olan ve bir arada doğru biçimde davranmanın yolunu bulması gereken insanlar var.

Jake, öyküdeki Heinz'ı tek başına karar vermek zorunda olan bir kişi olarak görüyor. Buna göre, Heinz olayın ilaç, para, eşinin hayatı, hapse girme riski gibi öğelerini bir muhasebeci gibi alt alta dizerek net bir çözüm aramakla yükümlü. Zira durumun bir tek doğru çözümü olabilir.

Amy nin bakışında öyküde tek başına bir mantık

problemi çözmeye çalışan Heinz yok, bir ilişkiler ağı var. Ağdaki tıkanıklığın sebebiyse, eczacının durumu doğru biçimde değerlendirememesi ve Heinz'a doğru bir cevap verememesi. Amy'ye göre, eczacının Heinz'ın eşinin durumunun ciddiyetini anlaması sağlanırsa sorun çözülecek. Ayrıca, *dünyada insanlar daha çok paylaşırsa, kimsenin hırsızlık yapmasına gerek kalmaz.*

Amy'nin cevabı, Kohlberg'in derecelendirmesinde ikinci ve üçüncü basamakların, yani "saf çıkarıcı" ve "iyi çocuk" arasında bir yere düşüyor. Jake'in cevabıysa, tam bir seviye yukarıya, üçüncü ve dördüncü basamakların, yani "iyi çocuk" ve "kanun ve düzen" arasında bir yerde. Kohlberg yaklaşımına göre bunun sebebi, Jake'in kesin bir ahlaki/mantıksal bir model ve buna bağlı davranış önerisi ortaya koyması, Amy'nin ise olayı bir mantık kalıbına sokmadan ve bireysel bir inisiyatif almadan "pasifçe" yorumluyor olması.

Ortada iki dünya var: Jake'in dünyasında neredeyse, elinde problemiyle beyaz bir fonun önüne tek başına yerleştirilmiş Heinz'ı ve çözümünü görüyoruz. Amy'nin dünyasında ise bir ilişkiler dizisi ve soruna iletişim yoluyla bir çözüm üretilebileceği inancı var. Sizce hangi bakış açısı daha insancıl?

Gilligan, 1982 tarihli kitabı *In a Different Voice*'ta [*Kadının Farklı Sesi*], bu ve bunun gibi başka örneklerle kadın ve erkeğin dünyaya bakışındaki farkları ortaya koyar. Erkekler bir öyküyü değerlendirirken, öğeleri yalıtarak bir şemaya indirgemekte ve en sonunda mantıklı olarak kabul edilebilecek net bir çö-

züme ulaşmayı amaçlamaktadır. Kadınlar ise öyküde erkeklerle aynı ahlaki sorunu görmekle birlikte, bütünü içindeki ilişkiler ağını ve belirsizlikleri göz ardı etmemekte ve çözümü, bu ağ içinde aktörler tarafından geliştirilecek karşılıklı anlayışta aramayı tercih etmektedir.

Jake ve Amy'ye geri dönersek, iki bakış açısındaki farklılığın bir örneği de "Kişi, kendine karşı olan sorumluluğu başkalarına karşı olan sorumluluğuyla zıt düşerse nasıl bir seçim yapmalı?" sorusuna verilen cevapta gözleniyor. Jake, *Başkaları için dörtte bir kendin için dörtte üç yaparsın* diyerek işin içinden sıyrılıyor. Ama Amy'nin cevabı daha uzun ve karmaşık: *Yani, aslında duruma bağlı bir şey. Eğer birisiyle ilgili bir sorumluluğun varsa bunu belli bir ölçüye kadar yerine getirmelisin. Sahiden canını yakacak bir şey olacaksa ya da yapmayı çok ama çok istediğin bir şeyi yapamayacaksan, o zaman belki kendine öncelik tanıman gerekir. Ama sorumluluk taşıdığın kişi sana çok yakınsa, o zaman neyin daha önemli olduğuna karar vermelisin.*

Gilligan'a göre, benzer bir durum kadınlar ve erkeklerin kendilerinden bahsetmeleri istendiğinde de gözleniyor. Kadınlar, kendilerini ilişkileri üzerinden anlatmaya eğilimliyken, erkekler "ben" sözcüğünü öne çıkarıyor ve kendilerini daha çok ayrımlar üzerinden tanımlıyor. Gilligan, günlük hayatta kolayca gözleyebileceğimiz başka bir noktaya daha vurgu yapıyor: Erkeklerin seçtiği örnekler ve ifade biçimleri daha fazla şiddet içeriyor. 11 yaşındaki Jake'in sorumluluk

konusunda seçtiği örnek komik ve ürkütücü: *Eğer kendini bir atom bombasıyla havaya uçurmak istiyorsan, belki el bombası kullanman daha doğru olur, çünkü atom bombası kullanırsan komşuların da ölür.*

Bu noktada, kadın ve erkek perspektiflerindeki farklılıkların sebeplerini, biyoloji yerine kültürde aramanın şüphesiz daha gerçekçi olacağını hatırlatalım. Gilligan, gözlem sonuçlarını masallarla da ilişkilendiriyor. Erkek çocuklar ejderhaların kılıçla doğrandığı fantezilerle büyürken, kız çocukların dinlediği masallar ilişkiler üzerine ve tabii çizgi filmlerden iş yaşamına ömür boyu karşılaşılan, benzer etkiye sahip nice kültürel öge de devreye giriyor.

Çocukluk ilişkileri ve eğitimin beslediği iki farklı perspektiften iki farklı ahlaki bakışın doğduğu düşünülebilir: Daha çok erkeklerle ilişkilendirilebilecek, mantık ve adalet kavramlarına yaslanan bir ahlaki bakış ve ağırlıklı olarak kadınlarla ilişkilendirilebilecek gibi duran, ilişkileri esas alarak bakım, anlayış, ilgi ve özeni yücelten diğer ahlaki bakış. Gilligan, “adalet ahlakı”⁴³ ve “özen (ya da ilgi ve bakım) ahlakı”⁴⁴ tanımlamalarını yapıyor. İki ahlak anlayışı, Gilligan’a göre birbiriyle uyumsuz. “Erkeksi” bakış açısında adalet, haklar ve kanunlar öne çıkarken, “kadınsı” bakışta insanın temel ihtiyaçları ve duygular merkeze yerleşiyor. Birinde her şeyi araçsallaştıran erkeksi bir zihin işliyor ve nerdeyse siyah beyaz bir doğru çözüm aranıyor. İlişkiler, birey-

⁴³ İng. Ethics of justice

⁴⁴ İng. Ethics of care

lerin bağımsız bakış açıları, beklenti ve duyguları bu dünya resminde kendilerine yer bulmakta zorlanıyor. Kadınsı olarak değerlendirilen bakış açısında ise öykünün tamamı gözden yitirilmiyor. Burada, öğelerin çokluğu, matematiksel bir bakıştan ziyade sezgisel bir akıl yürütme becerisine duyulacak ihtiyacı öne çıkarıyor. Her öğe önemli; bir matematik probleminin çözümü değil, ilişkilerde anlamlı ve daha iyiye götürececek bir değişim aranıyor. Erkeksi bakış açısının en üst değeri adaletken, kadınsı bakış açısında ihtiyaçların karşılıklı giderilmesi ve özen yüksek değerler olarak ortaya çıkıyor. Özetlemek gerekirse, *adil olmak* ile *şefkatli olmak* karşı karşıya.

Şimdi dilerseniz, birkaç sayfa önce yaptığımız, alt ahlak basamaklarında takılıp kalmış bireylerin toplumsal hiyerarşi içinde yükselmelerinin, toplumun ahlaki anlamda daha gelişmiş bireyleri için hayatı nasıl güçleştireceğiyle ilgili yorumumuza dönelim. Kohlberg'in Ahlaki Gelişim Evreleri perspektifinden bakılarak yapılan bu yorum elbette yanlış değil, ama bir eksiklik içeriyor: Böylesi bir bakış, hiyerarşik bir toplum değerlendirmesi getiriyor ve farklı ahlak seviyelerinin temsilcilerini birbirinden yalıtılmış olarak algılamamıza sebep oluyor. Bu perspektifle değerlendirmelere giriştiğimizde karşımızda bir toplumdan çok, yalıtılmış ve birbiriyle çelişen/çatışan gruplar görmeye eğilimli olmamız söz konusu. Tıpkı Jake'in, açık uçlu öykümüzde Heinz'ı yalıtması gibi. Yalıtılmışlık halleri, tarafları daha radikal çözümlere iter ve

bu herkes için risk anlamına gelir. Oysa toplum bir bütündür ve iletişimden beslenir. Bir ilerleme kaydedilecekse, bu hiç şüphesiz, Amy'nin de önerdiği gibi, ağ içinde doğru cevabı vermeyi başaramayanlara durumun "iyice konuşularak" anlatılması yoluyla başarılabılır.

Konu, içselleştirilmiş kadın veya erkek rolleriyle ilgili olabilir mi? Örnek vermek gerekirse, bir kadın başbakanın, ülke halkının düşünce biçiminde olumlu bir farklılık yaratabileceğini varsayabilir miyiz? Dilerse-
niz, Margaret Thatcher ve Tansu Çiller örneklerine bir bakalım. 1996 yılında, Susurluk kazasından sonra, devletin içine sızmış, cinayetten kaçakçılığa her türlü suçu işlemeye hazır bir çetenin varlığı açığa çıktığında, dönemin başbakanı Tansu Çiller'in söyleyebildiği tek şey, "Devlet için kurşun atan da devlet için kurşun yiyen de şerefli dir," olmuştu. Ne ortaya dökülen yapılanmanın kurbanlarını rahatlatacak bir söz ne de daha barışçıl, daha şeffaf ve daha adil bir toplum için bir umut ışığı. Margaret Thatcher 1987 yılında bir kadın dergisine verdiği röportajda, toplumdan ve sosyal adaletten ne anladığını veciz(!) biçimde ifade ediyor: "Sorunlarını topluma yansıtıyorlar. Biliyorsunuz ki toplum diye bir şey yok. Tek tek erkekler ve kadınlar var ve aileler var. Ve hiçbir hükümet, insanlar aracılığıyla yapılabilecekler dışında hiçbir şey yapamaz ve insanlar öncelikle kendi başlarının çaresine bakmalıdır".

Çiller'in mantık yürütme gibi gözük en ama bir şey söylemeyen cümlesi ve Thatcher'ın toplumun varlığı-

nı inkâr ederek tek tek başının çaresine bakmak zorunda olan bireylerden söz eden ifadeleri, içerdikleri şiddet ve dayanışmayı reddeden yapıları gereği, kadınsı olarak nitelenebilecek “özen ahlakının” hiç şüphesiz çok uzağındalar. Her iki ifade de, erkeksi adalet ahlakının abartılarak demagoji sosuna bulanmış birer karikatürü gibi. Bu iki başbakanın birer kadın olması, akla J.G. Ballard’ın⁴⁵ “reklamcılığın bir kolu olarak görülen politika”⁴⁶ ifadesini getiriyor. Neoliberalizmin 1980’lerde başlayan tırmanışı içinde, orta çağa doğru evrilecek yeni dünya düzeninin öğelerinin daha sevecen ve anlayışlı kadın imajları üzerinden sunulması kimilerince oldukça pratik görülmüş olsa da sunulan şey, kadınlara atfedebileceğimiz özen ahlakından çok uzakta bir yerde. Thatcher ve Çiller gibi örneklerde, erkekler dünyasında asimile olmuş kadın kimliğinden söz edilebilir mi? Ya da belki özen ahlakının değerleri tamamen dışlandığında, kadınların reklamcılığın bir kolu olarak görülen politika içinde ancak erkek bakış açısının temsilcisi olarak yer bulabildiğini söyleyebiliriz.

Politikadan ana konumuza dönelim ve hemen akla gelen şu soruyu soralım: Bu iki ahlakın kadınsı ve erkeksi olarak nitelenmesi ne derece doğru? Gilligan,

⁴⁵ James Graham Ballard (1930- 2009) İngiliz asıllı romancı ve yazar. Eleştirel bir bakışla yazdığı bilimkurgu romanlarıyla tanınmaktadır.

⁴⁶ “Yaşadığımız dünyayı pazarlamacılık, reklamcılık, reklamcılığın bir kolu olarak görülen politika ve özgün tepkinin yerini alan televizyon ekranı aracılığıyla deneyim gibi çok çeşitli kurgu türleri yönetiyor.” J.G. Ballard, *Çarpışma*.(1997). çev. N. Deveci, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

2011 tarihli makalesinde⁴⁷ “Ataerkil bir bakış açısı-
la,” diyor, “özen ahlakı kadına aittir, demokratik bir
bakış açısıyla ele alındığında ise özen ahlakı, insana
aittir.” Sorun, benimsenmiş cinsiyet kalıplarının öte-
sinde, elbette insancıl olmakla ilgili ve tercih edilen
ahlaki yaklaşım toplumun bütününe doğrudan ilgi-
lendiriyor.

Erkek çocukların çok sevdiği bilgisayar oyunla-
rında, kahramanlar oyunun fonu olarak seçilmiş gö-
rüntülerden ve birbirlerinden mutlak biçimde ayrışır
ve karşılıklı mücadele ederler. Şiddet her an oyunun
içindedir, kurallar bellidir, yapılabilecekler sınırlıdır.
Her oyuncu kendi adına mutlak zaferin peşinde ko-
şar. İnsan yaşamıysa bilgisayar oyunlarına benzemez:
Bir arada geçirdiğimiz hayatlarımızda kimse yalıtıl-
mış değil ve herkes hem önünde hareket ettiği fondan
hem de birbirinden etkileniyor. Gerçek hayatta öykü-
ler açık uçludur, kahramanların önündeki davranış
seçenekleri sanıldığından daha çoktur ve bireyler is-
terlerse oyunu yeniden yaratıp bambaşka seçenekler
üretebilirler. Gerçek hayatta insanlar arasında karşıla-
şılan sorunların ahlaki çözüm yolu, açıktır ki her şey-
den önce özgürce düşünebilme, karşılıklı ihtiyaçların
göz önüne alınarak anlaşılması ve açık bir iletişimin
kurulabilmesinden geçiyor.

Önümüzdeki bölümde, günümüze doğrudan ışık
yutan ilginç bir deneyi, Türk asıllı bilim insanı Mu-
zaffer Şerif’in çocuklarla yaptığı ufuk açıcı çalışma-

⁴⁷ Carol Gilligan. (2011) *Looking Back to Look Forward: Revisiting In a Different Voice*.

yı inceleyeceğiz. İnsan toplulukları nasıl dost ya da düşman olurlar? Düşmanlıktan dostluğa geçişin yolu nedir? Apartman toplantılarından nükleer savaş riskine, her an ihtiyaç duyabileceğiniz bilgiler hemen önümüzdeki sayfalarda!

DOSTLUK VE DÜŞMANLIK ÜZERİNE BİR DENEY

Bu bölümde ele alacağımız deney, dünya çapında sosyal psikoloji biliminin kurucu öncüleri arasında gösterilen Muzaffer Şerif Başoğlu'na ait. Muzaffer Şerif, maalesef ülkemizde hak ettiği kadar tanınan bir isim değil. Dilerseniz önce, 1906 İzmir Ödemiş doğumlu bu bilim insanından birkaç cümleyle de olsa bahsedelim.

Muzaffer Şerif'in Kurtuluş Savaşı'nın son günlerinde İzmir'de yaşadığı bir olay, şüphesiz tüm yaşamı için belirleyici bir niteliğe sahiptir: 1922 yılında Yunan ordusu yakıp yıkarak geri çekilirken, henüz çocuk yaşta olan Muzaffer Şerif'in de içinde bulunduğu eve bir grup Yunan asker girer ve içerideki insanları öldürmeye başlar. Yakınları öldürülürken, Muzaffer Şerif hareket edemez, Yunan askeri süngüsünü çekerek Şerif'e yöneldiğinde artık sıranın kendine geldiğini düşünür. Ama asker, bir anlığına öldürmeye hazırlanır gibi gözükse de arkasını dönüp gider. Şerif, sonraki yıllarda bu olayla ilgili olarak, "Hayatta olmam bir mucize," ifadesini kullanmıştır.

Muzaffer Şerif çok genç yaşta insanın zalimliğine şahit olmuş, insan davranışının karmaşıklığını hayatla ölüm arasında asılı kaldığı sırada bizzat gözlemlemiş. Hayatının önemli bir kısmını düşmanlığın ve dayanışmanın işleyişini anlamaya adanması ve nerede yaşarsa yaşasın kendini hep haklarını arayan insanlara yakın hissetmesi de belki her şeyden önce bu deneyimiyle ilişkilidir.

Dünyanın tanıdığı adıyla Muzaffer Sherif'in bu bölümde ele alacağımız deneyini anlattığı kitabının⁴⁸ başlığındaki "gruplar arası çatışma ve işbirliği" ifadesi, deneyin odağını açıklıyor. Deneyin öyküsüne ve detaylarına geçmeden, William Golding'in ünlü romanı *Sineklerin Tanrısı*⁴⁹ ile çokça ilişkilendirildiği ve "Survival" gibi dünya çapında milyonları ekran başına toplayan yarışma programlarının ilham kaynağı olarak gösterildiğini belirtelim.

Deney, ciddi bir hazırlık çalışmasından sonra 1954 yazında, 11-12 yaşlarındaki erkek çocuklara yönelik bir yaz kampının içinde yaratılan özel senaryolar aracılığıyla gerçekleştirilir. Şerif ve arkadaşları, deneyin gerçekleştirileceği kamp alanı olarak Oklahoma'daki yaklaşık 80 hektarlık Robbers Cave [Haydutlar Mağarası] isimli bölgeyi seçer. Deneye de adını veren bu ol-

⁴⁸ Sherif, M.; Harvey, O.J.; White, B.J.; Hood W.R.; Sherif, C.W. (1954/1961). *Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment*. Classics in the History of Psychology, An internet resource developed by Christopher D. Green, York University, Toronto, Ontario.

⁴⁹ William Golding. (2006). *Sineklerin Tanrısı*. çev. Mina Urgan İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

dukça geniş bölge, bugün de çocukların doğa yürüyüşleri yapabildikleri, yüzebildikleri ve kano kullanabildikleri güvenli bir park alanı. Haydutlar Mağarası'nın geniş yüzölçümü, Şerif ve ekibi için özellikle önemlidir, çünkü üç haftalık deneyin ilk haftası boyunca kurulacak iki ayrı kampta kalacak çocukların birbirlerini görüp işitemeyecek kadar uzak olmaları gerekmektedir.

Deney için 24 erkek çocuk seçilir ve çocukların her açıdan benzer olmalarına dikkat edilir: Çocukların tümü sağlıklı işleyen orta sınıf ailelerden gelmektedir, hiçbirinin ne ailesinde ne de okul yaşamında karşılaştığı büyük bir travma ya da hayal kırıklığı yoktur. Tümü, beyaz ve Protestan ailelerde büyümüştür; ebeveynlerin eğitim düzeyi, meslekleri ve hatta yaşadıkları semtler tam anlamıyla Amerikan orta sınıfını yansıtmaktadır. Çocukların IQ ortalaması 112'dir ve aralarında zihinsel olarak büyük farklılıklar yoktur. Hepsinin, ortalamadan biraz daha zeki, başarılı ve uyumlu öğrenciler olduğu söylenebilir. Çocukların hiçbirisi daha önce bir araya gelmemiştir, ilk kez Haydutlar Mağarası'ndaki kampta tanışacaklardır.

Kampta her şey son derece gerçek ve inandırıcıdır. Muzaffer Şerif ve ekibi, kamp bekçileri rolünde gözlem yapar. Araştırmacılar, deney senaryoları gereği çocukları çeşitli durumlarla karşı karşıya bıraktıktan sonra, gerekmediği sürece müdahalede bulunmaktan kaçınırlar, hatta mümkün olduğunca ilgilenmiyormuş gibi gözüdürler.

24 çocuk tamamen rastgele bir şekilde iki gruba ayrılır. İlk grubun otobüsle toplanmaya başlanmasından

itibaren yaşananlar, gündelik hayat ve toplumların işleyişiyle ilgili önemli ipuçları taşıyor. İsterseniz, birinci aşamayla başlayalım:

1. Aşama: Gruplar Oluşuyor

İlk 12 kişilik grup, 19 Temmuz 1954'te otobüsle kamp bölgesine getirilir. İkinci grubun geliyise, herhangi bir karşılaşma riskini ortadan kaldırmak amacıyla bir sonraki gün olarak belirlenmiştir.

İlk grubun otobüsle alınmasında, öngörölmeyen ilginç bir olay yaşanır: İlk olarak 4 çocuk alınır ve bir aksaklıktan dolayı diğeri 8 çocuğun otobüse gelmesi için yarım saat kadar beklenmesi gerekir. Bu kısa süre bile, ilk 4 çocuğun kendi küçük gruplarını kurmalarına yeter ve sonrasında bu 4 kişilik grubun 12 kişilik ekip içinde erimesi için kampta birkaç gün geçmesi gerekir.

Kamp günleri içinde her grupta çeşitli norm ve değerler ortaya çıkar. Örneğin, ilk grupta ayağı yaralanan bir çocuk bunu kimseye söylemez ve yaralanma ancak akşamleyin yatakhane olarak kullandıkları kulübede fark edilir. Bu olaydan sonra, birinci grupta "dayanıklılık" önemli bir değer olarak öne çıkar, artık gruptaki herkes dirençli ve dayanıklı olmak, hanım evladı gibi gözükmemek ister.

İlk günlerde, çocuklar yürüyüşlerde gördükleri yerlere isimler takar, topluca söylemeyi sevdikleri şarkılara "bizim şarkılarımız" derler.

Çocukların birbirlerini belirli statülerin temsilcileri olarak aşağıda ya da yukarıda değerlendirmeye başlamasıyla, grup içinde hiyerarşi oluşur. Bir grup üyesinin statüsünün yükselişine giden yol girişkenlik, oynanan oyunlarda daha başarılı olmak, sosyal beceriler, karar verici rolünü kendiliğinden üstlenebilmek ve bu rolün zamanla grup içinde kabul edilmesinden geçer. Bir üye bir kez “yüksek statülü” olarak kabul gördüğünde, grup o kişinin becerilerini öne çıkarır ve hatalarını görmezden gelmeye başlar. Düşük statüdeki üyelerin payına ise tam tersi düşer: Başarıları görmezden gelinir ve hataları her fırsatta öne çıkarılır. Oyunlarda, hata yapan alt statüden çocuklar kolayca eleştirilip alaya alınırken, benzer hataları üst statüden bir çocuk yaptığıında eleştiri ve alay görülmez. Büyüklerin dünyasına benzemiyor mu, ne dersiniz?

İlk haftanın sonlarına doğru, grup içi ilişkiler son derece yapıcıdır: Yüzmekten korkan çocuklar cesaretlendirilir ve arkadaşlarının desteğiyle suya girip yüzmeye çalışırlar. *Hep beraber yüzmenin ne kadar güzel olduğundan* söz edilir, herkes mutludur.

Kamp alanının yakınında buldukları kâğıt bardaklar, çocuklarda başka bir grubun varlığıyla ilgili ilk şüpheyi uyandırır. Aralarında bu kişilerden bahsederken, “yabancılar” sözcüğünü kullanmayı tercih ederler. Kendi içlerinde bir beyzbol takımı kurarlar ve kendilerine “Çıngıraklı Yılanlar” ismini seçerler. Hepsi, şapkalarına ve beyzbol formalarına bu iki sözcüğü özenle işler. Haftanın sonunda, diğer grubu uzaktan gördüklerinde akıllarına ilk gelenler saklanmak, onlara meydan okumak ve onları yenmek olacaktır.

Hatırlayacağınız üzere, plan gereği ikinci grup bir gün sonra kamp yerine getirilecekti. Onlar da başka bir grubun varlığından habersiz, kendilerine ayrılmış alana yerleşir, bekleneneği gibi yaşananlar oldukça benzerdir. Grup hafta boyunca bütünleşir, yakınlıklar artar, normlar ve statüler oluşur. Grup şarkıları belirginleşir, yerlere isimler takılır, liderlik ortaya çıkmaya başlar. İkinci grup yüzmeye gittiğinde, içlerinden biri mayosuz olarak göle atlayıverir, çıplak yüzmeyi eğlenceli bulurlar ve “çıplak yüzme” grubun ilk normu olarak desteklenir.

Oyunlar oynarken, her iki grup da oyun kurallarında mekân ve şartlara bağlı olarak kendine özgü değişiklikler yapar, hatta yeni oyunlar icat ederler. Şerif icat edilen oyunlar, uydurulan yer isimleri, tercih edilen şarkılar ve dayanıklılık ya da çıplak yüzme gibi normları, “her grubun, kendine özel grup ürünlerine sahip olması” olarak nitelendiriyor.

İkinci grup kendine “Kartallar” ismini seçer, onlar da beyzbol formalarına ve şapkalarına grup ismini özenle işlerler. Çıngıraklı Yılanlar’ı uzaktan ilk kez gördüklerinde seçtikleri “şopar kampçılar”⁵⁰ ifadesi dikkat çekicidir: Kartallar da meydan okumayı ve karşılarına çıkan yeni gruba üstün gelmeyi arzular.

Haftanın sonunda, bir şey net olarak gözlenir: Gruplar, günler geçtikçe kendi içlerinde birliklerini pekiştirmiştir ve bu birlik olma hali, kendi gruplarına dâhil olmayan herkesi “dış grup” olarak görmeye meyilli hale gelmelerine sebep olmuştur. Artık gruplar

⁵⁰ “Those nigger campers!”

birbirinden haberdar olduğuna göre, deneyin ikinci aşamasına geçmenin zamanı gelmiş demektir.

2. Aşama: Rekabet ve Düşmanlık

Gruplar, ikinci aşamanın ilk gününde bir araya getirilmez. Bunun yerine, kamp sorumluları her iki gruba da ayrı ayrı görüşerek bir turnuva düzenlenmesini önerir. Hatırlarsanız, her iki grup da diğerini bir şekilde alt etmeyi arzu etmişti. Beş günlük bir turnuva her iki gruba da çekici gelir. Her gün takımlar arasında beyzbol ve futbol maçları düzenlenecek, gruplar ayrıca halat çekme, çadır kurma yarışmalarında ve hazine avı gibi oyunlarda da karşı karşıya gelecektir.

Ödüller ilan edilir: Beşinci günün sonunda kazanan grup kupanın sahibi olacak, ayrıca grup üyelerinin her birine madalya ve çocukların çok sevdiği dört bıçaklı çakılardan verilecektir. Kaybeden grup ise turnuvadan tamamen eli boş ayrılacaktır. Şerif ve ekibi deneyleri için, açıkça görüldüğü gibi, tam bir “kazan ya da kaybet” durumu yaratmış.

Her iki grup da bayraklarını önemser. Kartallar bayraklarını bir direğe bağlar ve haykırırlar: “Bayrağımız asla yere değmeyecek!” Beşinci günün sonunda kazanan grup Kartallar olur. Sevinç içindedirler, coşkuyla havaya sıçrarlar, bağırarak zaferlerini ilan eder ve birbirlerine sarılırlar. Çingiraklı Yılanlar’ın ise süngüsü düşmüştür, oturdukları yerde sessiz kalırlar, üzgündürler.

Bu beş gün içinde olup bitenler, deneyin işleyişi ve sosyal psikoloji tarihi açısından, kimin kazandığından çok daha önemli ve ilginç gözüküyor: İlk iki gün boyunca ufak tefek laf atmalar olsa da sportmenlik korunur. Hatta oyunlarda kaybeden taraf lehine, dostça teselli tezahüratları bile duyulur. Ama ilerleyen günlerde, iki grup arasındaki gerilim yükselir ve alaylı ifadeler, karşılıklı hakaretler ve küçük düşürmeler her iki grubun üyelerini birbirlerinden uzaklaştırmaya başlar. Her iki grup da oyun sahasını kendilerine ait olarak görmek ister ve kendilerini “ev sahibi takım” karşı grubu “misafir takım” olarak adlandırmaya çalışır. Küfür ve yuhalamalar birbirine karışmaya başlar, arada sportmenliği hatırlatmaya çalışanlar olsa da “Siz kartal değil, güvercinsiniz!” gibi alaycı tezahüratların yanı sıra “Küçük Siyah Sambo!” gibi ırkçı ifadeler de duyulur olur.

Turnuva boyunca yemekler birlikte yenmektedir. Artan rekabetle birlikte, her yemek buluşmasında karşılıklı sataşmalar ve bağışmalar yaşanır. Olayların tırmanışında, Kartallar’ın diğer grubun bayrağını yakması bir dönüm noktası gibi gözüküyor. Bu olayın öncesinde, Kartallar art arda yenildikleri birkaç yarışmanın ardından oldukça moralsizdir. Bir akşam Kartallar grubu tek başına sahadan geçerken, alt statüde bir Kartal bir anda Çingiraklı Yılanlar’ın bayrağını görür ve “Hey, bayraklarını indirebiliriz!” diye bağırır. Fikir benimsenir, direği tekmeleyenler olur, tırmanıp indirmeyi düşünürlerken, kibriti olan bir Kartal bayrağı yakmayı önerir. Sabah olayı fark eden Çingiraklı

Yılanlar hesap sormak ister. Tartışma kavgaya dönüşünce, Kartallar Çingiraklı Yılanlar'ın diğer bayraklarını da yırtar. Bütün bunlar o sabahki maçın hemen öncesinde gerçekleşir, olaylar tırmanınca "kamp görevlileri" çocukları ayırmak zorunda kalır. Sonrasında maçı Kartallar kazanır.

Ertesi gün, Kartallar daha önce yenildikleri halat çekme oyununda Çingiraklı Yılanlar'ı tartışmalı bir teknik kullanarak yenerler: Çömelerek ayaklarını toprağa saplarlar ve Çingiraklı Yılanlar uzun süre onları çekmeye çalışarak yorulur. Karşılıklı çekişme bu şekilde uzar gider ve uzatmaya gidilen yarışmanın galibi Kartallar olur. Zafer sonrasında, liderleri karşı tarafa clini uzatır, ama "Kes sesini!" cevabını alır ve hakarete uğrar. Göstermelik ya da gerçek, sportmenlik o andan sonra turnuva boyunca bir daha görülmez.

Başarıyken bayraklarının önce yakılıp sonra yırtılması ve ardından gelen kayıplar Çingiraklı Yılanlar arasında tartışmalar yaratır. Öğlerini almak için bir baskın yapma fikri üzerine tartışırlar ve bir plan yaparlar: Gece 10:30'da Kartalların kulübesine bir baskın yapacaklardır. Heyecanlıdırlar, baskının "komandolar gibi" yapılması gerekmektedir, yüzlerini siyaha boyarlar, sessizce hareket ederler.

Kartallar baskına hazırlıksız yakalanır. Çingiraklı Yılanlar kulübeye girer, sinek tellerini yırtar, yatakları devirir. Çingiraklı Yılanlar kulübelerine döndüklerinde, olup biteni kahramanlık öyküleri şeklinde, abartarak birbirlerine anlatır. Kartallar ise taşlarla karşı saldırı hazırlığındadır, yaralanma riskine karşı Şerif ve

arkadaşlarının müdahale etmesiyle o gece daha fazla olay yaşanmadan kapanır.

Kartallar'ın karşı saldırısı o gecenin sabahında, kahvaltı sırasında olur. Çingiraklı Yılanlar yemekhanedeyken, Kartallar ellerinde beyzbol sopalarıyla kulübelerini basar, yatakları devirir, etrafı kirletip eşyalara zarar verir. Baskın sonrasında, Kartallar kendi kulübelerine döner ve çoraplarının içlerine taş doldurarak Çingiraklı Yılanlar'ın karşı saldırısını beklemeye başlar.

Turnuvarın son günü, Çingiraklı Yılanlar karşıdan gelen Kartallar'a bakar ve "Düşman geliyor" şarkısını söyler. Turnuvarın sonucunu baştan söylemiştik: Kupa, madalyalar ve dört bıçaklı çakılar Kartallar'ındır. Çingiraklı Yılanlar'ın payına hayal kırıklığından başka bir şey düşmez. Ödüllerin dağıtıldığı gece, Kartallar'ın kulübede olmadığı bir anda Çingiraklı Yılanlar yeni bir baskın düzenler. Kulübeyi dağıtır, yatakları devirir, eşyaları ortaya yığar ve çakıları alırlar. Olayların tırmanışına kamp görevlileri müdahale eder, bitmek tükenmek bilmeyen karşılıklı saldırıların önüne geçmek için gruplar kulübelerine götürülür, çalınan çakılar iade edilir.

Deney, kamp yerine iki farklı otobüsle gelen ve hepsi birbirine benzer özellikler taşıyan çocuklarla başladı. Şimdiyse elimizde, bir arada bulunmaları bile zor olan iki "düşman grup" var. Oysa grupların kendi içinde ilişkiler olumlu, iki grubun üyeleri de grup içindeki arkadaşlarıyla eğlenceli vakit geçirebiliyor ve gerektiğinde dayanışma ve ortak çaba gösterebiliyor. Bu olumlu özelliklerin grupların içinden dışarı taş-

ması ve iki grup arasındaki ilişkilerde de belirleyici olabilmesi için ne yapılabilir? Muzaffer Şerif ve ekibinin deneyinin üçüncü aşaması bu sorunun cevabına ayrılmış.

3. Aşama: Gruplar Nasıl Dost Olur?

Bu aşamanın başında gerilim zirvededir, yeni bir bayrak yakma olayı yaşanır, bu kez Kartallar'ın bayrağı yakılır ve suya atılır. Bundan böyle, grupların her karşılaşması yeni sataşmalara ve sözlü atışmalara vesile olacaktır.

Karşılıklı güvensizlik zirvededir: Yüzerken su çok soğuksa karşı tarafın göle buz atmış olabileceğinden ya da ayaklarını yaralayan taşların oraya diğer grup tarafından yerleştirilmiş olacağından şüphelenenler ortaya çıkar...

Sakinleşmeleri için kısa bir ara verildikten sonra, gruplar yemek veya film gösterimi gibi etkinlikler için bir araya getirilmeye başlanır. Çocuklar, bir araya geldiklerinde nasıl davranacakları, hangi koltuklara oturacakları gibi konularda tamamen serbest bırakılır, ama gruplar birbiriyle hiçbir şekilde temas kurmaz, salonun ayrı kısımlarında karışmadan oturmayı tercih eder.

Peki, daha eğlenceli bir etkinlik fark getirebilir mi? İki grubun bir araya gelerek birlikte havai fişek ateşleyecekleri bir etkinlik düzenlenir. Bu deneme, yakınlaşma yerine sadece tatsızlık getirir: İki grup bir araya

gelmek istemediği gibi, etkinlik boyunca birbirine taş atar. Yemeklerde kavgalar çıkmaya başlar.

Deneyin bu aşamasında, Şerif'in "üst düzey hedefler" olarak adlandırdığı, iki grubun da göz ardı edemeyeceği derecede önemli hedefler ortaya konması planlanmıştır, bu hedeflere ulaşmak için gruplardan herhangi birinin gücü tek başına yeterli olmamalıdır. Şerif'in tezi, iki grubun üst düzey hedefler aracılığıyla yapıcı bir iletişim kurmayı başarabileceği yönündedir. Bu amaçla, ortak hedefler içeren senaryolar devreye sokulur.

"İçme suyu problemi" ilk senaryodur: Kampın tek içme suyu kaynağı, kulübelerin bulunduğu bölgeden yaklaşık iki kilometre kadar kuzeyde, bir tepenin üstündeki büyük bir su deposudur. Şerif ve ekibi depounun çıkışındaki vanayı kapatır ve vananın üzerine iri taşlar yerleştirir. Artık kamp sadece borunun içinde kalan suyu kullanmaktadır.

O sabah çocuklara su sisteminde bir sorun olduğu ve ne olduğunun anlaşılmaya çalışıldığı bildirilir. Akşamüzerine doğru borudaki su tamamen tükendikten sonra tüm çocuklar bir araya getirilir, kamp görevlileri su sisteminde bir sorun yaşandığını ve acilen çözülmesi gerektiğini anlatır, üstelik sorunun sebebi çevrede görülen serseriler olabilir. Evet, içme suları tükendi ve acil bir çözüm bulmaları gerekiyor! Çözüm için 25 kişiye ihtiyaç duyulur, oluşturulacak küçük ekipler iki kilometrelik boru hattının farklı kısımlarını kontrol edecektir. İki grup da gönüllü olur, gözetmenler de katılır. Her ekip payına düşen hat kısmını kontro-

lünü tamamlandığında, eğer hatta bir sorun yoksa, tüm ekiplerin deponun başında buluşması planlanır. Söylemeye gerek yok, boru kontrol ekipleri oluşturulurken gruplar karışmaz; karşımıza sadece katışıksız Kartallar'dan ya da Çingiraklı Yılanlar'dan oluşmuş ekipler çıkar.

Elbette boru hattında bir sorun görülmez ve tüm çocuklar yaklaşık bir saat sonra deponun başında bir araya gelir. Çözüm arayışı, grupları yavaş yavaş birbiriyle konuşabilir hale getirmektedir. Herkes susamıştır, çocukların çoğunun ya matarası yanında değildir ya da çok az suyu vardır, ama deponun hemen yanındaki musluğu çevirdiklerinde su akmaz. Herkesin susamış ve biraz yorgun olduğu, akşam karanlığının yaklaştığı o anlarda beraberce araştırmaya girişirler ve taşların altına gizlenmiş olan vanayı bulup açarak el birliğiyle su sorununu çözerler.

Bu olaydan sonra birtakım ilerlemeler gözlenirse de ilk üst düzey hedefin sorunları çözmekte yeterli olduğu söylenemez. Şerif ve arkadaşları, test amaçlı olarak, her akşam yemeği öncesi iki grubu yemekhane girişinde gözetimsiz şekilde karşı karşıya bırakır. Yemekhaneye ilk kimin gireceği tartışmaları ve atışmalar devam eder. İyileşme umulurken, bir akşam yemekte ciddi sataşmalar meydana gelir. Gerilim yükselir ve yemekhanede yiyeceklerin ve eşyaların karşılıklı olarak fırlatıldığı bir savaş yaşanır, gözetmenler duruma müdahale etmek zorunda kalır.

Her iki gruba topluca film izlemeyi isteyip istemedikleri sorulduğunda, çoğunluk olumlu cevap verir.

Ama bir sorun vardır, kiralanacak “Hazine Adası” filmi için para ödenmesi gerekmektedir. Artık kampın son günlerine gelinmiş ve harçlıklar tükenmiştir, ama çocuklar aralarında para toplamak zorundadır. Her iki grup da önce parayı karşı tarafa ödetmek ister, ancak uzun tartışmalardan sonra aralarında adil bir masraf paylaşımı konusunda anlaşırılar. Hatta birbirlerine destek olup, gözetmenlerin de ortaya para koymasını sağlarlar: *Sonuçta onlar da filmi görecek!* Ortak çaba başarıya ulaşır, film getirilir ve beraberce izlenir.

Film izlenirken, oturma düzeninde grupların az da olsa karışmaya başladığı gözlenir. Ertesi gün kahvaltıda da bir fark görülür: Gruplar, yemekhaneye giriş konusunda aralarında bir sıra oluşturmaya başarır. Bir öğünde biri önce girecektir, sonraki öğünde diğeri.

Kampta yeni bir tehlike ortaya çıkar: Çürüyen bir çam ağacı devrilmeye yüz tutmuştur ve her an birinin üzerine yıkılabilir. Tek çare, ağacın halatla uzaktan çekilerek tehlikesizce devrilmesini sağlamaktır. İki grup birbirine karşı halatla çekme oyunu oynamıştır, şimdi de pekâlâ birleşip çam ağacını devirebilirler. Sonuç başarılıdır, ortak çabayla tehlike herkes için ortadan kaldırılır.

Bir sonraki proje ortak bir kamp kurulmasıdır. Göl kenarında kurulacak olan kamp için, eşyaların taşınması amacıyla iki kamyonet ayarlanır. İki grubun eşyaları ayrı kamyonetlerde götürülecektir. Gözetmenler, eşyalar yüklenirken özellikle çadır direklerinin, iplerin ve çubukların karışmasını sağlar ve iki grubu da aralarında değiş tokuş yapmadan çadır kuramaz hale getirir.

Kamp yerine ulaşıldığında, çocuklara yiyecek getirmek için bir tur daha yapması gereken kamyonet senaryo gereği arızalanır ve çalışması için halatla yokuş yukarı çekilmesi gerekir. Çam ağacı tecrübesini de hatırlayan çocuklar şoföre yardım ederek kamyonetin çalışmasını sağlar. Kamyonet gider ve yiyeceklerle döner. Herkes çok acıkmıştır. İki grup için iki ayrı masa kurmakla uğraşmak yerine yemeği tek bir masada hızlıca yerler. Oysa daha bir gün önce, beraber kampa gidilmesi fikrine iki grupta da itiraz edenler vardı.

Yemekten sonra çadırlarını kurmaya girişirler ve malzeme değiş tokuş işini barışçıl biçimde halletmeyi başarırlar. Kamyonet bu arada yine bozulur(!), ama çocuklar ne yapılması gerektiği konusunda aralarında konuşmaya bile ihtiyaç duymaz. Kamyoneti yine halatla çekerler, kamyonet çalışır, herkes gurur duyar ve sevinçlidir.

Ertesi sabah, ortak yemek hazırlama konusunda uzlaşının oturduğu gözlenir: İster Kartal olsun ister Çingiraklı Yılan, herkes en iyi olduğu işi yapmaktadır: yiyeceklerin dilimlenmesi, masanın kurulması vs. Oyunlar sırasında da karışık küçük grupların oluşmaya başladığı gözlenir.

Sonraki gün, ortak bir otobüs gezisi yapma ihtimali doğar. Dönüş için iki otobüs gelmiştir ve iki grubun eşyaları ayrı otobüslere yüklenmiştir. Otobüslerden biri program gereği kampa dönmek zorundadır, diğeryse gezi için uygundur. Fakat gezi otobüsüne iki grubun birden sığabilmesi için, içindeki eşyaların diğer otobüse aktarılması gerekmektedir. Dolayısıyla

iki seçenek söz konusudur: gruplardan biri kampa dönerken diğeri gezi otobüsüne binecek veya eşyaların tümü kampa dönecek olan otobüse aktarılacak ve iki grup beraber geziye çıkabilecek. Çocuklar konuyu aralarında tartışmaya başlar, olumlu yaklaşımlar ve olumsuz tavırlarla alınganlıklar birbirine karışır; iki grup tam ayrılmak üzereyken, çocuklardan biri her iki gruba da eşyaları aktarıp beraberce yolculuk edebileceklerini hatırlatır. Sözleri fazla etki göstermeyince bizzat eşyaları taşımaya girişir ve bir anda diğer çocuklar ona yardım etmeye başlar. Tartışma bitmiştir, herkes neşeyle eşyaların aktarılmasına yardım eder ve gezi otobüsüne hep birlikte binilir.

Bu gözlem, hepimizin hayat deneyiminden benzelerini bulup çıkarabileceği bir kalıbı hatırlatıyor: Tartışmalar uzadıkça uzar, ama her şeyin bulanıklaştığı o uzun konuşmaların sonunda olayların akışını belirleyen şey çoğu kez küçük bir eylem olur. Bu elbette dostlukların inşasında olduğu kadar düşmanlıkların yaratılmasında da geçerli.

Çocuklar yol boyunca kamp anılarını anlatır, şarkılar söylenir. Hatırlayacağınız üzere, iki grubun da “şarkılarımız” diyerek sahiplendiği şarkıları vardı. Kimse bir düzen önermemiş olsa da belki hiç farkında olmadan, şarkılar bir Kartallar şarkısı bir Çingiraklı Yılanlar şarkısı sırasıyla arka arkaya söylenir. Oturma düzeniye artık grup üyeliklerini yansıtmaktan uzaktır.

Yemekte giriş önceliği düzeni korunsa da gruplar kaynaşmaya başladığı için giriş sırası anlamını yitirir. Öncelik hakkına sahip gruptan olup da içeri girenler, ar-

tık yemekhanede yer seçmeden önce, yan yana oturmak istedikleri diğer gruptan arkadaşlarını beklemektedir.

Son gece, kamp ateşi başında şarkılar söylenir, ukulele çalınır, iki grubun tiyatro ve taklit meraklısı üyeleri, karşılıklı oynadıkları komik piyeslerle arkadaşlarını eğlendirirler.

Eve dönüş yolculuğunu hep birlikte tek bir otobüsle yapmayı kararlaştırırlar. Dönüş yolunda da anılar ve şarkılar paylaşılır. Kamp sonunda cebinde hâlâ biraz parası kalmış çocuklar, parası bitenlere yiyecek içecek ısmarlar. Kimi çocuklar birbirine adreslerini verir, *Yeniden görüşeceğiz* cümleleri duyulur.

Haydutlar Mağarası Deneyi Bize Ne Anlatıyor?

Muzaffer Şerif'in özetleyerek aktarmaya çalıştığımız Haydutlar Mağarası Deneyi birçok sosyal bilimler ders kitabında karşımıza çıkar. Deneyin grup içi ve gruplar arası davranışı açıklayan öğeler içerdiği söylenebilir. Gelin, deneyin bir değerlendirmesini yapalım.

Başlarken, deneklerin aynı şehrin sorunsuz beyaz orta sınıf ailelerinden gelen sağlıklı, uyumlu ve başarılı oldukları söylenebilecek 11-12 yaşlarında öğrencilerden oluştuğunu vurgulamıştık. Seçilen 24 çocuk tamamen rastgele bir dağılımla iki gruba ayrıldığında, birbirine son derece benzer özellikler taşıyan iki grup elde edildiği açık. Nitekim deneyin ilk aşamasında iki grup da benzer bir şekilde kendine ait "grup ürün-

leri" ortaya çıkardı, "keşif" sırasında yerlere isimler koydu, "grup şarkıları" seçti. İki grupta da hiyerarşik bir statü sistemi, yazılı olmasa da birtakım kurallar ortaya çıktı. Her iki grup içinde üyeler ortak deneyimler yaşadıkça birbirine yakınlaştı, özellikle birlikte aşılacak güçlükler grup içi dostluk ve dayanışmayı güçlendirdi.

İki grup birbirinin karşısına hedefe ulaşmakta engel olarak çıktığında ise işler karıştı. Gruplar arası gerilimin doruğa çıktığı zaman, gruplar içinde dayanışmanın da en üst seviyede olduğu zamandı. Bu durum, Şerif'e göre, "grup içi ilişki biçimlerinin doğrudan grup dışına aktarılabilir olmadığını gösteriyor". Buradan, grup içi ve gruplar arası dinamiklerin farklı perspektiflerden bakılarak ele alınmasının bir zorunluluk olduğu sonucu çıkıyor.

Gruplar arası gerilimi artırmada en etkili öğenin, keskin rekabet olduğu açıkça görülüyor. Kuralları ve ödülleri belirlenmiş bir turnuva içinde oynanan takım oyunları bu bağlamda ele alınabilir: Takımların üyeleri belli, formalarını giymişler, birbirlerine karşı oynayacaklar ve oyunun sonunda ya kazanacaklar ya kaybedecekler. Boston Üniversitesi Psikoloji Profesörlerinden Peter Gray, "formel sporlar" olarak adlandırdığı bu tür oyunları çocuk oyunlarından ayırmayı tercih ediyor. Gray'e göre, eğer Şerif ve ekibi ikinci aşamada çocuklara sadece oyun oynamayı önerseydi ve ortada ödül, turnuva gibi kavramlar olmasaydı olaylar başka türlü gelişirdi: Her iki takım da birbirini yenmek istese de gerçek ödül oyundan alınacak

haz olduğunda, çocuklar ufak tefek kural ihlalleri ve çekişmeleri aralarında çözmek zorunda kalacaktı. Gerilimli bir oyunu eğlenceli bulmayanlar oynamaktan vazgeçecek ve eğlencenin sürmesi için, maçlar kısa sürede herkesin katılmak isteyeceği türden çatışmasız ve keyifli bir hale getirilecekti. Bu açıdan, çocukların gerektiğinde oyun kurallarında değişiklikler yapabildiğini biliyoruz. Gray, birlikte eğlenmek için özgürce oyun oynamayı, dünyanın her yerinde çocukların pek güzel başarabildiklerinin altını çiziyor. Ödüksüz ve rekabetsiz, sadece eğlence için oynanacak maçların, grupların kaynaşması açısından etkili olacağını savunuyor –tıpkı üçüncü aşamadaki içme suyu sorununun çözümü senaryosunda yaşananlarda olduğu gibi.

Formel sporların bir özelliği de kuralları koyup oyunu düzenleyenlerin oyuncuların kendisi olmaması. Deneyde, yetişkinlerin müdahale etmesi sonucunda çatışmasız ve eğlenceli oyun şartlarının ortaya çıkması ihtimali yitiriliyor ve oyunlar kazanılacak ödülleri, zafer veya hayal kırıklığı gibi oyun dışı sonuçlarla ilişkilendiriliyor. Gray, deneyle ilgili değerlendirmesinde Şerif ve arkadaşlarının formel sporların bir anda oyundan gerçek savaşa dönüşmesini mümkün kılan bir yöntem bulmuş olabileceklerini söylüyor. Eğlenceli olabilecek bir oyundan savaş çıkarabilmenin reçetesi ortaya konan ödüller, “kazan ya da kaybet” formülü ve grupların doğrudan rekabet şartları içinde karşı karşıya getirilmesi olarak özetlenebilir. Rekabetçi kapitalist dünyayı kısaca anlatmak isteseydik, bu reçetede değiştireceğimiz bir şey olur muydu?

Haydutlar Mağarası Deneyi 1954 yılında yapıldı. İkinci Dünya Savaşı'nın üstünden henüz on yıl geçmemişti ve bir yıl önce sona eren Kore Savaşı'nın anıları ise herkes için son derece tazeydi. Grupların bayrak yapma konusundaki hevesleri, "Bayrağımız asla yere değmeyecek!" ifadesi, karşılıklı olarak bayraklara zarar verilmesi ve baskın düzenleme fikri elbette kamp alanında hiç yoktan ortaya çıkmadı –Çingiraklı Yılanlar'ın yüzlerini siyaha boyaması ve komando gibi hareket etmesi de cabası. Öğrenilmiş şiddet bugün olduğu gibi o gün de kimseye uzak değildi. Çocukların içinde yaşadığı toplum, hiç şüphesiz o gün de rekabeti yücelten kültürel öğelerle doluydu: Birer insan olan komşulardan, markette satışa sunulan ürünlere kadar her şeyin kendi aralarında açık ya da örtük bir rekabet içinde olduğu bir dünya. Altyapı hazırды, turnuva ve ödüllerin ortaya konması hemen rekabeti ateşledi ve sonuç bekleneni fazlasıyla aşan karşılıklı bir düşmanlık hali oldu.

İkinci aşamada yaşananlar ne kadar rahatsız ediciyse üçüncü aşama da bir o kadar umut verici. Üçüncü aşama bize, düşmanlığın yerini hızlıca dostluk ve dayanışmaya bırakmasının mümkün olduğunu gösteriyor. Ancak bu aşamada, grupların basitçe gerilim içermeyen, hatta eğlenceli ortamlarda bir araya getirilmesinin ilişkileri iyileştirmek için yeterli olmadığını gördük –havai fişek eğlencesinde bile gerilim devam etti. Sorunu çözmede, ortak ihtiyaç ve çabaların ortaya çıkması etkili oldu. İçme suyu sorununun grupların ortak çabasıyla çözülmesi, çam ağacı tehdidinin orta-

dan kaldırılması, film için para toplama gibi anlamlı ortak aktiviteler arka arkaya geldiğinde, düşmanlıklar yerini dostluk ve dayanışmaya bıraktı. Şerif'in ifade ettiği gibi, "üst düzey hedefler, grupların becerilerini rekabet içinde birbirine karşı kullanmak yerine ortak iyilik için birlikte seferber etmelerini mümkün kıldı".

Muzaffer Şerif'in deneyi ilham verici ve bizleri dünyamızın sürüklenmiş olduğu yer konusunda düşünmeye davet ediyor. Bugün bu deneyin ışığında çevremize baktığımızda, 1980'li yılların yükselen değerlerini ve günümüzdeki sonuçlarını görmemek elde değil. "İş bitiricilik" başlığı altında toplanabilecek rekabetçilik, atılganlık, hedef uğruna kalıptan kalıba girebilme, kendi çıkarına mutlak bağlılık gibi bir dizi özelliğin, o dönemden itibaren her fırsatta öne çıkarıldığını gördük. Bu vasıflar "in" olurken, tevazu, yardımseverlik, diğerkamlık, sabır ve dayanışma gibi köklü değerler, adları bile anılmadan "iş bitiriciliğin düşmanları" dosyasında toplanıp tozlu bir rafta unutulmaya terk edildi. Bugün neredeyse kırk yıl sonra, o dönemin meyveleri tüm dünyada fazlasıyla görünür halde. Üretim kapasiteleri dünyanın her yerinde tarih boyunca görülmemiş seviyelere yükselse de gelir dağılımı kötüye gitti, çalışanların hakları geriledi, kitleler gittikçe daha yüksek gerilimler altında yaşıyor ve yalnızlaşan birey için dünya, iç savaşlardan ekonomik krizlere yaşanan türlü olay sonucunda her geçen gün daha da tekinsiz bir yer haline geliyor. Elbette ayrıntılı bir dünya analizi bu kitabın sınırlarını aşıyor. Peki, sizce de bugün insanlık, Muzaffer Şerif'in Haydutlar Mağarası Deneyi'nin ikin-

ci aşamasının sonlarında bir yerde takılıp kalmış gibi değil mi? Çevremizdeki bitmek tükenmek bilmeyen gerilim, neredeyse sadece savaş ve felaketlerle dolu haber bültenleri bize ne anlatıyor?

Şerif, grupların çatışmada ve dayanışmada aslında hep aynı becerileri kullandıklarına işaret ediyor. Halat çekme oyunu, Kartallar ve Çingiraklı Yılanlar'ı karşı karşıya getirip düşmanlığı besleyebildiği gibi, çürümüş bir çam ağacının güvenle yere devrilmesi ya da arızalı bir kamyonetin çalıştırılması için iki grubu yan yana getirerek dayanışmaya da vesile olabildi. Devreye giren, her defasında aynı becerilerdi, fark sadece tanımlanan hedefler ve bakış açısıyla ilgiliydi. Rekabet elbette bir ölçüye kadar motive edici bir unsur, ama gruplar arası ilişkinin temeli olduğunda, eldeki beceriler ortak refah yerine karşılıklı bir düşmanlığı besleyen araçlara dönüşüyor. Şerif'in deneyinde kampın gerçek bir eğlenceye dönüştüğü an, Kartallar ve Çingiraklı Yılanlar'ın "ödül için birimiz diğerine karşı" koşullanmasından kurtulup, "ortak amaç için hep birlikte" demeyi başardıklarında yaşandı. Bugün tüm insanlık için benzer bir sıçramanın gerçekleştirilebilmesinin, dünyayı cennete çevirmekten öte, öncelikle bir hayatta kalma sorunu olduğunu söylemek abartılı olmaz.

Bir sonraki bölümde, anahtar bir kavram olarak görebileceğimiz itaati ele alan ve günümüzle ilgili olarak da söyleyecek sözü olan oldukça ilginç bir deneyden bahsedeceğiz. Baştan söyleyelim, biraz elektrikli ve oldukça şok edici bir bölüm sizi bekliyor.

İTAAT ÜZERİNE BİR DENEY

Jack Washington otuz beş yaşında, ama hareketlerinin ağırlığını ve dökülmekte olan saçlarını gören biri daha yaşlı olduğunu düşünebilir. Bir fabrikada matkap tezgâhı operatörü olarak çalışıyor, insanda bıraktığı ilk izlenim yumuşak ve uyumlu bir adam olduğu yönünde. Biri eğitimini soracak olsa Jack Washington liseyi bitiremediğini söyler ve hemen açıklar: “Ama başarısız olduğum ya da okuldan atıldığım için değil, diplomamı alamadan orduya yazıldım ben”.

Birkaç gün önce iş dönüşü evinde gazetesini okurken, başlık kısmında büyük kalın harflerle “BİR SAATİNİZE KARŞILIK 4 DOLAR ÖDÜYORUZ” yazan bir ilan dikkatini çekti. İlan çerçevelenmişti, 4 dolar vaadinin hemen altında yine kalın, ama biraz daha küçük puntolarla “Hafıza çalışması için kişiler aranıyor” yazıyordu. Jack Washington, ilanın tamamını acele etmeden okudu: New Haven’lı 500 erkek

aranıyordu. Konu, Yale Üniversitesi'nde hafıza ve öğrenme konusunda yapılan bir çalışmaydı. Yaklaşık bir saat sürecektir bir deney için gönüllü olacak katılımcılara haralayacakları zamanın karşılığı olarak 4 dolar, ayrıca ulaşım giderleri için de 50 sent ödenecekti. Gönüllülerde herhangi bir özel eğitim veya tecrübe aranmıyordu, katılım 20-50 yaş arası tüm mesleklerden erkeklere açıktı.

İlanın alt kısmı kesikli çizgiyle ayrılmıştı. Jack Washington buradaki katılımcı bilgilerini doldurdu ve ilanda belirtildiği gibi postayla Yale Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde Profesör olan Stanley Milgram'ın adresine gönderdi. Kısa sürede üniversiteden aradılar, Jack Washington hafta içi bir akşam iş çıkışı üniversiteye giderek deneye katılabilecekti.

Jack Washington kararlaştırılan günde, deneyin başlamasına 10 dakika kala Yale Üniversitesi kampüsünde, görüntüsüyle insanda saygı uyandıran Linsly-Chittenden binasının önündeydi. Binada çok az kişinin olduğu o saatte, şansına kendisi gibi bir gönüllü daha laboratuvarı arıyordu. Diğer gönüllü ellili yaşlarında gözüken, hafif tombulca, şapkalı ve gözlüklü bir adamdı. Oldukça güler yüzlü ve sevimli sayılacak biriydi, pahalı durmayan koyu renk takım elbisesi, beyaz gömleği ve kravatıyla sakın bir ofis çalışanına benziyordu.

İki gönüllü beraberce tam vaktinde laboratuvara girdiler. Onları gri bir teknisyen ön-

lüğü giymiş olan deney sorumlusu karşıladı. Duygusuz ve katı birine benziyordu. Deney sorumlusu onları yan yana birer sandalyeye oturttu ve bir öğretmenin ders anlatmasına benzer biçimde, deney içeriğini ve yapmaları gerekenleri anlatmaya başladı.⁵¹

Öyküleştirerek sunduğumuz deneye davet ve giriş kısmı size tanıdık gelmiş olabilir: Stanley Milgram'ın otoriteye itaat üzerine kurgulamış olduğu, bugün kendi adıyla anılan, psikoloji tarihinin en önemli deneylerinden birinden bahsediyoruz. Milgram'ın, deneyini çeşitli değişikliklerle tekrarlayarak otoriteye itaati güçlendiren veya zayıflatan öğeleri de ortaya koymayı amaçladığı düşünülürse, aslında deneyler dizisi ifadesi daha doğru olabilir.

Milgram, deneylerine 1961 temmuzunda başlamıştır, bu tarih Nazi savaş suçlusu Adolf Eichmann'ın Kudüs'te yargılanmaya başlanmasından tam üç ay sonrasıdır. Hatırlanacağı gibi, Eichmann iki milyondan fazla Yahudi'nin ölümünden sorumlu olmakla birlikte aslında emirleri uygulayan üst düzey bir bürokrattan fazlası değildi. Yaptığı iş, ağırlıklı olarak büro işiydi, kampların kurulması ve lojistiğiyle ilgili düzenlemeler, bir yığın kâğıt işi ve takip edilmesi gereken sayısız konu... Onun için erdem, sadakat yeminiyle bağlı ol-

⁵¹ Bu bölümde Milgram Deneyi ile ilgili aktarılanlar için kaynak olarak Stanley Milgram'ın, *Obedience to Authority: An Experimental View* başlıklı kitabı (1974. Harper & Row) ve Türkçe çevirisinden (Deney. 2015. çev. Melis Olçum; K.U. Tüfekçi. İstanbul: Kafekültür Yay.) faydalanılmıştır.

duğu Hitler'e ve üstlerine itaatten ve verilen görevleri başarıyla yerine getirmekten ibaretti. Duruşmaları bizzat takip eden Hannah Arendt⁵² ve sonrasında pek çoklarının vurguladığı gibi, Eichmann son derece sıradan, hiçbir belirgin özelliği olmayan biriydi. O günlerde, Eichmann'ın sorumlu tutulduğu kötülüğün büyüklüğü ve bir insan olarak vasatlığı yan yana getirildiğinde kaçınılmaz olarak şu çokça tartışılan sorular ortaya çıkmaktaydı: "Eichmann gibiler birer sadist ve ruh hastası mıydı, yoksa Eichmann ve soykırım sorumlusu görülebilecek suç ortakları sadece basitçe emirleri uygulayan sıradan insanlar mıydı? Şimdi Eichmann'ı suçlayıp lanetleyen tüm o "iyi" insanlar, soykırım yıllarında Eichmann'ın konumunda olsalar, sonuç ne derece değişirdi?"

Milgram, deneyini tasarlarken o günlerde üzerinde tartışılan yukarıdakine benzer sorulardan yola çıktığını belirtmiştir. Bu soruların cevabını ararken, hedefi otorite-birey ilişkisini incelemek ve otoritenin talepleri bireyin değer yargılarıyla çatıştığında, bireyin içine düştüğü ikileme cevap verme yeteneğini araştırmaktı. Bu amaçla tasarladığı deney, psikoloji tarihinin en ilginç ve üzerinde en çok tartışılan deneylerinden biri oldu.

İsterseniz, iki gönüllümüzü sandalyelerinde daha fazla bekletmeden laboratuvara dönelim. Aslında iki gönüllü demekle hata ediyoruz. Çünkü şapkalı sevimli adam gönüllü değil, düpedüz bir işbirlikçi. Deneyi tasarlayanlarla beraber çalışıyor; deneydeki rolü

⁵² Hannah Arendt (1906-1975): Almanya doğumlu Amerikalı siyaset bilimci.

belli ve rolüne de oldukça hâkim, nerede ne yapacağını defalarca çalışmış. Ortada tek bir denek var, ilanı okuyup hevesle Yale Üniversitesi'ne gelen matkap ustası Jack Washington.

Öykünün devamında, Jack Washington sahte denekle yan yana, deney sorumlusunun duygusuz bir ses tonuyla anlattıklarını dinliyor: “Psikologlar, insanların öğrenme becerilerine ilişkin çeşitli teoriler geliştirmiştir. Örneğin şu kitapta başlıca öğrenme teorileri anlatılıyor.” Deney sorumlusu, tıpkı bina ve laboratuvar gibi saygı uyandıran ciltli ve kalınca bir kitabı işaret ederek devam ediyor: “Cezanın öğrenme ve hatırlamaya etkisi de burada ele alınan teoriler arasında yer alıyor. (...) Aslında bu konuda çok az şey biliyoruz, çünkü elimizde insanlarla yapılmış yeterli miktarda bilimsel çalışma yok. Mesela, öğrenme için en uygun ceza seviyesi nedir? Cezanın yaşlı birinden ya da daha genç birinden gelmesi sonucu ne kadar değiştirir? Bunun gibi bilmediğimiz pek çok şey var. (...) Öğrenme ve hatırlama konusunda bilimsel bir araştırma için bir aradayız, cezanın bireyin öğrenme ve hatırlama becerileri üzerine etkilerini araştıran bir deney yapacağız.” Açıklamalarının sonunda deney sorumlusu, karşısında oturan katılımcılara bir güvence vermeyi de ihmal etmez: “Şunu belirtmeliyim ki deney nasıl gelişirse gelişsin, sonuç ne olursa olsun, söz verilen ödemelerinizi alacaksınız.”

Milgram ve ekibi, farklı senaryolarda elde edilecek sonuçların kıyaslanabilir olması için deney işleyişini olabildiğince standartlaştırmıştı. Dolayısıyla, deneyin

ilerleyen aylar ve yıllarda bir kısmı farklı coğrafyalarda yapılan çeşitli versiyonlarında, tüm katılanlar Jack Washington'ın karşılaştığına benzer bir işleyişle deneye kabul edilmiştir. Girişin ardından, yine standart prosedüre bağlı olarak, deney sorumlusu deneyde iki rol olduğunu belirtir: “öğretmen” ve “öğrenci”. İşleyiş çok açıktır: Öğretmen, öğrenciye sözcük çiftlerinden oluşan bir liste okuyacak ve ardından her sözcük çiftindeki ilk sözcüğü okuduktan sonra, vereceği seçenekler arasından öğrencinin ikinci sözcüğü doğru olarak hatırlamasını talep edecektir. Hafıza çalışmasının bir gereği olarak, öğretmenin her hatalı cevapta öğrenciye bir elektrik şoku vererek ceza uygulaması gerekmektedir!

Bu aşamaya gelindiğinde, deney sorumlusu adil bir çalışma için kimin öğrenci kimin öğretmen olacağı konusunda kura çekmenin doğru olacağını belirtir ve birinde “öğretmen” diğ erinde “öğrenci” yazdığını söylediği iki katlanmış kâğıdı çekiliş için gönüllülere sunar. Aslında kâğıtların ikisinde de “öğretmen” yazmaktadır ama işbirlikçi kendi kâğıdında “öğrenci” yazdığını söyler ve durumdan habersiz olan gerçek denek her zaman öğretmen rolünü üstlenir.

Rol dağılımının ardından sıra, en az bina ve kitap kadar etkileyici ve bilimsel görünen kocaman bir elektrik kutusu olan “şok cihazı” ile tanışmaya gelir. Şok cihazı, üzerinde 15 volttan 450 volta uzanan şalter ve ışıklar olan, teknolojik görünümlü bir alettir. Deney sorumlusu, şaltere her basıldığında yan odadaki sandalyede oturacak olan öğrenciye kısa süreli bir

elektrik şoku gönderileceğini, her hatadan sonra bir üst seviyedeki şaltere geçilerek şok seviyesinin artırılması gerektiğini anlatır. Şalterlerin altında, 15-60 volt aralığı için “Hafif Şok” ifadesinden başlayarak, voltaj yükseldikçe “Orta Seviye”, “Güçlü Şok” gibi açıklamalar yer almaktadır. 375 volt seviyesinde “**Tehlike: Ölümcül Şok**”, 435 ve 450 volt şalterlerinin altında ise ürkütücü ve belirsiz “XXX” açıklamaları okunur. Her ne kadar kutu her şaltere basışta sesler çıkarsa da gerçekte bir elektrik şoku üretmez. Ama tüm düzenek ikna edici biçimde tasarlanmıştır ve deneğin kuşku duymasına sebep verecek bir şey yoktur.

Deney sorumlusu şok cihazını tanıttıktan sonra, öğretmen ve öğrenciye yan odadaki düzeneği gösterir. Burada, öğrencinin kemerle bağlanacağı bir sandalye ve koluna bağlanacak bir elektrot vardır. Öğretmen ve öğrenci birbirlerini görmeyecek, öğrenci deney boyunca bu odada olacak, deney sorumlusu ve öğretmen ile ancak hoparlör ve mikrofon aracılığıyla haberleşecektir. Deneme amaçlı olarak, öğretmene elektrot bağlanır ve 45 voltluk bir test şoku verilir. Bu, deneğin şokların gerçekliğine ikna olması açısından önemlidir. Bu esnada, öğrenci bir kalp rahatsızlığı olduğundan bahseder, ama deney sorumlusu duygusuz bir ifadeyle “Şoklar can yakıcı olsalar da kalıcı doku hasarı bırakmıyor, sorun değil,” diyerek geçirir. Öğrenci, koltuğuna bağlanır, elektrot takılır, öğretmen ve deney sorumlusu diğer odaya geçerler ve öğretmen, deney sorumlusunun direktifiyle sözcük çiftlerini okuyarak sorularına başlar.

Öğrencinin aslında işbirlikçi olduğunu söylemiş-tik, deneyin odağındaki kişi, deneyin gerçek amacı ve işleyişinden habersiz olan öğretmendir. Onun davranışlarını ölçebilmek ve öğretmen rolündeki farklı deneklerden anlamlı veri toplayabilmek açısından şartların değişmemesi önemlidir. Bu nedenle, öğrenciden gelen seslerin her defasında aynı olması için bant kayıtları kullanılır. Öğrenci, öğretmen odadan çıkar çıkmaz teyp cihazını hazırlar. Teyp cihazı doğrudan şok cihazına bağlıdır ve her şok seviyesi için hazır olan bir kayıt çalınır. Başlangıçta işler sorunsuz giderken, ceza seviyesi 75 volta ulaştığında hırıltılı bir sesle ilk rahatsızlık işitilir, 120 voltta ilk sözlü şikâyet gelir ve öğrenci canının yandığını yüksek sesle bildirir. 150 volttan sonra işler iyice karışmaya başlar; öğrenci bu seviyede çığlıklar atarak “Deney Sorumlusu! Buradan çıkmak istiyorum, deneye dâhil olmayacağım, artık devam edemiyorum!” cümlelerini sarf eder. Yükselen voltajla birlikte, önceden kaydedilmiş protestoların şiddeti de artar ve 180 volta gelindiğinde, öğrenci “Dayanamıyorum!” diye haykırır, 270 volt artık sadece ıstırap dolu çığlıkların duyulduğu bir seviyedir, 300 voltta umutsuz bir haykırış duyulur ve bundan sonra öğretmenin soruları cevapsız kalır.

Deney sorumlusunun da tüm ifadeleri standartlaştırılmıştır, öğretmen ne derse desin, sadece şu dört cümleden birini seçerek cevap verebilir:

1- *Lütfen devam edin.*

2- *Deney devam etmenizi gerektiriyor.*

3- *Devam etmeniz kesinlikle gerekli.*

4- *Başka seçeneğiniz yok, devam etmek zorundasınız.*

300 voltta başlayan cevap verememe durumunda, deney sorumlusu yine standart olarak cevap verme halinin hatalı cevap olarak kabul edileceğini ve şoklara her defasında bir seviye yükseltilerek devam edilmesi gerektiğini söyler. Denek tarafından öğrencinin kontrol edilmesi talep edildiğinde, duygusuz bir tonla prosedür gereği deney süresince böyle bir şeyin mümkün olmadığını söylemekle yetinir. Ve gerisi elbette yukarıdaki dört cümleden biri...

Milgram, deneyini yapmadan önce, psikoloji öğrencilerinden tecrübeli psikiyatristlere konuyla ilgili fikir yürütebilecek çeşitli kişilere deneyden nasıl bir sonuç bekleyeceklerini sormuştur. Karşılaştığı tahminler büyük çoğunluğun öğrencinin (ya da kurbanın) ilk net itirazını yaptığı 150 volt seviyesinde öğretmen rolündeki deneklerin deneyi sonlandıracağı ve ancak çok küçük bir yüzdenin en üst voltaj seviyesine kadar çıkacağı yönündedir. Öğrencilerin tahminlerinin ortalaması %1,2'dir, psikiyatristlerin tahminlerine göre ise ortalamada ancak binde birlik bir katılımcının en üst voltaj seviyesine çıkması beklenebilir. Bu tahminler, esas olarak kişilerin kendileriyle ilgili kırılma noktası beklentilerini de yansıtıyor. Farklı zaman ve mekânlarda yapılan deneyler öncesinde yöneltilen beklentilere dair sorulara alınan cevapların dağılımı

hep benzer olmuştur. Devamını okumadan önce, bir an durup siz de bir tahmin yapmak ister misiniz?

Tahmininizi yaptınız mı? Öyleyse gerçek deney sonuçlarıyla devam edebiliriz: Milgram, deneyi burada anlatılan haliyle 40 farklı denekle tekrarlamış ve kırk denekten 25'inin en üst seviye olan 450 volta çıktığını tespit etmiştir! Farklı coğrafyalarda yapılan bağımsız denemelerde ulaşılan sonuçlar da farklı değildir: En üst şok seviyesine kadar çıkan öğretmenlerin oranı %61-66 arasında gezinmektedir. Bu sonuç şüphesiz son derece ürkütücü, ama değerlendirmelere girişmeden önce isterseniz, gazete ilanını okuyarak laboratuvara gelmeye ikna olan matkap operatörü, yumuşak huylu ve ağır kanlı, saçları hafif dökük Jack Washington'ın hikâyesini tamamlayalım.

Milgram, kitabında Jack Washington'ın tavrının oldukça düz ve duygusuz olduğunu anlatıyor. Washington, açıkça hissedilen memnuniyetsizliğine rağmen hiçbir kayda değer itiraz göstermeden 450 volta kadar çıkıyor ve sadece 450 voltta devam edip etmemesi gerektiğini soruyor, ilgili standart cümleyi duyduktan sonra, cevaplanmayan iki soruya karşılık olarak verdiği en yüksek volta da iki şokun ardından, harfiyen prosedüre uyararak deneyi tamamlıyor. Deneyden hemen sonraki görüşmede ve neredeyse bir yıl sonra yapılan ikinci bir görüşmede verdiği cevaplar birbiriyle uyumlu: Şokların öğrenciye acı verdiğini hissettiğini, ama deney sorumlusunun kalıcı bir hasar olmayacağı şeklindeki açıklamasının kendisi için yeterli bir güvence olduğunu söylüyor. *Peki, kurbanın çektiği acının sorumlusu kim?*

Jack Washington'a göre en büyük pay deney sorumlusuna ait, sonra öğrenci sorumlu, en küçük sorumluluk da kendi payına düşüyor. Deney sorumlusu en büyük sorumlu, çünkü devam etmesi konusunda emirleri veren o, öğrenci de sorumlu çünkü deneye kendi rızasıyla katılmış. Kendisinin sorumluluğu ise düşük, çünkü o sadece deney sorumlusunun direktiflerine uydu.

450 volta çıkanlar arasında tüm deney boyunca şikâyet edip durumu protesto edenler de var, hatta çoğunluktalar. Sözleriyle kurban durumundaki öğrencinin yanındalar, vücut dilleri rahatsızlıklarını ve gerilimlerini ele veriyor, ama davranışlarının yönü değişmiyor.

İtaat deneyindeki bireyler temel ahlaki inançlarıyla –en basit haliyle, “Kimsenin canını yakmamalıyım, başka birine istemediği bir şeyi yapmamalıyım”– üzerindeki otoritenin baskısı arasında sıkışıyor ve bunun gerilimini yaşıyorlar. Milgram, yapılan yüzlerce deney içinde sadece bir kişinin büyük bir zevkle en yüksek voltaja kadar çıktığını belirtmiş ve bu kişiyi “deneyler dizisinin çirkin ördeği” ilan etmiştir. Sadistçe eğilimler taşıdığını düşünebileceğimiz bu kişi, psikoloji öğrencilerinin ve psikiyatristlerin öngördüğü nadir rastlanacak “yüksek şokçu” olsa gerek. Bu tek örnek hariç, konu sadistçe eğilimlere sahip olmakla ilgili gözüküyor; tüm denekler bir ikilemin içinde kalıyor, voltaj yükseldikçe kelimenin tam anlamıyla içlerindeki gerilim de yükseliyor ama laboratuvar ortamında oluşan otoritenin gücüne karşı çıkmakta ciddi biçimde zorlanıyorlar. Tabloya bakıldığında, konu bir sadistçe eğilimler sorunundan ziyade otoriteye cevap vereme-

me sorunu gibi gözüküyor. Öğretmenin zihninde adeta bir terazi çalışıyor ve kurbanı verdiği acının ağırlığı ile otoritenin ağırlığı iki farklı kefede tartılıyor. Kurbanın acısından dolayı hissedilen sorumluluk arttıkça iki kefe arasındaki gerilim yükseliyor ve öğretmen bu gerilimi içinde yaşıyor. İçsel gerilimi artıran ya da eksiltten faktörler aynı şekilde itirazın ortaya çıkma ihtimalini ve anını da belirler gözüküyorlar.

Deneyde yapılan değişiklikler ve bu değişikliklerin etkileri bu açıdan oldukça ilginç:

Kurbanın Yakınlığı

Milgram ve arkadaşları, öğretmenin öğrenciye (kurbanı) fiziksel yakınlığı arttıkça uygulanan şokların hafiflediğini gözlemlemiştir. En kötü sonuç, kurbanın sadece bir panel üzerinden numaralar yazarak haberleştiği ve ancak duvara vurarak şikayetini bildirmeye çalıştığı durumda ortaya çıkmaktadır, bu senaryoda 40 denekten 26'sı 450 volta çıkarken, hiçbir denek 300 voltun altında vazgeçmemiştir! Jack Washington örneğinde olduğu gibi, kurbanın sesli bildirimi devreye sokulduğunda, en yüksek voltaja çıkanların sayısı sadece bir kişi azalarak 25'e inmekle birlikte, vazgeçmeler daha erken başlamakta (300 volt yerine 135 voltta) ve öğrenci istatistiksel olarak daha düşük şoklar yiyerek deneyden çıkmaktadır.

Öğrenci, öğretmen ile aynı odaya alındığında ise

bir kırılma oluşmaktadır: Öğretmen artık verdiği şokların etkisini birebir görmekte ve yaptığıyla yüzleşmektedir. Bu durumda 40 kişilik gruptan sadece 16'sı 450 volta çıkmış ve vazgeçmeler 95 voltta başlamıştır. "Kurban" aynı oda içinde olmaktan öte, öğretmene dokunma mesafesine dek yaklaştırıldığında, en yüksek seviyeye çıkanların sayısı daha da düşerek 40 içinde 12 kişiye inmektedir.

Görünen o ki deneyin bu versiyonunda kurbanın görünür olması, cezanın yarattığı acıyı öğretmen için somutlaştırıyor ve öğretmenin içsel geriliminin kurban lehine daha hızlı yükselmesini sağlıyor. Kurban fiziksel yakınlığın bariz sonucu, otoriteye itirazın daha istenir ve yapılabilir hale gelmesi.

İnsan bu örnekten sonra, kendini bugünün savaş teknolojilerini düşünmekten alamıyor. Örneğin insan-sız hava aracı kullanılarak yapılan saldırılarda yüksek bir yabancılaşıma yaşanacağı açık. Öldürme eylemi bir dizi koordinatın tanımlanarak girilmesi ve masa başında çeşitli aletlerin çalıştırılmasına indirgenmiş. Savaş ve sonuçları tamamen soyut hale gelerek gaddarlık ve cinayet görünmez kıldığında, operatörün sıradan işini yapan küçük ve mutlu bir Eichmann olarak hayatını sürdürmesi işten bile değil. Amerikan savaş sanayii ile ilgili şu küçük espri durumu karikatürleştiriyor: Adam iş dönüşü evinde havuzunun kenarında şezlonga oturmuş, limonatasını içmektedir. Karısı sorar: "Tatlım, günün nasıl geçti?" Adam yanıtlar: "Hiç sorma, üç tane binayı bombalamamız gerekti, hiç boş

vaktim olmadı gün boyu. Sanırım binalar Afganistan'daydı, Irak da olabilir. Her neyse.”

Aynı şey, savaşa bağlı katliamların medya üzerinden duyuruluşu için de geçerli: Bugün haber bültenlerinde, neredeyse standartlaşmış bir yöntemle kullanılan silah ve mühimmatın teknik özellikleri ana konu haline getiriliyor ve halı bombalaması⁵³ gibi “orijinal” terimler ya da Tomahawk⁵⁴ Füzesi gibi egzotik isimler seçilerek, dikkat kurbandan uzağa çekiliyor. Bombalama görüntüleri birer havai fişek gösterisi gibi sunulduğunda ise kurban artık tamamen görünmez hale geliyor. Bu durum, otoritenin eylemlerinin kitleler için doğru bir perspektifle tartışılabilmesini güçleştirmesinin yanı sıra, yaratılan yıkımla ilgili toplumda sorumluluk duygusunun oluşmasını da neredeyse imkânsız kılıyor.

Kurumsal Etki

Deneyler, Yale Üniversitesi'nde güzel döşenmiş ve insana güven veren bir laboratuvarda yapılmaya başlanmıştı. Ortamın etkisini ölçmek için, deneyler yine Yale Üniversitesinde ama bu sefer çok daha basit döşenmiş, içinden su borularının geçtiği, düzgün halıları olmayan bir laboratuvarda yapılmış ve laboratuvarın daha basit hale gelmesinin kayda değer bir etkisinin ol-

⁵³ İng. *Carpet Bombing* ya da *Saturation Bombing*: Geniş bir coğrafi alanın bir halının yüzeyi örtmesini andırır biçimde, boşluk bırakmadan bombalanarak tahrip edilesini anlatan askeri terim.

⁵⁴ Bir Kızılderili savaş baltası.

madığı görülmüştür. Ama deney Yale Üniversitesi dışına taşınıp, adı sanı duyulmadık hayalî bir şirket adına, düzgün denebilecek ama sıradan bir binada yapıldığında –*üniversite etiketi kaybolduğunda*– itaat oranında ani bir düşüş ortaya çıkmıştır. Saygın bir kurum olan Yale Üniversitesi’nin etiketi ortadan kalktığında, en yüksek şoku uygulama oranı %65’ten %48’e kadar inmektedir.

Bu durum, otoriter rejimlerde liderlerin yapay bir saygınlık haresi içinde yaşamaya neden bu kadar önem verdiklerini gösteriyor olabilir: Saygınlık, bu amaçla oluşturulmuş sıfat ve unvanların parlatılıp şişirilmesiyle herkesin gözüne sokulmak zorunda, yoksa takım elbiseler, apoletler ve makam arabaları tek başına önemsiz, hatta gülünç gözükabilir.

Otoritenin Yakınlığı

Kurban ve deneğin birbirine yaklaşmasının, itaati önemli oranda zorlaştırdığını gördük. Ama gri önlüklü deney sorumlusu, otorite figürü olarak hep öğretmeninin yakınındaydı. Peki, otorite uzaklaşırsa ne olur?

Başka bir deney senaryosunda, deney sorumlusu deneyi başlattıktan sonra laboratuvarıdan ayrılarak iletişimini sadece telefonla sürdürür. Tahmininiz? Elbette itaatte ciddi bir düşüş gözlenmektedir: Deney sorumlusu ortamdan çıkınca, 40 denekten artık sadece 9 tanesi en üst şok seviyesine çıkacak kadar itaatkâr davranmıştır. İlk deney düzeneğindeki 26 maksimum

şokçuyla kıyaslandığında, sayının neredeyse üçte bire inmesine bakılarak, ciddi bir kırılmadan söz edilebilir. Üstelik kimi öğretmenler telefonda deney sorumlusuyla, direktiflere uyarak şokları yükselterek vermeye devam ediyormuş gibi konuşmalarına rağmen, şok vermeyi ya büsbütün kesmiş ya da sadece düşük şoklarla devam ederek kendilerini zora sokmayacak bir çözüm üretmişlerdir! Bu davranış, içsel değerler ve otoritenin baskısı arasında oluşan gerilimden kurtulmak için, fırsat bulunduğu başvuru hileli bir yol gibi gözüküyor. Tabii, önce deney sorumlusunun odadan çıkıp uzaklaşması gerek.

Bu örnek, otoriteryen liderlerin sürekli televizyonda görünme ihtiyacının, sadece gösterişçi ve gelişmiş bir benliğe sahip olmalarından kaynaklanmanın ötesinde, pekâlâ stratejik bir zorunluluk gereği de ortaya çıkmış olabileceğini gösteriyor. Ne dersiniz?

Personelin Yer Değiştirmesi

Hepimiz iyilerin ve kötülerin, kurbanların ve kahramanların belli dış görünüş özellikleri ve davranış biçimleriyle ayırt edilebilecekleri fikrine televizyon dizilerinden ve kimi sinema filmlerinden aşinayız. Sakın, deney sorumlusunun katı ve soğuk görünümlü bir teknik adam olması ve sevimli, yumuşak yüzlü, hafif tombul kurban figürü sonuçları etkiliyor olmasın?

Personelin yer değiştirdiği deneylerde, çoğumuzun beklentisinin aksine sonuçlarda kayda değer bir değişim gözlenmemiştir. Deneyin ikna olduğu yapısal işleyişin, yani laboratuvar ve tüm alet edevat, bilimsel tanımlamalar, deney protokolü, üniversitenin saygınlığı vb. unsurların, kişilerin bıraktığı izlenimlerden daha ağır bastığını söyleyebiliriz. Anlaşılan o ki olaylar kolayca kişiselleşmiyor.

Kadın Denekler

Deneyin bir versiyonunda, öğretmen rolünde kadın denekler yer almış ve kadınlardan oluşan grubun gösterdiği itaatin erkeklerden farklı olmadığı görölmüştür. İstatistikler benzer sayıları gösterse de Milgram, kadınların erkeklere kıyasla çok daha büyük stres yaşadığını gözlemlediğini anlatıyor. 450 volta kadar çıkmış bir hemşireyle ilgili anekdot, kadınların erkeklerin otoriteyle ilişkisi konusunda taşıyabileceği kimi ön yargıları göstermesi açısından dikkat çekici: Yumuşak tavırlı hemşire, belki bir sağlık ęalıřanı olmasının da etkisiyle 450 volta kadar çıkmış olmaktan rahatsızlık hissediyor ve görüşme esnasında araştırmacıya soruyor: “Sonuna kadar gidip 450 volt veren bir erkek hiç oldu mu?” Araştırmacı doğrudan cevap vermek yerine bu konuda hemşirenin tahminini merak ettiğini söylüyor. Cevap ilginç: “Hayır, erkeklerin buna boyun eğeğini sanmıyorum.”

Otoritenin Yerine Bir Başkası Geçerse

Deneyin şu ana kadarki tüm versiyonlarında otorite belli ve tanımlanmış bir bireydi. Laboratuvardan uzaklaştığında etkisinin azaldığını gördük, ama yerine başkası emir vermeye kalktığında ne olur? Bu sorunun yanıtlanması için Milgram ve arkadaşları üç farklı versiyon oluşturmuştur.

Birinci versiyonda, değiştirilen senaryonun akışı gereği, deney sorumlusu 150 volta çıkıldığında deneyi bitirmek ister, ama öğrenci rolündeki kişi 450 volta çıkılmadan deneyin kesilmesini erkekliğine bir hakaret olarak addeder ve öğretmenden şoklara devam etmesini ister. Bu, mevcut durumun ters yüz edilmiş hali gibidir. Bu kez deney sorumlusu rahatsız olup vazgeçmek istiyor, ama öğrenci devam edilmesinde ısrarlı! Bu deney senaryosunun sonuçları çok net: Kimse öğrenciyi dikkate almamış ve tüm öğretmenler deney sorumlusuna itaat ederek şokları kesmiştir.

İkinci versiyonda, deney sorumlusunun yokluğunda – sahte bir telefonla acilen gitmesi gerekmiştir – rastgele bir kişi onun rolünü devralır. Bu senaryoda, voltaj biraz yükselip çelişki oluşur oluşmaz itaatin bariz derecede zayıfladığı görülmüştür.

Üçüncü versiyonda, rol dağılımından sonra deneyin açıklanması alışıldığı gibi yapılırken, öğrenci cayma belirtileri gösterir ve en sonunda deneye katılmak istemediğini söyler. Çaresiz kalan deney sorumlusu, belirli sayıda deneyi tamamlamak zorunda olduğu-

nu söyler ve yer değiştirmeyi önerir: Kendisi öğrenci olacaktır, normal koşullarda öğrenci rolünde olması beklenen kişi ise deney sorumlusu olacaktır. Roller bu şekilde değiştiğinde, birinci versiyondan çok farklı bir sonuç ortaya çıkmamıştır. Kimse yeni deney sorumlusunu dinlemek istememiş, ilk şikâyetle deney bitirilmiş. Hatta kimi öğretmenlerin yan odaya geçerek, öğrenci rolünü üstlenmiş olan deney sorumlusunun yardımına koştuğu görülmüştür!

Bu üç senaryoda ilk göze çarpan, “pozisyon” ve “statü” kavramları arasındaki fark. Deney sorumlusu bir kurumun yetkilendirilmiş temsilcisi olarak otorite konumunda ve başından kabul edilmiş bir statüye sahip. Denekle yer değiştirerek deney içindeki pozisyonunu kolayca devredebilir, ama görünen o ki statü o kadar kolay taşınabilen bir şey değil.

Daha derinde yatan gerçek ise itaat cevabının belirli cümle veya emir kalıplarına değil, doğrudan kabul edilen otoriteye verildiği olabilir. Bireylerin davranışları, emirlerin içeriğinden ziyade, onları dillendiren kişiyi otorite olarak kabul edip etmediklerine göre şekilleniyor olabilir mi? Kurban durumundaki öğrenci istese bile, otorite olarak kabul görmüş deney sorumlusu istemeden yüksek voltajlı şoklar verilmiyor; kimse geçici olarak kurban rolüne bürünen otoriteye, kurbandan emir alarak şok vermiyor, ama deney sorumlusunun duygusuz sesiyle “Devam etmeniz gerekiyor” demesi, bilincini yitirmiş ve artık cevap veremez haldeki kurbanı 450 voltluk şoklar vermek için yeterli. Bu durum, Nürnberg Mahkemeleri’nde

kendilerini savunmak için, “Biz sadece üstlerimizi dinliyorduk,” diyen Nazi subaylarına verilen, “Ama kurbanları da dinleyebilirdiniz!” cevabını akla getiriyor. Evet, görünüşe göre ne yazık ki otorite ne derse o oluyor ve kimsenin aklına kolay kolay kurbanları dinlemek gelmiyor. Milgram Deneyleri’nde ortalama insan, kabul ettiği otorite figürü tarafından çizilen alanı tartışmasız kabule yatkın gözüküyor, ama otoritenin sarsıldığı durumlar da var elbette.

İki Deney Sorumlusu İçeren Senaryolar

İki deney sorumlusunun birbiriyle çelişkiye düşüp zıt emirler vermeye başladığı versiyonda otorite bir anda buhar olup kaybolmuş ve deneklerin %50’ye yakını itaatten vazgeçerek deneyi sonlandırmıştır! Dikkat çekici bir sonuç.

Bu durum, otoriteryen liderlerin adil tartışma ortamlarından kaçma eğilimlerini ve parti içi disiplin ya da lidere saygı gibi kavramların arkasına saklanarak kendilerini olası rakipleriyle eşit gösterecek her türlü karşılaşmayı başından engellemek konusundaki kararlılıklarını açıklayabilir mi? Olgunlaşmamış kişiliğin getirdiği yetersizlik hissi saldırganlığa dönüşerek doğal tartışma ve iletişimi imkânsız kılkarken, belki de aynı zamanda otoriteryen yapıyı korumaya yönelik bir stratejiyi de besliyordur.

Aslında otoriteryen liderlerin endişesi son derece

anlaşılır: Çünkü iki “resmî” deney sorumlusuyla yapılan deneylerde, senaryo gereği sorumlulardan biri kontrolü ele alıp diğeri kurban seviyesine indiğinde –güya gelmeyen bir gönüllü dolayısıyla aralarında kura çekerler, birisi öğrenci olmayı kabul eder– deneyin bir deney sorumlusu ve bir kurbanlı deneylerden farksız olarak aktığı görülmüş. Denek için otorite ve kurban bir kez açık biçimde tanımlandığında, sonuçlar hiç değişmeden klasik senaryoyla uyumlu hale geliyor ve sonra gelsin şoklar... Tarihteki örnekleri hatırlayalım: Dokunulamaz olan en üst düzey memurlar ya da Padişahın/Kralın ta kendisi otorite olarak tanımlanabilecek konumunu bir kez yitirmeye görsün, düşüşünün ardından, etrafına emirler yağdırmak bir yana, sıradan insanların zindanda ya da darağacında başına neler gelirse hepsine boyun eğmek dışında tüm seçeneklerden mahrum kalıverir.

Birden Fazla Öğretmen Olursa

Son olarak, grup davranışını inceleyen deneylere bir göz atalım. Burada klasik senaryo, “çoklu öğretme ve cezanın öğrenmeye etkisi” adı altında değiştirilir ve her zamanki gibi olup bitenden habersiz olan saf öğretmenin yanına, bu kez farklı senaryolara göre hareket edecek iki yeni işbirlikçi yerleştirilir. Bu senaryoda öğretmen yine etkileyici şok cihazını kumanda ediyor, ama işbirlikçilerle birlikte. Birinci işbirlikçi listedeki kelimeleri okuyor, ikinci işbirlikçi cevabın doğru veya yanlış

olduğunu bildiriyor ve saf öğretmenimizin payına da kumanda paneli üzerinden cezayı uygulamak düşünüyor.

Bu senaryonun ilk versiyonunda her şey uyumlu ve sorunsuz başlar, ama 150 volta gelindiğinde birinci işbirlikçi öğretmen itiraz eder. Deney sorumlusu itirazını kabul etmeyince, emirlere uymayı reddeder, durumu protesto ederek yerinden kalkar ve odadaki başka bir sandalyeye oturur. Deney sorumlusu elde kalan iki öğretmenle deneyi sürdürmeye çalışır, ama 210 volt seviyesine gelindiğinde ikinci işbirlikçi öğretmen de itiraz ederek deneyi daha fazla sürdüremeyeceğini belirtir ve sandalyesini boşaltır. Ve saf deneğimiz tek başına şok cihazının başında kalır.

Tahmininizi duyar gibiyim. Evet, iki itaatsizlik örneğinden sonra naif denek de itaatsizlik konusunda cesaret kazanmaktadır: Bu senaryoda 40 denekten 36'sı deney sorumlusuna itaatsizlik göstermiştir – hatırlayalım, tekli klasik senaryoda 40 kişiden ancak 14'ü itaatsizlik gösteriyordu. *Öğretmenin takım arkadaşlarının isyanı, tüm senaryolar içinde deney sorumlusunun otoritesini en çok sarsan şey olarak liste başına yazılabilir.* Sokak gösterileri ve dayanışma bildirileri otoriteryen liderleri neden bu kadar öfkeliendirir, ya da aslında korkutur? Sorunun cevabı bu senaryoda veriliyor.

Ama bu senaryo ters yüz edildiğinde, yani saf denek şok cihazından azıcık uzaklaşarak yan sandalyeye geçip şok cihazını kontrol etmekle görevli işbirlikçi öğretmenin yardımcısı rolünü üstlendiğinde, grup psikolojisinin bu kez pek de hoş olmayan yüzüyle karşılaşırız. Bu kez deneğin elleri temiz kalıyor, cevapları de-

ğerlendirmek, sözcük çiftlerin kontrol etmek gibi yan görevleri var, ama şok düğmesine basmak artık onun görevi değil. Şimdi de tahmininizi duyabilir miyiz? Ufak bir rekor –hiç de ufak sayılmaz aslında: Saf denekler düğmeye basmadan yan rollerle destek verme işini üstlendiklerinde, 40 deneyden 37’sinde en yüksek voltaj olan 450 volta çıkmışlardır! Bir de klasik senaryodaki 40’ta 26 oranını ürkütücü buluyorduk!

Burada ortaya konan elbette, baskıcı rejimlerin de çok iyi bildiği bir gerçek: Bir insanlık suçunun işlenmesi için tek bir kişiyle konuştuğunuzda ikna etmeniz zordur, ama bürokratik bir ağ içerisinde görev dağılımıyla bir sürü ahlaklı, iyi ve kibar insanın size yardımcı olmasını sağlayabilirsiniz. Küçük bir Eichmann dikenli tel fiyatlarını araştırırken, bir başka küçük Eichmann arazi bakar, bir diğer Eichmann barakalar için kereste bulur, diğer bir Eichmann fırın fabrikalarına verilecek ihaleyi ayarlar, bir diğer Eichmann tren bağlantılarından ve vagonlardan sorumludur... Ve evet, işte Avrupa çapında bir toplama kampları zinciriniz var. Ya da güncelleştirerek şuna çevirelim: Bir küçük Eichmann uçak yakıtı ihalesini takip eder, diğer Eichmann uçak gemilerinin ideal rotalarından sorumludur, bir başka Eichmann deniz piyadelerinin görev emirlerini hazırlarken diğer Eichmann mühimmat üreticilerine verilecek siparişleri takip eder, elbette başka bir Eichmannın tüm dünyaya söz konusu Ortadoğu, Güney Amerika ya da Afrika ülkesinin işgalinin demokrasi ve insan hakları için ne kadar önemli olduğunu anlatır ve bingo! Bir ülkeyi yerle bir ettiniz,

milyondan fazla insan öldü ve petrol yataklarına ya da diğer yer altı zenginliklerine çöktünüz; ayrıca savaş sanayiniz de hareketlenerek tüm ekonominizi canlandırdı, ne güzel! Hep sadakat içinde çalışarak aldığı maaşın hakkını veren, cumartesi akşamları sevdikleriyle film seyreden tatlı, iyi insanlar; arkadaşlar, sevgililer, eşler, evlatlar, anne ve babalar sayesinde...

İtaat Eden Zihin Nasıl İşler?

Öncelikle, itaat etmenin her zaman kötü bir şey olmadığıı belirtelim. Grup hiyerarşisi ve itaat, insanlığın ilerlemesi açısından çok önemli olagelmıştır. İnsan ancak belirli bir hiyerarşi ve uyumlu çalışma ortamı içinde, bireysel performansını aşarak kolektif beceriler gösterebilir. Görev dağılımıyla yapılacak her türlü iş, atalarımızın takım halinde avlanabilmesinden çağdaş insanın fabrikalarda üretim yapabilmesine kadar tüm ortak aktiviteler, bir eşgüdüm gerektirir. Bu basitçe, birey için kişisel arzularını en azından bir süreliğine grup amacı uğruna geri plana itmesi ve grubun beklentisini karşılayacak davranışları sergilemeyi kabul etmesi anlamına gelir. “Kumanda” bir süreliğine ilgili kişi ya da kuruma devredilir ve bu sayede birey için tek başına mümkün olmayacak başarılar topluca çalışarak elde edilir.

Birey davranışını detaylı olarak incelediğimizde, çeşitli davranışların ancak farklılaşan ruh halleriyle

birlikte ortaya konabildiğini fark ederiz; küçük bir çocuğun ailesiyle birlikteyken rahat, hatta şımarıkça davranabilirken, tanımadığı insanların yanında daha tutuk ve çekingen hale gelmesi tipik bir örnek olabilir. Ya da merceği kendimize tuttuğumuzda, samimi bir arkadaşımızla akşam yemeği yerken takınacağımız tavır ve davranışlarımız, patronumuzla birlikte yediğimiz bir akşam yemeğindeki tavır ve davranışlarımızdan farklıdır. Beynimiz, çeşitli sinir ağlarının aktive olması ya da devreden çıkarılması, çeşitli yolaklardan akan farklı kimyasalların oluşturduğu nörotransmitter kokteyllerinin ateşleme ya da baskılamalarıyla, bir işleyiş durumundan diğerine geçer. Elbette biz hep aynı kişiyizdir, ama değişik şartların etkisiyle kimi zaman esprili arkadaş, ciddi çalışan, heyecanlı futbol izleyicisi, romantik sevgili ya da dikkatli okur oluruz. Şu anda dikkatli okur durumunda olduğunuza inanıyor ve bir tanımla devam ediyoruz: Milgram, deneylerde karşılaştığımız “itaat durumu” olarak da adlandırabileceğimiz davranış modunu açıklamak için “temsilci durumu”⁵⁵ ifadesini kullanıyor. Temsilci durumu, kişinin bağımsızlığından ve tamamen kendi adına davranıyor olma halinden vazgeçerek, kendini otoritenin amaçlarını yerine getirme aracına dönüştürmesi olarak anlaşılabilir.

Deney işleyişine genel hatlarıyla bakıldığında, kişi bağımsız bir karar vererek deneye katılmak için başvuruda bulunur ve özgür iradesiyle, kararlaştırılmış olan saatte laboratuvara gider. Laboratuvar ortamı, karşılaştığı açıklama ve tavırlar onu olayların akışı içerisinde

⁵⁵ İng. “agentic state”

temsilci durumuna sokar. Bu durum, tüm eğitim hayatı boyunca her derste içinde bulunması beklenen, doğumundan itibaren ailesinin de teşvik ettiği bir davranış kalıbıdır. Deneğin ilk defa gördüğü şok cihazını komutları takip ederek kullanmasını ve detaylarını bilmediği bir deney içinde rol alabilmesini sağlayan da içine girdiği temsilci durumudur. Kumandayı bir süreliğine deney sorumlusuna devreder ve zaten deneye katılması da ancak böyle mümkün olur.

İşler, kişinin itaat ederek vardığı ilk çelişki anında karışmaya başlar: Denek başkalarının canını yakması gerektiğini bilir; elbette kimseye rızası dışında bir şey yapılmaması gerekir, ama şokların şiddeti arttıkça içinde bulunduğu temsilci durumu onu bu ilkelerle çelişmeye iter. Tüm hayatı boyunca alıştığı, neredeyse bir erdem olarak görmeyi kabullendiği bu durumdan çıkması, zihnini farklı bir moda sokması ve yeniden bağımsız biçimde davranışını seçebilir duruma geçmesi hiç kolay olmaz. İtaati iyi olarak kabul etmiştir ve kendisine verilen görevi yapmaması kötüdür. Ama şimdi bunları yeniden gözden geçirmek zordur. Alfred Adler'in⁵⁶ dediği gibi, "İyi ve kötüyü birbirinden ayırmayı ve farklı tutmayı öğrendik. Öğrenmediğimiz şey, kavramlarımızı nasıl gözden geçireceğimiz"⁵⁷. Kişi olup biteni algılıyor olsa da, içinde bulunduğu temsilci durumu onu kendi başına hareket

⁵⁶ Alfred Adler (1870-1937): Bireysel psikoloji ekolünün kurucusu, Avusturyalı psikiyatrist.

⁵⁷ Alfred Adler. (2015). *İnsan Tabiatını Tanıma*. çev. Dr. Ayda Yörük. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.

edemez hale getirir. Şokların şiddeti ve “ıstırap” yükseldikçe çelişki de büyür ve gerilim artar.

Gerilim arttıkça, kişilerin istemsiz ve istemli davranışları ortaya çıkar: Beden dilleri gerginliklerini yansıtır; terleme, titreme ve hatta istemsiz sinirli gülmeler gözlenir. Bu belirtiler, gerilimi dışa vurmalarının yanı sıra, stresi hafifletmeye de yardımcıdır. İlk fiziksel belirtilerin ardından, “öğretmen” sözlü itirazlarda bulunur: “Bu adama istemediği bir şeyi yapmak istemiyorum,” ya da “Görüyorsunuz işte, canı yanıyor. Hayır, devam etmek istemiyorum,” vb. Ama sözlü itirazlar genellikle işlevsiz kalır, çünkü deneklerin çoğunun, sözlü şikayetlerde bulunmalarına rağmen şokları vermeye devam ettiğini biliyoruz. 450 volta çıkan çoğu kişi için durum böyledir. Sözlü itirazlar, kurban açısından çoğu durumda faydasızdır, tek işlevleri öğretmenin kendi benlik değerini korumaya ve içsel gerilimini hafifletmeye yardım etmeleri sayılabilir.

İtaate Bağlı Gerilim ve Gerilim Karşıtı Kuvvetler Nasıl İşler, Denge Nasıl Oluşur?

Milgram’ın altını çizdiği gibi, her bir gerilim belirtisi, otoritenin kişiyi temsilci durumuna sokmaktaki başarısızlığın bir kanıtı olarak görülmeli. Peki, burada gerilime karşı işleyen kuvvetler neler? Burada, çeşitli temel kuvvetlerden bahsedebiliriz: Birinci sırada kişinin deneyden bağımsız olarak taşıdığı kimi inançlar bulunuyor: “Yale Üniversitesi saygın bir kurumdur, Bilim

insanlarına güvenebilirim, Güvenilir biri sorumluluğu taşıdığını söylediğinde, ne olursa olsun başımın derde girmeyeceğine emin olabilirim,” vb. Bunlar, kişinin ilanı görmeden sahip olduğu inançlar ve temsilci durumuna geçiş için belli bir alt yapı sağlıyorlar. Burada elbette, bireyin yetiştirilme şeklinin ve kültürün önemine işaret etmek gerekir. İronik biçimde, bilim ve üniversite gibi kavramlarla hiç tanışmamış birinin, olup bitene çok daha tarafsız bakmasını ve hatta daha sağlıklı bir tepki göstermesini bekleyebiliriz.

Bir diğer etken, fiilî ortamın kişinin temel inanışlarıyla uyumlu olmasıdır: “Laboratuvar gerçek bir laboratuvar, Deney sorumlusu palyaço gibi giyinmemiş, Şok cihazı bilimsel bir alete benziyor,” vb. Bu etkenlerin bir aradalığının, kişinin bağımsız davranma konusundaki gardını düşürerek temsilci haline geçmesini mümkün kıldığı söylenebilir. Benzer bir mekanizma hiçbir kavgaya karışmayan, karıncayı incitmeyecek birinin orduya yazılıp, askerî disiplin içinde üniformasını giyip bir uçaktan bombalar yağdırarak yüzlerce insanı öldürebilmesini açıklamaya yardımcı olabilir. Konu, belli kalıpların ve saygınlığı kabul edilmiş “düzgün” bir ortamın kişiyle eyleminin sonuçları arasına girebilmesidir. İnsan Stanley Kubrick’in *Dr. Strangelove*⁵⁸ filminde geçen, nükleer savaşın eşiğinde kavgaya tutuşan yetkililerin başkandan duyduğu uyarıyı hatırlamadan edemiyor: “Beyler, burası savaş odası. Burada kavga edemezsiniz!”⁵⁹

⁵⁸ Stanley Kubrick. (1964). *Dr. Strangelove*.

⁵⁹ “Gentlemen. You can’t fight in here. This is the War Room!”

Gerilimin büyüklüğü gerilimi baskılayan faktörleri aştığında, deneğin isyan edip şok vermeyi keseceği açık. Buna karşın, deney ortaya çıkacak gerilimi düşük tutma ve deneğin karşısına her defasında daha güçlü bir otorite gücü koymak üzere tasarlanmış; aynı zamanda şiddeti soyut bir forma sokarak daha kolay uygulanabilir kılıyor. Çünkü sadece bir düğmeye basmakla bir kişinin parmağını zorla prize sokmak arasında büyük bir fark var –bir drone operatörünün bir binayı bir joystickle oynayarak yok etmesiyle binadaki herkesi tek tek bıçaklayarak öldürmesi arasındaki farkı çağrıştıran türden. Hatırlayalım, denek kurbanı yaklaştıkça yaşadığı gerilim yükseliyor ve itaati düşüyor. İkisinin ayrı odalarda olmalarıyla aynı odada birbirlerine dokunabilecek kadar yakın durmaları arasındaki fark, itaatsizliği iki kattan fazla artırıyor.

Hatırlarsanız, ortaya çıkan itirazlara cevaben, deney sorumlusu prosedür gereği dört basit cümleden fazlasını kullanmıyordu. “Deney devam etmenizi gerektiriyor!” şeklindeki ikinci cümle önemli bir ima taşıyor: Bu ifade aracılığıyla deney, istendiğinde vazgeçilebilecek ortak bir eylem olmaktan çıkarılarak, neredeyse somut ve buyurgan bir kişiliğe büründürülüyor. Başka bir deyişle, deney artık soyut bir kavram değil, onu uygulamak yoluyla var eden bireylerin önüne geçiyor ve bireyler deneyin gerekliliklerinin dışında davranışta bulunmayı kendilerine hak göremez hale geliyorlar –en azından, maksimum şok düzeyine kadar çıkan ve farklı zaman ve mekânlarda oranı

%61-65 arasında gezinen denekler için bu böyle. Bu durum, organizasyonların ya da kişiye kabul ettirilen soyut kavramların, ne kadar saçma ya da tutarsız olursa olsun ne derece güçlü olabileceğini göstermesi açısından ilginç.

Deneyin İşaret Ettiği Düşünme Hataları Nelerdir?

Birçok istenmeyen davranışımızın altında hatalı değerlendirmeler ve düşünme hataları -ya da daha bilimsel bir ifadeyle “bilişsel çarpıtmalar”- yatar. Kafamızın içindeki düşünceler, akıl yürütmelerimiz kimi zaman gerçek dünyada olup bitenle uyumlu değildir. Düşüncelerimizi takip ederek yürür ve bazen kendimizi ummadığımız bir yerde buluruz. Acaba Milgram deneyindeki “öğretmenler” ne tür düşüncelerinin kurbanı oldu? Deney öncesinde psikoloji öğrencilerinin yaptığı tahminleri hatırlayalım. Bu iyimser tahminlere göre, neredeyse hiçbir denek en yüksek voltaja çıkmayacaktı ve büyük çoğunluk ilk sözlü şikâyetin ortaya çıktığı 150 volt seviyesinde itaati bırakıp deneyi durduracaktı –tabii eğer daha önceki seviyelerde endişelenip deneyi çoktan terk etmemişlerse. Tahminler bireylerin kendileriyle ilgili değerlendirmelerini de yansıtıyor ve deneyin fiilî sonuçlarıyla kesinkes çelişiyorlar.

Beklenen ve gerçekleşen arasındaki büyük sayısal fark, kişilerin otoriteye direnme güçlerini değer-

lendirme konusunda abartılı derecede iyimser bir ön yargı taşıdığını düşündürüyor. İnsanların, benlik değerlerini korumak için kendileriyle ilgili hoş resimler çizmeye ve kendilerini bu resimlerin gerçekliğine inandırmaya eğilimli olduklarını biliyoruz. Kişi kendi kusurunu ya da eksikliğini daha yüzleşmeden yok saymaya meyilliyse, daha doğru davranışlarda bulunan bir bireye dönüşmesini nasıl bekleyebiliriz?

Katılımcılarla deney sonrası yapılan görüşmelerde de çeşitli çarpıtmalarla karşılaşılıyor. Öğretmen rolündeki denekler, yaptıklarından ötürü kendilerini kötü hissedip utanç duysalar bile kurbanı kötüleyip suçlamaktan geri durmuyorlar: “Sorulara daha doğru cevaplar verebilirdi, o zaman bu şokları yemezdi, Kendi arzusuyla katılmıştı, Başından biliyordu...” Bu yaklaşımı basitçe, “adil dünya inancı” ya da “yanılgısı” olarak adlandırabiliriz. Bu bakışa göre, olup bitende bir yanlışlık yok, dünya adil bir yer. Biri kötü bir duruma düşmüşse bu onun suçudur; iyi ve başarılıysak iyi durumlar yaşarız, kötüyse başımıza kötülükler gelir; yoksulların yoksulluklarının tek sebebi tembellikleridir; çalışan herkes zengin olabilir; eğer köşe başında dilenen biri varsa bunun tüm sorumluluğu ona aittir; *çünkü dünya adil bir yerdir!* Hayır, dünya kendiliğinden adil bir yer değildir, maden kazalarını ya da İsa’nın çarmıha gerilişini hatırlamak yeter. Durumun böyle olmadığını, daha iyi ve daha adil bir dünyanın ancak ortak değerlerle ve bu değerler uğruna verilecek çabayla mümkün olduğunu biliyoruz. Eğer dünyanın adil bir yer olduğu gibi bir inanişe kapılmışsak,

ya da kolayımıza geldiği için böyle bir inanışa saplanmayı tercih ediyorsak, kim daha adil bir dünya için çaba göstermemizi bekleyebilir ki?

Bir başka yaygın savunma ise, sorumluluğu deney sorumlusunun sırtına yüklemek şeklinde ortaya çıkıyor. Katılımcılar, bilime hizmet etmek isteyen iyi niyetli birer gönüllü olarak deneye katıldılar ve sadece kendilerine söyleneni yaptılar. Nasıl sorumlu tutulabilirler ki? Onlar aslında iyi insanlar, öğrencinin canını yaktılar belki, ama bunun tek sebebi deneyin işleyişi. Kişi, eğer davranışlarının bireysel sorumluluğundan kaçıyor, daha doğru davranmasını nasıl bekleyebiliriz?

Dikkat edilirse, deneğin kendi davranışına bakışının kurbanı olan bakışının bariz biçimde tam tersi olduğu görülebilir. Deneklerin kendilerini ele alırken suçu rahatça deney sorumlusuna yüklemeleri, ama konu şokları yiyen kurban olduğunda, kolayca onun kişisel sorumluluğunu öne çıkarmaları oldukça yaygın bir insan hatasına işaret ediyor. Bunu “temel yükleme hatası” olarak tanımlayabiliriz. Konu kişi ya da ait olduğu grup olduğunda, hataların sebebi dışarıda aranıyor: “Deney sorumlusu yaptırdı, ben kimsenin canını yakacak biri değilim.” Ama konu bir başkası ya da ait olunmayan bir grup olduğunda, sorumluluk bir anda kişisel bir giysiye dönüşüp dışarıdaki kişi veya kişilerin üstüne giydirilebiliyor: “Öğrenci de yanlış yapmasaydı, hem deneye katılmayı kabul etmeyebilirdi, bu onun suçu.” Temel yükleme hatası içeren çarpık bir bakış açısından adalet veya daha iyi bir dünya için samimi bir çaba bekleyebilir miyiz?

Hangi düşünme hatası iş başında olursa olsun, voltaj yükseldikçe öğretmenin içsel gerilimi de artıyor. Ânın belirsizliği ve zorlayıcılığı içinde gerginlikten çıkış yolunu bulmak, tıpkı gerçek hayatta olduğu gibi laboratuvarda da onun amacı olmak zorunda. Deneyin tek gerçek deneği, olup bitenden habersiz öğretmen; şokları ve gerilimi gerçek anlamda yaşayan, yoğun bir endişe içerisinde boğulan sadece o –deneyin bu yönüyle etik bulunmadığını belirtmekte de fayda var.

Milgram, içine saplanan temsilcilik halini bir tür uykuya benzetiyor. Kişi olup bitenin farkında, ama bir rüyadaymışçasına kilitlenerek pasif kalıyor ve bir türlü bağımsız biçimde hareket edemiyor. Tüm o gerginlik, korku ve kaygıdan kurtuluş, ancak uyku engelinin aşılması, zihnin yeniden bağımsız şekilde, inandığı değerlerle işleyebilmesiyle mümkün. Milgram burada “buzun kırılması” benzetmesine başvuruyor. Öğretmeni rahatlatacak tek şey, evrimsel bir zihin programının kurbanı olmaktan vazgeçmek ve inandığı değerlerle ilgili bir şey yapmak, ya da basitçe deneyden çıkmak. Bunun dışındaki tüm o eyleme dönüşmeyen itirazlar, hileler, safsatalar yoluyla savunma üretmeler, deney sorumlusunu ya da kurbanı suçlamalar vb. fiziksel belirtiler olarak ortaya çıkan terleme, titreme ve sinirli kahkahalardan daha anlamlı ya da değerli değil. Öğretmeni deneyde tutan şey sadistçe arzular ya da ruhsal bir arıza değil, bir zihin programının ve kültürün etkisiyle dar bir alanda hapsolme hali. Kendini istemediği bir şeyi yapmaya devam eder buluyor, ama bir türlü silkinip “Hayır!” diyemiyor.

Milgram’ın laboratuvarda yarattığı test, gerçek ha-

yatta binlerce kez karşımıza çıkıyor. Çoğu kez başarısız oluyoruz, bazen başarısız olduğumuzun farkına bile varmadan. Aileler, okullar ve iş yerleri insanlara dünyanın dört bir yanında otoriteye itaati öğretiyor, biçilmiş rolümüzü kabullenmeyi ve dışına taşmamayı bir erdem olarak benimsiyoruz. Yetişkin ve olgun birer birey olduğumuzu düşündüğümüz yaşlarda bile, otorite bizden yanlışı istediğinde verecek yetkin bir cevabımız yok. Kararsız ve güvensiziz. Çevremizdeki bireylerle uyumlu yaşayıp dayanışmak yerine, bize hükmedenlere körü körüne itaati belki de bilerek tercih ediyoruz. Konforlu saydığımız hayatlarımızı tehlikeye atmamak uğruna, hatalı düşünme biçimlerine sapanarak güvence arıyoruz.

Milgram deneyi bize, belki de her şeyden önce zihinsel süreçlerimizin ve içinde yetiştiğimiz kültürün kurbanı olmamak için çaba göstermemiz gerektiğini hatırlatıyor. Evrimsel süreç bize itaat yeteneğini kazandırarak, insanlığa bir tür olarak hayatta kalma şansını ve kolektif başarılarla imza atma imkânını sundu. Ama aynı beceri, tarihin bu aşamasında, hiçbir kişisel düşmanlığı ve karşılıklı alıp veremediği olmayan bireylerin, belirli kurumsal düzenlemeler içerisinde birbirini kolayca katledebilmesini de mümkün kılıyor. Dünyamızın yakın tarihi bu durumu gösteren sayısız ürkütücü örnekle dolu.

Çoğu insan, kendini diğer canlılardan ayıran şeyin düşünme yeteneği olduğuna inanır. Oysa hayvanların da düşünebildiğini biliyoruz; insanın farkı, düşündükleri ve hissettikleri üzerine yeniden düşünebilme-

sinde yatıyor. İnsan sınırsız bir öğrenme, değerlendirme ve kendini değiştirme yeteneğiyle bezenmiş. Evrimsel programlarımızın ya da kültürümüzün saplandığı çıkmazların kurbanı olmak zorunda değiliz. Düşünme hatalarımızı çözüp kavrayabiliyoruz, tıpkı arkalarına saklanmanın korkaklık olduğunu anlayabildiğimiz gibi. Biliyoruz ki sahibi olduğumuz vicdanlarımız, irademizi bir kuruma devrettiğimizde bize yabancılaşıyor ve bizden uzaklaşmaya başlıyor. Yaşam tecrübelerimizin bize yanlış olduğunu söylediği bir şeyle karşılaştığımızda, barışçıl bir itiraz becerisini gösterebilmemiz, belki de olgun bir birey olma yolundaki en önemli basamaklardan biri. Bu basamağa tırmanmak, gelişim yolumuzda benliğimizin o ana dek ustalıkla bizden uzak tutulmuş bir yanıyla buluşmamız anlamına gelebilir.

Fazlasıyla kibar ve biraz ürkek biri olarak tanıdığım bir arkadaşımı hatırlıyorum –tipik bir 450 voltçu olabilirdi belki de. Hayatında hiç protesto gösterisine katılmamıştı –belki yetişme şeklinden, belki çekingenliğinden. Katıldığı ilk sokak yürüyüşünde, tüm barışçılıklarına rağmen polisin üzerlerine gaz sıkışını ve onların da şarkı söyleyerek cevap verişini anlatışı, bana kendi yeteneklerimizi keşfetmemiz açısından hep ilham verici gelmiştir. Onun ifadelerine sadık kalarak aktarmaya çalışayım: “Polis üzerimize gaz sıkıldığında korkmadığıma, kol kola girip gülerek şarkı söyleyebildiğimize şaşırdım. Yaşadığım deneyim her şeyden çok kendimle ilgiliydi. Mistik bir aydınlanma ile yıllardır kullandığın çamaşır makinesinin hiç bilmediğin bir özelliğini keşfedip çalıştırmak arası bir şey.”

BİTİRİRKEN

1991 yılında kendisine başbakanlık yolunu açan seçimlerden önce Süleyman Demirel'in seçtiği sloganı hatırlıyor musunuz? Eğer kırklarınızda değilseniz hatırlamanız güç olabilir, hatırlamayanlar için yazayım: "Kurtar bizi baba!" Sloganın başarılı sayılması gerektiği açık, belirli bir seçmen kitlesi bu sözcükleri kolaylıkla içselleştirdi ve bu slogan Demirel'i başbakanlığa taşımakla kalmadı, ona sonrasında cumhurbaşkanlığı yolunu da açtı. O günlerde miting meydanlarında "baba" tarafından kurtarılmayı dileyenlerin neredeyse tamamı 20 yaşın üstündeydi –dönemin yasaları gereği, seçmen olabilmek için 20 yaş sınırı geçerliydi, dolayısıyla sloganı haykırıp Demirel'i alkışlayanların en azından bir bölümünün bizzat birer baba olduğunu düşünebiliriz.

"Baba" çoğu insan için anneden sonra ağızdan çıkan ilk sözcüktür –koruyup kollamayla beraber, hükmetmeyi de kapsayan, derin çağrışımlara sahip bir sözcük... Çağdaş Batı düşüncesinde baba figürü, içerdği

sevgi ve bağıllığın yanında bireyin benliğini bulma yolunda aşması gereken bir sembol olarak da görülür. Freud, babayla ilgili Oedipus karmaşasının aşılmasını kişilik gelişiminin temel aşamalarından biri olarak görmüştü. Kafka ve Dostoyevski gibi birçok yazarın eserlerinde iç dünyada babayı aşıp geride bırakma çabasının izleri bulunur. Dostoyevski için baba, ironik anlamda “öldürülmesi” gereken bir varlıktır. Bu ifadeden elbette kişinin babasına duyacağı bir düşmanlığı anlamıyoruz, burada kastedilen, bireyin baba figüründen bağımsız, kendine ait bir kişilik ve değerler sistemi oluşturmaktır.

Bizde ise bu tür bir bakış açısı benimsenmez, baba evin direğidir, yokluğu yolunu yitirip kaybolmakla eşdeğerdir. Kültürümüzde, evlatların bağımsızlaşarak kendi değerler sistemlerini oluşturmaları üzerine fazlaca kafa yorulmamış gibi, hatta bu pek hoş giden bir konu değil. Bu fark, Demirel’in işini kolaylaştırmış olabilir mi? Seçmenini iyi tanıdığı açık, hiç şüphesiz kendi uzun siyasi geçmişini ve “devlet baba” çağrışımını da hesaba katarak işine yarayacak sloganı seçti ve başarılı oldu: Kalabalıklar sloganını benimsedi, hedeflediği oyları topladı.

Bugünün Türkiye’sinde ise, “baba” sözcüğü yerini “reis” sözcüğüne bırakmış gibi gözüküyor. Arada önemli farklar var, her şeyden önce reisin tınısı psikolojik anlamda baba kadar derin değil ve daha farklı bir bağıllık türüne işaret ediyor. Reis, kendi grubu dışından gelecek herhangi bir onaya ihtiyaç duymayan, neredeyse mistik birtakım özelliklerle bezeli bir liderlik

türünü ifade eder gibi. Babalık ise değişmez bir role işaret ediyor; evlatlarıyla her zaman anlaşılamasa da onlarla olan koruyucu kollayıcı bağı kaybolmaz. Buna karşın reisin, reisliğini kabul etmeyenlerle arasında olumlu bir ilişki olmasını bekleyemeyiz. İlişkilerin ve anlayışın değişmekte olduğu açık: Reisin dünyasında herkes bağışlanıp kollanamaz, her bir birey reisle ilişkisini göz önünde bulundurarak davranmak zorunda, özetle herkes yerini bilmeli!

Türk siyaset dünyasında yarın nasıl kavramlar olacak, bunu bilmiyoruz. Ama yakın tarihimizde liderlikle ilgili ortaya çıkan sembollerin şeffaflık, sorumluluk, adalet ve eşitlik gibi devlet mekanizmasından beklenebilecek rasyonel özellikler yerine, baştan kabul edilmiş bir hâkimiyet ve bu hâkimiyetin altında korunup kollanma arzularını çağrıştırdığını söylemek yanlış olmaz. Sıfat ve sloganlarla ilgili bu tercihler bile tek başına, mevcut otoriteryen eğilimlerle ilgili fikir vermeye yeterli gözüküyor.

Politik arenada karşımıza çıkan sıfatlar elbette önemli, ama otoriteryenliğin alanı şüphesiz politikanın ötesini, hayatın tamamını ilgilendiriyor. Dolayısıyla otoriteryenliğin sadece belirli bir siyasi görüşle veya basitçe belirli bir eğitim seviyesiyle ilişkilendirilmesinin çok doğru olmayacağına inanıyorum. “Ergenekon” adıyla anılan davalar sürerken, bir toplantıda tutuklamaların ve davaların seyrinin sağlam bir hukuki altyapıdan yoksun olabileceğini ima ettiğimde, sosyal demokrat ve sanat-sever olarak tanımlanabilecek bir öğretim görevlisinden

aldığım “Kurunun yanında yaş da yanacak, Türkiye’ye demokrasi gelecek!” cevabı, içerdği derin mantıksızlıkla, hiç şüphesiz bu kitabın altıncı bölümünde örneklenen düşünce hataları arasında kendine sağlam bir yer bulmaya aday. Bu tarz örnekler, mevcut politik yelpazenin tüm kanatlarından ve farklı eğitim düzeylerindeki bireylerden kolaylıkla derlenip çoğaltılabilir.

Otoriteryenliğin bugün dünya çapında insanlığa neler kaybettirmekte olduğunu görebiliyoruz, üstüne üstlük mevcut manzara çok daha ürkütücü olasılıklara işaret ediyor. Kitabımızın her bölümünde, yeri geldikçe “Ne yapmalı?” sorusuna yönelik ipuçları sunmaya çalıştık. Yine de isterseniz son sayfalarımızda daha az otoriteryen bir dünya için yapılabilecekler üzerine biraz daha konuşalım. Ama önce küçük bir teste ne dersiniz?

Aşağıdaki cümleleri onaylıyor musunuz? Lütfen, aşağıdaki cümlelere onay veya reddinize bağlı olarak +4’ten -4’e bir puan verin:

- Ülkemizin, bizi çürüten otoriteryenlik ve ona bağlı antidemokratik düşünceleri ortadan kaldırmak için gerekeni yapacak güçlü bir lidere ihtiyacı var.
- Bugün ülkemizde pek çok radikal otoriteryen insan var ve ülkemizi kendi antidemokratik amaçları uğruna yok etmeye çalışıyorlar. Bu kişileri otoriteler etkisiz hale getirmelidir.

Dikkatli okur, yukarıdaki cümleleri Altemeyer'in Sağ Kanat Otoriteriyenlik Ölçeği'nden ödünç alıp, birkaç sözcük değişikliğiyle bu bölüme taşıdığımı hemen fark etmiştir. Cümleler bu halleriyle kulağa ne kadar saçma geliyor, değil mi? Birer şakaya dönüşüyorlar. Otoriteriyenlikle olan mücadele elbette otoriteriyenliğin kendisine dönüşmemeli. Tıpkı yukarıdaki akademisyen gibi, özgürlükleri savunduklarını düşünürken otoriteriyenlik tuzağına düşen insanların sayısı hiç de az değil. Oysa özgürlüğün sesi farklı olmak zorunda.

Hatırlayalım, otoriteriyenler kendi durumlarını fark etmekte zorlanan kişilerdi, keskin ve saldırgan bir "anti-otoriteriyen kampanya" yürütmeye girişmek, başından saçma oluşunun yanı sıra, tahakküme eğilimli otoriteriyen liderlik heveslilerine yeni bir dava kazandırmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Otoriteriyen liderlik heveslilerinin geliştirecekleri "anti-otoriteriyen" dil, çevrelerinde toplanacak heyecanlı kalabalıklar ve beraberce çıkacakları bir otoriteriyen avı, kulağa komik ve korkutucu geliyor. Kendi durumunu fark etmekte zorlanma demişken, ne benim şu an bu satırları yazıyor oluşum ne de sizin bu kitabı okuyor oluşunuz, bizim otoriteriyenlikten azade olduğumuz anlamına gelmiyor. Başkalarını değiştirme çabasına girmeden önce, belki de kendi içimizdeki otoriteriyen tortuları fark edip onlardan kurtulmamız gerekiyor. Eğer bir değişim istiyorsak, işe kendimizle başlamalıyız.

Hatırlarsanız, önceki bölümlerde korkunun altını defalarca çizdik. Herkesin daha az korku duyacağı, insanların çevrelerine daha güvenle baktığı bir dün-

yada otoriteryen eğilimlerin azalmasını beklemek gerçekçi bir tavidir. Korku, belirsizliklerle dolu hayatın akışı içerisinde kendisini çaresiz hisseden bireyde, otorite için bir ihtiyaç yaratıyor ve sonrasında otorite bizzat korkunun kaynağına dönüşüyor. Araştırmalar, haber bültenleri gibi bol miktarda şiddet ve ürkütücü detay içeren bilgi akışına maruz kalan bireylerin, dünyayı “olduğundan daha tehlikeli bir yer” olarak algılamaya başladığını gösteriyor. Çoğu kanalın izleyicilerine aktarmak istediği bir meramı yok, sadece izleyici sayısını yüksek tutacak içerikleri bulup yayınlamanın peşinde-ler. Çünkü reytingleri yükseldikçe, gelir kaynakları olan reklamların saniyeleri daha değerli oluyor. Haberler de bilgilendirici rollerinin ötesinde, izleyici sayısını artırıcı ya da düşürücü yayın dakikaları olarak değerlendiriliyor. Şiddet ve korku varsa reyting ve para da var. Kimi yaratıcı ve işbilir(!) televizyon kanalı yöneticilerinin bu uğurda kolayca “kan ve sirk” formülünü benimseyebildiklerini biliyoruz. Bu bozulmanın otoriteryen yönetimlerdeki karşılığının, “kan, sirk ve propaganda” haline geldiğinin ise bizzat şahidiyiz. Eğer durumun farkındaysak, kitle iletişiminin yönünü değiştirmeye gücümüzün tek başına yetmeyeceğini düşünme hakkımız ortadan kalkar, en azından daha seçici davranmayı öğrenebiliriz. Bizi tarafsızca bilgilendirmesini bekleyeceğimiz tüm medya iletişim araçları ya da daha ötesi, topluma her şeyden önce dürüstlük borcu olan her türden ticari oluşum karşısında, gerektiğinde kendimizi bireysel boykotçuya dönüştürerek küçük ama anlamlı adımlar atabiliriz. Her adım hiç kuşkusuz büyük bir

değişimin başlangıcı olma potansiyeli taşır. Tavrımızı doğru biçimde ortaya koyduğumuzda yalnız kalmaya-çağımıza güvenebiliriz; kör propagandayla yüksek reytingin, yolsuzlukla yüksek pazar payının uzun zaman süreleri boyunca ele ele yürüyemeyeceği açık. Erken bir adımla örnek olabiliriz. Ayrıca, konu medya olduğunda, zihin dünyamızın daha temiz kalacağı kesin.

Çocukların ve gençlerin eğitimin tüm aşamalarında daha özgür olmalarının, farklı fikirlerle korku ve düşmanlık duygularına kapılmadan karşılaşmayı öğrenmelerinin değerinden bahsettik. Eğitim politikalarını değiştirmeye gücümüz yetmez mi? Ama gönüllü olarak çevremizdeki kurumlara elimizden geldiğince destek verebiliriz. Bir grup gencin önünde samimi, demokratik ve iyi bir örnek olmak, arzulanan değişimin ilk ve en önemli adımı olabilir.

Sorunun büyük oranda, fikir ayrılıklarından çok farklı fikirlere yaklaşımla ilgili olduğunu; kişilerin, özellikle de otoriteryen eğilimli bireylerin içselleştirerek kimliklerinin bir parçası haline getirdikleri fikirleri eleştirmenin hiç de kolay olmadığını biliyoruz. Peki, birey olarak gündelik hayatta fikrimizi ortaya koymanın yolu ne olabilir? Öncelikle, hiçbir çekişme duygusu yaratmadan olabildiğince sakın ve saygılı bir tavırla aynı düşüncüyü paylaşmadığımızı söylemek, belki de sadece hissettirmek önem taşıyor. Aynı fikirde olmayabiliriz, bu pekâlâ mümkün ve bir sorun da değil. Belki de öncelikle anlaşılıp içselleştirilmesi gereken düşünce bundan ibarettir. Ancak bu başarıldıktan sonra gerilimsiz bir tartışma ortamı oluşabilir. Basitçe kendi fikrimizi kabul ettir-

meye çalışmaktansa, amacımız belki de sadece herkesin aynı fikirde olmayabileceğini ve bunun da dünyanın sonu olmadığını hissettirebilmek olmalı. Eğer bir değişim olacaksa, bu ancak herkesin kendini doğallıkla ifade edebildiği, içtenlikle dinlendiğini bildiği ve kimsenin kimseyi zorlamadığı bir ortamda ortaya çıkabilir, gerisi sadece çekişme, direnç ve rol yapma ile ilgili. Bu açıdan psikolog Carl Rogers'ın⁶⁰ "Kendimi olduğum gibi kabul ettiğim zaman değişebiliyorum, işte ilginç bir paradoks,"⁶¹ sözü şüphesiz ilham verici. İnsanlar fikirlerini ancak kendilerini samimiyetle ortaya koyabilecekleri ve kabul gördüklerini bildikleri ortamlarda değiştirmeye hazır olabiliyorlar. İnsanların saldırganca birbirlerini suçlayıp durdukları tüm o televizyon tartışma programlarının sonunda, acaba tek bir katılımcının bile fikirlerinde bir değişiklik olmuş mudur? Öte yandan, karşılıklı anlayış ve dayanışma gösterebilmek için, toplumun her konuda aynı fikre sahip bireylerden oluşması elbette gerekmiyor, gerçek sorun kamplaşmada aranmalı.

Eğer bir toplum fazlasıyla kamplaşmışsa ne yapmalı? Muzaffer Şerif'in 12 yaşındaki çocuklarla yaptığı Haydutlar Mağarası Deneyi'ni hatırlıyor musunuz? Şerif'in tezi, paylaşılan "üst düzey amaçlar" aracılığıyla çatışma yaşayan grupların olumlu ilişkiler kurabilmesinin sağlanabileceği yönündeydi ve gerçekleştirdiği deneyin sonuçları bu düşüncesini destekledi. Hatırlayalım, üst düzey amaçlardan tüm gruplar için faydası

⁶⁰ Carl Ransom Rogers (1902-1987): Amerikalı psikolog. Psikolojide hümanist yaklaşımın kurucularındandır.

⁶¹ "The curious paradox is that when I accept myself just as I am, then I can change."

olan ve grupların tek başlarına ulaşamayacağı türden amaçları anlıyoruz, kamp alanında birbirine “düşman” iki grubun ancak birlikte çözebildiği içme suyu sorunu gibi. Bugün Türkiye’nin ülke çapında, çevreden sağlıklı şehirleşme ve depremlere hazırlanmaya, ancak tüm toplumsal grupların ortak çabasıyla çözüm bulabileceği birikmiş sorunları var ve bu sorunların çözümü için bir araya gelen bireylerin, hayatın diğer alanlarında aynı fikirleri savunuyor olması şart değil. Ortak iyilik için gönüllülük içerisinde çaba gösterebilmek, bir kez başarıldığında herkese iyi gelecek.

Mahallelerindeki bir okul binasının durumuyla ilgili, “farklı kamplardan gelen” insanlar saatlerce tartışabilirler ve bu tartışmanın sonucu genellikle aralarındaki bölünmenin daha da keskinleşmesi olur. Oysa aynı insan grubu, aynı okulun pencerelerinin tamiri ya da sınıfların boyanması gibi bir konuda beraber çalışmaya giriştiğinde durum değişir. Anlamli ortak çaba, insanları birbirine yaklaştıran en önemli öğelerden biridir. Sınıfları boyayıp pencereleri el birliğiyle tamir ettikten sonra, okulla ilgili bir konuyu aralarında konuşmaları gerektiğinde çok daha yapıcı olmaları beklenebilir. Bu bahsettiğim, son derece eski ve köklü olmakla birlikte, ne yazık ki günümüzde tüm toplumların az çok unutmuş gözüktüğü bir pratik.

Mahallenin çocukları için bir oyun alanı yaratılması, piknikçilerin kirlettiği bir alanın temizlenmesi aynı şekilde benzer üst düzey amaçlar olarak görülebilir ve ortak çaba, ilk anda görülecek faydasının ötesinde, daha iyi işleyen iletişim kanallarının oluşmasını da

sağlar. Bütün bunlar çok mu ütöpik geliyor? Yine Mu-zaffer Şerif'in deneyinde karşımıza çıkan, otobüsten eşyaların taşınması hikâyesini hatırlıyor musunuz? Bir otobüsteki eşyaların diğerine aktarılması gerekiyordu, böylece tüm çocuklar beraberce geziye çıkabileceklerdi. Tartışma uzadıkça uzadı ve çocuklar arasında gerilim oluşmaya başladı, ta ki içlerinden biri doğrudan eşyaları taşımaya başlayana kadar. Sonra tüm çocuklar el birliğiyle eşyaları taşımaya başladılar. Tüm dünyanın, hayatın her alanında küçük yapıcı atılımlara ihtiyaç duyduğu bir zamandayız, unuttuklarımızı hatırlamak için. Öne çıkabileceğimizi ve bunun faydalı olabileceğini düşünüyorsak, öne çıkıp örnek olmalıyız.

Toplumumuzda, politikacılardan en çok duyduğumuz ifadelerden biri "millî birlik ve beraberlik". Bu sözcükleri nakarat haline getiren politikacılar her yerde karşımıza çıkar, ama millî birlik ve beraberliğin nasıl gerçekleşeceğini gösteren bir politikacıya rastlamamız yoktur. Bu sözcüklerin içi özellikle boş bırakılmış gibi gözüküyor; tıpkı bir şeyi gerçekleştirmekten çok, başka bir şeye set çekmek için öne sürülen diğer kavramlarda olduğu gibi. Bu sözcüklerin içini nasıl doldururduk, sahi millî birlik ve beraberlik içindeki bir ülkede hayat nasıl olurdu? Öncelikle, böyle bir ülkede kimse aman aman birlik ve beraberlikten bahsetmezdi. Çünkü yeterince ekmeğiniz varsa, her gün ekmekten bahsetmezsiz. Onun yerine eğlenceli, insanları birbirine yaklaştıran bir gündelik hayatın detayları öne çıkardı: Mahalle halkı, çalışma gününün sonunda birbiriyle sokakta ya da bir parkta karşılaş-

tığında yeni gelen bir filmde bahsedecek veya duyduğu bir fıkrayı paylaşacak kadar rahat hissedirdi kendini. Bu rahat hissediş bir buyrukla olmazdı elbet, bunun için çalışanların haklarını alabiliyor, her bir bireyin düşündüklerini özgürce söyleyebiliyor olması gerekirdi. İşçiyse sırtlarını yaslayabilecekleri bir sendikanın, iş sahipleri haklarını koruyan bir meslek odasının varlığını hissetmeleri; gencecik birer kız ve oğlansalar mahallerinde ele ele tutuşup yürüdüklerinde sevgiyle karşılanacaklarını bilmeleri gerekirdi. Ancak bir arada bulunmaktan mutlu olan, hakları ve özgürlükleri karşılıklı korunup kollanan insanlar birlik ve beraberlik içinde yaşayabilirler çünkü.

Birlik ve beraberliği en çok diline dolayan otoriter liderlerin, aynı zamanda en büyük bölünme ve düşmanlıkların mimarı olabilmeleri, bu kitapta aktarmaya çalıştıklarımızın ışığında şaşırtıcı olmasa gerek. Ama otoriter bireylerin ve onları peşlerinde sürüklemeye hevesli sosyal tahakkümcülerin, hiçbir toplumda çoğunlukta olmadıklarını bilmek de önemli olabilir. Kitlese itaatin manzarası kimi zaman ürkütücü olabilse de biliyoruz ki zorla sağlanan itaat, gerçek bir itaat değildir. Tarih, bu türden itaatin çok çabuk kaybolabildiğini, akıntının bir anda yön değiştirebildiğini gösteren örneklerle dolu.

Otoriterliğin boğucu iklimi, dünyanın her yerinde hayatın renklerini solduruyor, insanlara yaşamın ne kadar güzel olabileceğini unutturuyor. Çok geç olmadan işe kendi hayatlarımızdan başlayarak dünyanın renklerini hatırlamak, iyilik ve özgürlüğün sesini yeniden duyulur kılmak zorundayız.

Bu kitabın sizlere ulaşmasını sağlayan kişi Sayo Kitabevinden Cemile Öz. Metni yayıma hazırlayan Gökçe Mine Ongun'un ise daha rahat okunan bir metnin ortaya çıkmasında katkısının önemli olduğunu düşünüyorum.

Cemile ve Mine'ye içtenlikle teşekkür ederim.
Bir diğer teşekkür de Yıldız ve Irmak'a, verdikleri cesaret ve gösterdikleri sabır için.

